TEMES VÁRMEGYE ÉS TEMESVÁR VÁROS TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG.

PESTY FRIGYES IRODALMI HAGYATÉKÁNAK FELHASZNÁLÁSÁVAL

IRTA

ORTVAY TIVADAR.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA ANYAGI TÁMOGATÁSÁVAL TEMES VÁRMEGYE ÉS TEMESVÁR VÁROS KÖZÖNSÉGE.

ELSŐ KÖTET:

ELSŐ KÖNYV: ŐSKOR. MÁSODIK KÖNYV: RÉGIBB KÖZÉPKOR.

BUDAPEST.
1914.

TEMES VÁRMEGYE ÉS TEMESVÁR VÁROS TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG.

PESTY FRIGYES IRODALMI HAGYATÉKÁNAK FELHASZNÁLÁSÁVAL

IRTA

ORTVAY TIVADAR.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA ANYAGI TÁMOGATÁSÁVAL TEMES VÁRMEGYE ÉS TEMESVÁR VÁROS KÖZÖNSÉGE.

ELSŐ KÖTET:

ELSŐ KÖNYV: ŐSKOR. MÁSODIK KÖNYV: RÉGIBB KÖZÉPKOR.

BUDAPEST.
1914.

RÉGIBB KÖZÉPKOR.

A RÓMAI HÓDÍTÁSTÓL A MAGYAR KIRÁLYSÁG MEGALAPÍTÁSÁIG.

MEGYEI LELETEK, FELIRATOS KÖVEK S TÖRTÉNETI FORRÁSMŰVEK ALAPJÁN

IRTA

ORTVAY TIVADAR.

BUDAPEST.
1914.

2899. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

I.

A római foglalás okai. A Caesarok politikájának kezdeményezései. Traján első dák hadjárata.

Dácziát, melynek földét és népét az előző könyvben ecseteltük, már Julius Caesar akarta elfoglalni s a római birodalom tagozatába beilleszteni.[1] Az a Caesar akarta ezt, kinek állambölcsessége a Rajnát jelölte volt ki a birodalom éjszakkeleti végvonalául, míg délkeleten a Dunát nem tartotta limesül elégségesnek. Tervét azonban bekövetkezett erőszakos halála miatt nem valósíthatta meg. A ki őt az uralomban követte, unokaöcscse, nővérének a fia, Octavianus Augustus, ki a köztársasági nagy diadalok után a mérséklet szellemét lehelte be a közélet tanácsába,[2] tervezte mintegy ellentmondva önnönmagának, a nagy Caesar szándékát megvalósítani, de a pannonokkal való harczi elfoglaltsága miatt ő sem juthatott azonnal czélhoz. Ő a dákokkal, kik a római társadalomban a közérdeklődés egyik napirenden levő kérdését képezték,[3] még csak a Kr. e. 10—11. évben mérkőzhetett meg.[4] Hogy mostoha fia, Tiberius meny-

[1] Appianus *Civ.* II, 110. Strabo: *Geogr.* VII, 3. 5.

[2] Gibbon: *Gesch. d. röm. Weltreichs.* Leipzig. 1840. I, 2.

[3] Horatius mondja: quicumque obvius est, me consuluit: O bone! Num quid de Dacio audisti? *(Satyr.* VI, 53.)

[4] Getarum populos, írja Sext. Aurel. Victor, Bastarnasque, lacessitos bellis, ad concordiam compulit. (*Epitome de Caesaribus* cap. I.) Suetonius szerint: Coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis. *(Aug.* c. 21.) Azonk. l. Strabo: *Geographia* VII, 3. 11. Mommsen: *Res gestae divi Augusti* p. 86. s ugyanő: *Corp. Inscr. Lat.* III, II, 782 és 786.

nyire foglalkozott a dákok ellen való harczi törekvésében, maig hirdetik az a kőút s az ennek mentén felállított erődök, melyeket ő Kosztolácztól a római Viminaciumtól, Gospodinán át Izlasig Kr. u. 32 és 34 között építtetett.[1] Seregével átkelve a Dunán, megverte a dákokat, kik kénytelenek voltak a rómaiak fennhatóságát elismerni.[2] Ám az is csak múló eredmény volt. A dákok Augustus után annyira alkalmatlanokká váltak, hogy aztán pénzen kellett a rómaiaknak őket távoltartani s bármekkora volt is az áldiadalmeneteket tartó Domitian és a senatus dölyfössége,[3] a római fülnek meg kellett szoknia a gúnyt, hogy a birodalom a dák barbár adófizetője.[4] E nép egyre követelőbbé és kihívóbbá lett,[5] mígnem Marcus Ulpius Nerva Trajanus, Germania helytartója, Nerva császár fogadott fia került trónra.[6]

Az ok, mely Trajánt és elődeit Dáczia elfoglalására ösztönözte, nem volt merően földfoglalási kapzsiságon nyugvó, bár hihető, hogy Erdély és Dél-Magyarország termékeny földe, állattenyésztésre alkalmas mezősége, már a dákok által bányászott sója, reze, vasa, aranya épp úgy kecseg-

[1] Ez utat és erődöket tüzetesen kutatta és leírta a Vaskaput szabályozó munkálatok m. k. művezetőségének egyik buzgó alkalmazottja, Neudeck Gyula: *Tiberius útja az Al-Dunán* czímen a *M. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* XXVIII. kötetében. Kivonatát közli Hampel az *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV, 114—130.

[2] *Mon. Ancyranum* V, 47. De említi Sext. Aurel. Victor is: Gaetulorum latrocinia repressit. *(Epitome de Caesaribus* cap. II.)

[3] Plinius: *Paneg.* 16. Martialis: *Epigr.* VIII, 8.

[4] Plinius: *Paneg.* 11. 12.

[5] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 6.

[6] A mehádiai fürdőfelügyelőségi épületbe egy római felirásos kő van befalazva, melyet Schwarzott, Caryophilus, Griselini, Orelli egészen, Lauriani, Neigebauer, Cipariu, Ackner és Müller töredékesen közöltek. Ezen titulust Borghesi azon Julianusnak tulajdonítá, ki mint Domitian vezére részt vett Dio Cassius szerint *(Hist.* LXVII, 10.) a dácziai háborúban s ki Caryophilus szerint is az összes Moesia parancsnoka volt, még mielőtt az Domitian alatt Alsóra és Felsőre osztatott volna. Mommsen a titulusnak varians lectióit feltüntetve, Borghesi okoskodását teljesen tévesnek s így azon nézetet is, *mintha Dáczia még Trajan előtt hódíttatott volna meg római tartománynak,* tarthatatlannak nyilatkoztatja. *(Corp. Inscr. Lat.* III. De provinciae Daciae origine et fine cz. fejezetében.)

tette a rómaiakat,[1] mint a hogy kecsegtette volt Caesart Britannia elfoglalására e szigetország gyöngyhalászata.[2] Igazi oka a politikai és katonai, a birodalomvédelmi szükségben keresendő.[3] Már Caesar előre látta volt s csakhamar tapasztalta is, hogy a Dunán túl levő harczias és független néptörzs sok alkalmatlanságára lesz a rómaiságnak. A dákok Boerebistas alatt, mint láttuk, 200 ezer fegyveresig szaporodtak fel[4] s nyugaton az Alpesekig, délen Maczedóniáig és Illyriumig hatoltak előre. Ezért Octavianus is meggyőződött Dáczia elfoglalásának szükségességéről, bár éppen ő volt az, ki utódaira örökségül hagyta, hogy a Duna-

[1] Téglás Gábor ezekre fekteti a fősúlyt. Szerinte «Dáczia occupatiójánál és berendezésénél a hadvezényletet legfőbbképen a bányászat irányította». (*Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI, 224.) Ezt a nézetet már korábban is kifejezte akadémiai székfoglaló értekezésében. (*Tanulmányok a rómaiak dácziai aranybányászatáról.* Budapest. Értekezések a tört. tud. köréből. XIV. köt. 6. sz.) Király Pál azonképen a nézeten van, «hogy (a rómaiak) Dácziára főként ércz- és sógazdagsága miatt tették reá kezüket». (*Dáczia tört.* Budapest. 1903. 105. l.)

[2] Suetonius: *Aug.* c. 47.

[3] Ezt Dio Cassius világosan mondja: (*Hist.* LXVIII, 6.) Azért helyesen véleményezi Fröhlich Róbert, hogy Trajanust a *politikai helyzet* kényszerűsége, nem pedig Dáczia aranya birta reá, hogy azt tartománynyá tegye. (Téglás f. i. munkájának birálatában. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X, 78.) A római történet egy másik művelője, Kuzsinszky azonkép helyesül írja: Annyira nem a merő foglalási birtokszerzési vágy volt a késztető ok, hogy Trajan a háború megindításakor bizonytalanságban volt az iránt, vajjon, ha Decebalust legyőzi, egyúttal birodalmát is végkép megsemmisíti s a római birodalomba mint tartományt bekebelezi-e? Úgy látszik, hogy ez az elhatározás csak később fogamzott meg agyában. (*Pannónia és Dáczia.* A mill. történetben I, LXXXV.) Egyezik e felfogással Fröhner (*La Colonne Trajane* 11. l.), Rösler (*Das verröm. Dacien.* Sitzungsbericht d. k. Akad. d. Wissen. XLV, 342.), Dierauer (*Beiträge z. einer krit. Gesch. d. traj. Daciens* 71. l.) Ha Francke e háborúban eszközt szimatol a köztársasági formából monarchikus formába átment római népben előállott gerjedési anyag levezetésére és az irígykedő senatus megfélemlítésére (*Zur Geschichte Kaiser Trajans* 98—100. ll.), Merival pedig Trajánnak merően egyéni motivumait véli okokul kijelölhetni (*History of the Romens under the empire.* VII, 222.), nézetük nyilván tévedésen alapszik.

[4] Strabo: *Geogr.* VII, 3. és 5.

limesen túl ne akarjanak terjeszkedni.[1] A dákok szövetkezve bastarnokokkal, a Dunát átlépve, egész Maczedóniáig nyomultak előre. Nevezetes részük volt a pannonok és illyrek lázadási kísérleteiben is. Augustus tehát saját birodalma biztonsága miatt indította meg a dákok ellen a hadjáratot. Az actiumi győzelem után, Kr. e. 31-ben megtisztíttatta Marcus Crassus által a dákoktól a Trácziától Dunáig érő területeket.[2] Csakhogy a dákok átkeltek ennek daczára is a római területre. Így 10—11-ben Kr. u. Pannóniát zsákmányolták. A császár Tiberiust küldte át a Dunán, ki is a dákokat megverve, azokat hódolatra kényszerítette.[3] A meghódolás azonban csak szinleges volt, mert a két Bato alatt való felkelés idején, Kr. u. 6-ban dákokat és sarmatákat látunk betörni Moesiába és Tiberius uralkodása utolsó éveiben (14—17-ben) ismétlődött ugyanaz.[4] Még később, Domitianus alatt, 86-ban, Decebalus dákjai újból berontanak Moesiába s agyonverik a császár helytartóját, C. Oppius Sabinus consularist és az ennek pótlására küldött Cornelius Fuscus gárdaparancsnokot, seregével együtt.[5]

Több császár meddő kísérlete után még csak Traján császár hódította meg valósággal a veszedelmes, makacs népet.[6] E korának legjobb éveiben álló, vitézség, higgadt-

[1] Gibbon I, 4.

[2] Dio Cassius: *Hist.* LI, 21.

[3] *Monum. Ancyranum* V, 47.

[4] Suetonius szemrehányással illeti Tiberiust, hogy ő a birodalom szégyenére és kárára tétlenül nézte, mint pusztítják a dákok és sarmaták Moesiát. *(Vita Tib.* 40.)

[5] A Dacis Oppius Sabinus consularis et Cornelius Fuscus . . . cum magnis exercitibus . . . occisi sunt. (Eutropius: *Breviarium* VII, XXIII, 4.) E vereségről Suetonius is szól. *(In vita Domitiani* 6.) Az újabbkoriak közül Pfitzner *(Geschichte der röm. Legionen von Augustus bis Hadrian.* Leipzig 1881. 76—237), Schilling *(De legionibus Romanorum I. Minerva et XXX. Ulpia dissertatio.* Lipsiae 1894. 20. l.), Frommsdorf *(Quaestiones duae ad historiam legionum Romanorum spectantes.* Lipsiae 1896. 79. l.), Filow *(Die Legionen der Provinz Moesia.* Kiadva a *Klio* 1906. évi foly. VI, 37.).

[6] Quippe primus, mondja Sext. Aur. Victor, aut solus etiam, vires Romanos trans Istrum propagavit, domitis in provinciam

ság és harczi edzettség által egyaránt kiváló férfiu, kinek kitünő márványszobrában a római Vaticanban és a bécsi Császári Udvari Műtörténeti Múzeumban gyönyörködhetünk, nem türhette a dák király elbizakodottságát és követelődző fennhéjázását.[1] Nem volt neki nagyobb vágya, mint a barbárt megaláznia s ebben őt az újabb történetírás nem is gáncsolhatja,[2] mert a birodalom érdeke kívánta e harczi vállalkozását.

Traján a dákok ellen a háborút már 98—99-ben tervezte, mikor a Rajnáról az Alsó-Dunához jött, hogy itt a háborút előkészítse.[3] Azt a duna-jobbparti utat, melyet a szerbországi Viminaciumtól, a mai Kosztolácztól kezdve egyik elődje, az említett Tiberius 33—34-ben kősziklába vágatott, folytatta és befejezte.[4] Azonkívül védelemképen

Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege . . . concussae bello. (*De Caesaribus* cap. XIII.)

[1] Dio Cassius szerint Traján a dákok ellen indult, mert ezek sokat vétkeztek a rómaiak ellen s abból a pénzből, mit a rómaiaknak szégyenére ezeknek fizetniök kellett, hadseregüket nagyon szaporították s fennhéjázóbbakká lettek. (*Hist.* LXVIII, 6.)

[2] Nem kisebb ember, mint Schlosser, *hibául* rója fel Trajánnak a dácziai vállalkozást, mert ez író — minden éleselműsége daczára — tisztán Traján hódítási vágya eredményének tekinti a hódítást, mi pedig hiba. (*Weltgeschichte f. d. deutsche Volk.* II. kiad. M. Frankfurt 1847. IV, 280.)

[3] Dierauer vélekedése szerint Trajánnak aldunai tartózkodása valószinűleg a 97. évi (suevek elleni) háborúval függ össze (*Beiträge* 32. l.). Ez téves nézet. Recognoscálása a dák háború érdekében történt.

[4] Tiberius útját, a mentén alkalmazott sziklafelirat, valamint egy másik az előbbitől másfélórányira eső felirat tanuskodása szerint a legio III. Scythica és a legio V. Macedonica készítette. (A feliratokat közlik Katancsich: *Istri Adcolarum Geographia Vet.* II, lib. VII, p. 130. Griselini: *Gesch. d. tem. Ban.* I, 287. Arneth: *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss.* XL, 358. Kanitz: *Serbien* 384. l. Neugebauer *Dacien* 7. l. Aschbach: *Ueb. Traj. stein. Donaubr.* 3. l. Mommsen: *C. I. L.* III. 1598. A Traján útját szintén sziklafelirat igazolja. Csonkán vagy hibásan közlik Neugebauer (i. h.) és Griselini (*Gesch. d. temescher Banats* I, 289.). Pontosabban Arneth (*Die Trajans-Innschrift in der Nähe des Eisernen Thors* Wien 1856). Dierauer (*Beiträge z. einer krit. Gesch. d. Traj. Dac.* 73. l.), Kanitz (*Serbien* 367. l.), Böhm (*DMO KT.* I, 363.) Legteljesebben Mommsen

karba állíttatta a moesiai határerődöket le a Feketetengerig, nehogy míg ő Dácziában jár, a dákok és a velök szövetkezett sarmaták beronthassanak. Így biztosítva állását, indította meg kevéssel reá a háborút a dákok ellen.

A sereg, melyet a császár a háborúra kiszemelt, nem lehetett jelentéktelen, mert a dákokról fel kellett tennie, hogy függetlenségük megóvása érdekében elszánt és kétségbeesett védelmet fognak kifejteni. Iróink közt, kik, kivált a későbbiek, könnyen összetévesztették az expeditionalis és a megszálló helyőrségi hadat, a kiválasztott legiók és a sereg számbeli nagyságára lényeges eltérések vannak. Egyik 3,[1] másik 4,[2] harmadik 8[3] legióra teszi a sereg állagát. Van, ki minden haderejét egyesítteti vele.[4] Összességüket 30—80 ezer főre teszik.[5] Feliratilag s egyébként constatálva

---

(C. I. L. III, 1699.) Rajzban Kuzsinszky a mill. tört. I, LXXXV. és LXXXVI. Böhm a nevezetes dunaparti utat *lépcső-útnak* nevezi *(Dél-Magyarország külön tört.* I, 19.), a mi helytelen. Nem *lépcsőkből* álló, hanem kősziklákba vájt, helyütt fagerendákkal alátámasztott kanyarulatos, vízszintes egyenes út volt az. A tévedés a magyar fordító nyelvi tájékozatlanságából keletkezett. A Böhm által eredetileg német nyelven írott műben a *Treppelweg* név fordul elő. A Treppel-, Trippelweg = *gyalogút* értelmének felel meg, mert a hajóvontató lovak csak lépést tipegetve haladhattak rajta, a fordító pedig összetévesztette a Treppe-lépcső szóval. Hogy ez út folytatását még 98-ban rendelte el Trajan, l. Királyt *(Dácziа tört.* 12. l.) Hogy az út Kr. u. 100-ban készen állott, l. Mommsennél. *(C. I. L.* III, 1699.)

[1] Kuzsinszky: *Pannonia és Dáczia* a m. nemz. mill. történetében I, LXXXVII.

[2] Király Pál: *M. Ulp. Trajanus dák háborúi,* közzétéve a *Századok* 1888. évf. XXII, 826.

[3] Aschbach: *Trajans steinerne Donaubrücke* 3. l. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 18.

[4] Szentkláray: *Krassó vm. őshajdana* 17. l. és *Temes vm. tört. (MO. várm. és városai* 231. l.)

[5] Francke 60 ezerre (p. 100.), Király Pál egy helyt 60 ezerre (i. h. XXII, 826.), máshelyt 80 ezerre. *(Dáczia tört.* 14. l. és *Apulum,* közzétéve az *Alsófehérmegyei Évkönyvben* II, 7.) Dierauer szerint, ha a Decebalus ellen mozgósított had 8—10 legióból állott, mintegy 80 ezerre tehető. Minthogy azonban szerinte csak 5 legio vett részt, kétségtelenül az operáló sereg száma 80 ezernél jóval kevesebb volt. *(Beiträge* 75. l.) Aschbach *(Traj. stein. Donaubrücke*

van a legio XIII. Gemina,[1] a I. Adiutrix,[2] a I. Italica,[3] a VII. Claudia[4] s a IV. Flavia.[5] Ezekből a legio XIII.

3.), Fröhner (p. 14.), Böhm *(DMO kt.* I, 18.), Reiszig: *(MO vármegyéi és városai. Torontál* vm. 332. l.) ugyancsak 80 ezerre becsülik.

[1] Téglás e legio részvételét nem tudja feliratilag igazolni, mert a *Corp. Inscr. Lat.* III, 8438 (Dessau 2597), a *C. I. L.* II, 4461 (Dessau 2661) és *C. I. L.* III, 13648 (Dessau 2663) említett legionariusok csak *gyaníthatólag* érdemesültek a dák harczokban. Mégis elismeri, hogy a leg. XIII. Gemina *mindkét* dák háborúnak tényezője volt. Az első dák háború békepontjai értelmében Decebalus király várába s többi erősségeibe bevonult legio szintén a leg. XIII. Gemina lehet. *(Dáczia megdűlésének tört.* közzétéve a *Budapesti Szemle* 1913 CLIV, 229.) Hogy e legio mindjárt kezdetben munkakört kaphatott az apulumi hévvíz berendezésénél, bizonyos, miután Dáczia berendezőit, legalább Apulumtól délre a legio XIII. Geminaban és a legio I. Adiutrixban sikerült kiderítenie. *(Zur Frage nach der ersten Besatzung Daciens. Hermes* 1909. XLIV, 618—19.) Ezt bizonyítja az Apulum alapjából felszínre hozott eme téglabélyeg: LEG XIII GET ADI = legio XIII et Adiutrix prima. A legutóbb Kis-Kalánon (Ad Aquas) talált hasonló bélyegű tégla is *(Ujabb adalék a legio XII. (? talán XIII.) gemina et adiutrix prima dácziai működésének történetéhez. Századok* 1913. XLVII, 152—153.) ezt igazolja az egész Marosvidékre kiterjeszkedőleg. *(Dáczia megdűlésének tört.* i. h. CLIV, 229.). — A XIII. legiónak az első dák háborúban való részvétét felirati tanubizonyság folytán *(C. I. L.* III, 3336. s Orelli-Henzen 3048. 6853.) elfogadja Dierauer *(Beiträge* 78. l.), Szentkláray *(Krassó vm. őshajdana* 17. l. és ugyanő: *Temes vm. tört.* 231. l.), Király Pál *(Dáczia tört.* 106. l.) és Kuzsinszky is. *(Pannonia és Dáczia* a Magy. Nemz. milleniumi történetében I, LXXXVII.). — Böhm Lénárt szerint a leg. XIII. Gemina külön alkalmaztatás nélkül rendeltetett a dák háborúba. *(DMO kül. tört.* I, 18.).

[2] Froehner e legiónak az első dák háborúban való részvétele bizonyítására hivatkozik a T. Julius Maximusnak ajánlott feliratra. *(Append.* u. 15 = Henzennél 6490. L. Borghesi: *Oeures* IV, 214. Királynál: *Trajanus dák háborúi*, közzétéve a *Századok* XXII, 906. Ugyanőnála: *Dáczia tört.* 106. l.) Dierauer szerint az e feliratban olvasható cursus honorum mi kétséget sem hagy fenn aziránt, hogy T. Jul. Maximus a kitüntetéseket valamely dácziai hadjárat után nem mint a I. Adiutrix legatusa, hanem mint a V. Macedonica katonai tribunusa kapta. *(Beiträge:* 78. l.) Ám Dierauer annyiban téved, a mennyiben a leg. V. Macedonica egyáltalán nem vett részt a dák háborúkban s mint látni fogjuk, csak később jött Dácziába. Viszont Cichorius az első dák hadjáratban részt vett legiókra következtetni vél a Traján-oszlop egyik domborképén feltüntetett katonai

Gemina, a leg. I. Adiutrix és a IV. Flavia Pannoniából, a VII. Claudia és a I. Italica Moesiából vonatott össze.

---

zászlók és signák után. Szerinte ezek vagy az I. Minervia, vagy a VII. Claudia vagy az I. Adiutrix legio. Minthogy a képen feltüntetett sas *felemelt* szárnyu és koszorúzott, a VII. Claudia legio nem vehető tekintetbe, lévén e legiónak a sasa *leeresztett* szárnyu és koszorú nélküli. A legio Minerviára sem vonatkoztathatjuk, mert e legio még csak később, a II. dák háborúban tűnik fel a domborképek sorozatában s így csakis az I. Adiutrixra vonatkozhatnak a jelvények. (*Die Reliefs der Trajanssäule* II. Textband. VII. és VIII. tábl. 34. old. 2. ábr. 227. old. 39c. ábr. III. 1900. 56. old.) Ezt a magyarázatot magáévá teszi Téglás is. (*Zur Frage der ersten Besatzung Daciens*, közzétéve a *Hermes* XLIV. köt. 618—619. ll. Berlin 1909.)

[3] Hogy a *legio I. Italica* részt vett a dácziai hadjáratban, azt Orellinél 3454 és Henzennél 5659 egy Renier által némileg javított, de Dierauer által kifogástalannak vallott (*Beiträge* 77. l.) feliratos emlék hirdeti, bár Mommsen a legiot nem említi. A felirat alapján Kuzsinszky (i. h.), Király (*Dáczia tört.* 106. l.) és Böhm (i. h. I, 18. 365.) is a legio I. Italicát szerepeltetik a dák háborúban. Bélyeges téglái azonban dácziai földön eddig csak *Adamklissiből* (= Tropaeum Trajani) (Tocilescu: *Neue Inschriften aus Rumänien*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1894. XVII, 103.), *Draschna de Susból* (Tocilescu: *Neue Inschriften aus der Dobrudscha, Arch. epigr. Mittl.* 1891. XIV, 14—15.) s *Reka Petroschenából* ismeretesek. (LEG. I. ITALICA. Tocilescunál: *Neue Inschrif. aus d. Dobr.* i. h. 1891. XIV, 15.).

[4] Orelli 3049. Henzen 6853. Elfogadva Dierauer által i. h. 77. l. Ezek alapján Kuzsinszky i. h. Király: *Dáczia tört.* 106. l. Szentkláray i. h., Böhm i. h. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei* 15. l.

[5] Hogy e legio mint expeditionalis és aztán mint helyőrségi is szerepelt Dácziában, azt kétségtelenné teszi egy feliratos emlék Orellinél (3049), melyet Borghesi közleménye után még pontosabban ad Henzen. (Vol. III. 265.) Ez emlék szerint L. Aconius Statura, Centurio Leg. XI. C. P. F. Leg. IIII. F. F. Leg. V. Maced. Leg. VII. C. P. F. dona militariákat kapott Trajántól a dácziai s az előbbeni császároktól a german és sarmat háborúk miatt. E legiónak mindkét dácziai expeditióban való alkalmaztatását még egy Muratorinál levő töredék is világosan bizonyítja. Muratori p. 768. 8. V. ö. *Bullet. dell' Inst.* 1845. p. 132. n. 10. fragm. n. 9. (Mommsen *C. I. L. III.* kötetében. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában* 14. l.) Mint az első dácziai hadjáratban szerepeltet említi Dierauer (*Beiträge* 77. l.), Böhm (*DMO kül. tört.*

Hogy a leg. V. Minervia[1] s a II. Adiutrix[2] is ott voltak, ki nem mutatható.[3] Hogy a leg. I. Minervia,[4] a V. Mace-

I, 18. és 365.), Kuzsinszky *(Pannonia és Dáczia* i. h. I, LXXXVII.) Szentkláray (i. h.) és Király: *(Dáczia tört.* 106.)

[1] Téglás szerint, a legio V. Minerva Trajanus mindkét hadjáratában részes volt, de annak helyőrségébe nem tartozott soha. *(Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében. Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 398.) Hogy mire alapítja Téglás az állítást, nem mondja. Dierauer mit sem tud e legio ez időbeli dácziai szerepléséről.

[2] E legiónak a dák háborúban való részvételét két felirat hirdeti. *(Corp. Inscr. Lat.* III, 3336 s Orelli-Henzen 3048. Fröhlich: *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII, 119.) Az egyik, melyet Orelli közöl s melyre Borghesi *(Oeures* IV, 206.) hivatkozik, nagyon gyanus. (V. ö. Henzen: *Annali dell' Inst.* 1862. 144. l. és Dierauer *(Beiträge* 78. l.) A másik szerint T. Auridio P. f(ilio) Nicephoro primipilo leg. II. adiut(ricis) in bello contra Dacos ab invictissimo imp(eratore) nostro Traiano feliciter patrato castrensi corona donato ete. hiteles ugyan, de nem lévén keltezve, kérdés, vajjon e legio már az első háborúban fordult-e meg Dácziában? (Kuzsinszky: *Pannonia és Dáczia* a m. nemz. mill. történetében I, LXXXVII.) Dierauer nem szerepelteti.

[3] Említi őket Böhm. *(DMO k. tört.* I, 18.).

[4] Az ok, mely miatt egyes íróink e legiót már az első dák háborúban szerepeltetik, feliratszövegi félreértésen alapszik. Ugyanis e legio egyik centuriója *Ter* donis donatus ab imp. Traiano torquibus armillis phaleris corona muralibus in Dacia semel in Parthia. (Téglás: *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében,* közölve a *Hadtört. Közl.* 1912. évf. XIII, 399.) E szöveg szerint a centurio háromszor (nem *kétszer,* mint Téglás értelmezi) kapott volna kitüntetést Dácziában s egyszer Parthiában. Ez értelmezés helytelenségét már abból gyaníthatjuk, hogy nem hihető, hogy *két háborúban* háromszor kapott legyen valaki kitüntetést. Ez okból valószinübbnek volna vehető a szöveg ezen értelmezése: Ter donis donatus ab imp. Traiano torquibus armillis phaleris corona muralibus *(bis)* in Dacia, semel in Parthia. Ebben az esetben mondhatnók, a mint Téglás is mondja, hogy a legio I. Minervia mindkét dácziai háborúban részt vett. Ám a szöveg ez olvasása sem engedhető meg, mert Urlichs bebizonyította, hogy a legio I. Minervia az első dák háború idején Alsó-Germania tartományt nem hagyta volt el. *(Jahrbücher des Vereins v. Alterthumsfreunden im Rheinland* XXXVI, 102. s k. ll.) Így tehát nem állhat Böhm állítása, hogy a I. Minervia pia fidelis külön alkalmaztatás nélkül, úgy, mint a legio XIII. Gem. is, rendeltetett az *első* dácziai háborúba. *(DMO kül. tört.* I, 18.) Király is helytelenül sorolja fel az első dák háborúban részt vett

donica,[1] a legio XI. Claudia,[2] a leg. X. Gemina,[3] a leg. XII. Fulminata, az első dák háborúban nem voltak, azonkép bizonyos.[4] A résztvett legiók segélycsapataikkal együtt, kik közül a buzogánynyal és paritytyával fegyverzett germánok,

legiók között a legio I. Minerviát. *(Marcus Ulpius Traianus dák háborúi*, közzétéve a *Századok* 1888. évf. XXII, 826—827.) Azonkép Cichorius is. *(Die Reliefs d. Trajans-Säule* II, 308. s l. Filow: *Die Legionen* 72. l.) Ellenben helyes Kuzsinszky előadása, ki a legio I. Minerviát a második dák háborúban mint *újabb* legiót sorolja elő, tehát olyanul, mely az első hadjáratban nem vett részt. *(Pannonia és Dacia* i. k. I, XCVI.) Dierauer is mit sem akar tudni arról, hogy a legio I. Minervia már az *első* dák háborúban szerepelt volna. *(Beiträge zu einer krit. Gesch. d. traj. Daciens* 75. l.)

[1] Froehner e legiónak az első dák háborúban való részvételének bizonyítására hivatkozik a T. Julius Maximusnak ajánlott feliratra. *(Append.* u. 15. = Henzennél 6490. L. Borghesi: *Oeuvres* IV, 214.) Az e feliratban olvasható cursus honorum mi kétséget sem hagy fenn az iránt, hogy T. Julius Maximus a kitüntetéseket valamely dácziai hadjárat után nem mint a I. Adiudrix legatusa, hanem mint a V. Macedonica katonai tribunusa kapta. (Dierauer: *Beiträge* 78. l.) A mit Böhm e legiónak a tapäi gyilkos ütközetben való szorultságáról és elvérzéséről mond, tiszta fantázia. Jellemző e történeti előadására, hogy ő az ütközet részletesebb leírását, a szükséges módosításokkal — mint mondja — Caesar galliai hadjárata commentaraiból (II. k. 18—28. fej.) merítette. Így is érthetetlen a V. legio Macedonica szerepeltetése.

[2] Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe, Mommsen kiadásában*, 15. l.

[3] E legiónak az első dák hadjáratban való részvételét Aschbach *(Donaubrücke* 3. l.), Froehner (i. h.), Böhm *(DMO* I, 18. és 365.) hirdetik, csakhogy Dierauer szerint az ennek bizonyítására idézett s Borghesinél szóban levő T. Julius Maximus-féle feliratos emlék éppen nem szolgáltat bizonyító érvet, mert a császárnak neve, kitől Julius Maximus a kitüntetéseket kapta, nincs említve; lehetséges, hogy a kitüntetés még Domitianus alatt történt (l. Berge: *Revue Critique* 1866. n. 4. p. 52.). A Henzennél levő felirat n. 5451., mely erről pontosabb felvilágosítást adhatna, épp a döntő helyen olvashatatlan. (Dierauer: *Beiträge* 78.) Ugyancsak Dierauer szerint a legio X. Geminát nem szerepeltethetni a dácziai expeditióban a Gruternél előjövő felirat alapján sem, mert Q. Prifernus Paetus mint az ala I. Asturum s nem mint a legio X. Gemina tribunusa diszíttetett fel Traján által a dák expeditio után. *(Beiträge* 78. l.) Mommsen is tagadja e legiónak az első dák háborúban való részvételét. (L. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában*, 14. l.)

a sisakkal és pikkelyes pánczéllal védett sarmaták[5] és a lovon nyereg nélkül ülő göndörhajú mauritanok megnevezhetők,[6] mintegy 100 ezer emberre tehető a kivonult sereg összessége.[7] Tudjuk azonkívül, hogy a pannoniai legióknak, a XIII. Gemina és a IV. Flavia élén Q. Glitius Atilius Agricola helytartó, az osztatlan Pannonia provincia utolsó helytartója, a moesiai legióknál, a VII. Claudia és I. Italica élén M. Laberius Maximus helytartó állott.[8] De részt vett kívülök a hadjáratban Lusius Quietus berber-mór saik, Traján császár legmerészebb tábornoka, az I. század Abdel-Kadere híres lovasaival is.[9] Ezen teljesen romanizált, római

---

[4] Az az érv, melyet Froehner p. 14. a leg. XII. Fulminata mellett felhoz, a szárnyas villám, szintén nem fogadható el biztos érvül. A szárnyas villám feltűnően gyakori jelenség a Traján-oszlopon s az nemcsak a XII. legio katonáinak volt a hadijele. A Henzennél u. 6777 = Froehner: *Appendix* n. 22. előforduló felirat csak azt bizonyítja, hogy Q. Raecius Rufus Vespasianus alatt a XII. legio primipilusa volt, a dácziai háborúban pedig egy praetorianus hadcsapat vezére. (Dierauer: *Beiträge* 79. l.)

[5] Froehner csak gyanítja ezt, de semmi érvet nem tud mellette felhozni. (I. k. 14. l.) L. Minucius Natalis, ki állítólag vezényelte volna, csak tribunusa volt e legiónak (Henzennél u. 6498.) és pedig a dák háború után. (U. o. u. 5450.) Ezért nem veszi fel Dierauer e legiót az első dák háborúban résztvett legiók közé. *(Beiträge* 78. l.)

[6] Mindezek feltüntetvék a Traján-oszlopon Rómában. (L. az oszlop Santi Bartoli-, Froehner- és Cichorius-féle kiadásait. Egyes képeket közölnek Kuzsinszky: *Pannonia és Dáczia* i. h. I, LXXXVII. Nagy Géza: *A magy. nemz. mill. tört.* I, CCLVVII. CCLXI. CCLXXI. CCLXXV. Király Pál: *Dáczia tört.* 10. 14. 15. 20.).

[7] Egy-egy legióban 6000 ember = 42000, a segélycsapatok egy-egy legiónál néha 15 ezer főből álló contingenst képeztek s így a 7 legio segélycsapatai mintegy 100 ezer főre rughattak. Kuzsinszky 5 legiót számítva = 30.000, a segédcsapatok legénységének számával együtt legalább 50,000 emberre teszi Traján dácziai seregét. *(Pannonia és Dáczia* a m. nemz. mill. történetében. I, LXXXVII.) Böhm 80,000-re teszi. *(DMO kül. tört.* I, 18.).

[8] Dierauer: *Beiträge* 80. l. Király Pál i. h. XXII, 826—27.

[9] Feltüntetvék a Traján-oszlopon. Reproductióit l. Kuzsinszkynál a m. nemz. mill. történetében és Királynál. *(Dáczia tört.* 20. l.) A császári kormány zsolddal és kegyek osztogatásával biztosította magának Afrika ezen törzsének szolgálatait. A Mauretania Caesariensisnek külön procuratora volt *ad curam gentium* czím alak.

védnökség alatt álló, hadi dicsőségre szomjazó vitéz főnök neve és kemény szereplése később a zsidó-háborúban vált híressé. Traján kíséretében voltak továbbá meghatározott teendő nélkül [1] az ő nagy jóakarója [2] L. Licinius Sura,[3] mint vezéri főtiszt L. Minucius Natalis [4] és Claudius Livianus a testőrség feje.[5] És részt vett a hadjáratban P. Aelius Hadrianus, a későbbi császár, ki akkora dicsőséggel küzdött Dániában, hogy kétszer katonai kitüntetésben részesült.[6]

Traján seregét Moesiában pontosította össze Temes vármegyének Dunát érintő déli területe átellenében. Itt volt az átjárat, mely régtől fogva közlekedési útul szolgált úgy a rómaiaknak, mint a barbároknak, úgy amint ez az egész középkoron át s máig is nevezetes dunai átkelő. Itt állott a birodalom részén a Szávának a Dunába szakadásánál Singidunum, a mai Belgrád s a Mlavának a Dunába

---

(Renier: *Inscript. de l'Algerie* 4033. Henzen: *C. I. L.* VI, 378. a. Jung: Die rom. *Landschaften. des Röm. Reichs* 41. l.).

[1] Ezen sajátos állására következtethetni e szavakból: SVB. EODEM. DVCE (t. i. Trajano). LEG. PROPR. (Dierauer: *Beiträge* 80.) Dierauer és Kuzsinszky nyilván eltalálták, a mikor ők Surát a császár *főhadsegédének* mondják *(Beiträge* 80. l. *Pannonia és Dácia* i. h. I, LXXXVII.).

[2] Cuius studio imperium arripuerat. (Sext. Aurel. Victor: *Epitome de Caesaribus* cap. XIII.).

[3] Henzen 5448. Borghese: *Annali dell'Instituto* 1846. p. 343.

[4] Egyes íróink L. Minucius Natalist szintén császári főhadsegédként szerepeltetik, de hogy legio- vagy hadtestparancsnok volt, kitetszik a Henzennél levő (n. 5450) fragmentaris feliratból, csakhogy e feliratban hiányzik a legio (vagy legiók) neve, melynek mint vezér ő élén állott. (Dierauer: *Beiträge* 80. l.) Valószinűleg 106 vagy 107-ben consul. (Mommsen: *Inscr. Regni Neapol.* nr. 4496 és *Hermes* III, 46. A. 5.).

[5] Dio Cassius ἔπαρχος-nak nevezi. *(Hist.* LXVIII, 9.).

[6] Ezt tudjuk az athéni Dionysos-színkörben talált szobortalapzat feliratából: Comes expeditionis Dacicae. Henzen értelmezése szerint Hadrian Traján császárt hadsegédi szerepében kísérte. (L. Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. II, 550. sz.) Hadrian életírója Spartian írja: post quaesturam acta Senatus curavit atque ad bellum Dacicum Traianum familiarius prosecutus est. *(De Vita Hadriani* c. III, 2. 3.) Mindezekhez l. Gregoroviust is: *Der Kaiser Hadrian.* Stuttgart 1884. III. kiad. 17. l.

való torkolatánál Moesia fővárosa, Viminacium, a mai szerbországi Kostolácz.[1] A sereg összpontosítására és a folyamon való átuszatására sehol alkalmasabb terület nem kinálkozott.

A császár a dák háborút a 100-ik év végén határozta el[2] s már a következő 101-ikben, tavasz ébredésével, márczius 25-ikén el is indult Rómából. Utját az Adriaitengerhez Anconába vette, hol a gyalogsági és lovassági gárdával a császári flottára szállott s Moesiába kelt át.[3] Hogy útja őt Dalmatián avagy Aquileán, Emonán (Laibach), Pretorián (Pettau), tehát Pannonia Superioron át vitte Viminaciumba, nem tudjuk.[4] Tény, hogy Viminaciumba érkezett, hol őt az időközben mozgósított hadak már várták.[5] Viminacium közelében a mai szerbországi Rámánál, a temesmegyei Palánk (előbb Ó- és Új-Palánka) nagyközség átellenében[6] ma is szemlélhetők a magaslaton feküdt

---

[1] Dierauer *(Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans,* Büdingernél: *Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte* I, 80.) s Kuzsinszky *(A magy. nemzet mill. története* ben I, LXXXVII.) velünk együtt Böhm állításával szemben, hogy Trajanus főhadseregét Felső-Moesiában, nem messze Singidunumtól (Belgrád) pontosította össze *(DMO kül. tört.* I, 19.) *Viminaciumot* említjük gyülekezőhelyül.

[2] Miután Plinius a maga *Panegyrusát* a 100-ik év szeptembere és a 101-ik év 1-ső januárja közt dolgozta át, nagyon valószinűvé válik, hogy a háborút Trajánnak a 100. év vége felé kellett elhatároznia. (V. ö. Dierauer: *Beiträge.* 195 l. Excurs. Ueber den Panegyricus des jüngern Plinius.)

[3] Sem a Traján-oszlop képsorozata, sem más egykorú irott forrás a császár ezen útját nem említi, inkább is csak gyanítjuk azon kétségtelen tény után, hogy második dák háborújakor, mint látni fogjuk, valóban Anconánál indult az Al-Dunához.

[4] Valószinűnek kell tartanunk, hogy Anconából nem Pannonián át ment, mint a hogy azt többen gyanítják, hanem Dalmátián át ment Moesiába. Ez volt a legrövidebb s rendszerint legközönségesebb átkelő-út. (Cichorius: *Die Reliefs der Traianssäule.* Textband II.) Király Pál is valószinűnek tartja, hogy a császár Pannonia kerülésével Dalmátián át ment egyenest Viminaciumba, mert ez az út rövidebb volt, mint a pannoniai. *(M. U. Traianus dák háborúi.* Megj. a *Századok*-ban XXII, 897.)

[5] A csapatmozgalmakat illetőleg l. Király Pált: *M. Ulp. Traianus dák háborúi. Századok* XXII, 897—899.

[6] Lederatával azonosítják összes tudósaink, csakis D'Anville

római Lederata maradványai.[1] Itt vezetett át a folyamon a Traján által épített hajóhíd.[2]

E híd építői valószinüleg azon punok voltak,[3] kiknek lakóhelyük a Viminaciumtól 11 mértföldre eső Punicum volt.[4] Hajóhíd volt ugyan, de nem enyészeti, hanem állandó jellegü híd, mit a Traján-oszlop maga eléggé hirdet, feltüntetve tömörkőből épült dunajobboldali hídfőjét.[5] E híd-

---

tartja egynek Viminaciummal. (*Mém. de l' Acad. des Inscr.* XXVIII, 433. V. ö. Ortvay: *MO régi vízrajza* II, 452—54.)

[1] Lederata fekvését íróink közül többen tévesen határozzák meg. D'Anville egynek tartja Kostoláczczal, a régi Viminaciummal. (*Mém. de l' Acad. des Inscr.* XXVIII, 433.) Dierauer szerint Lederata Rama gegenüber s jegyzetben figyelmeztet, hogy Lederata, das auf der Tab. Peuting. noch auf dem rechten Ufer der Donau angegeben ist, *unzweifelhaft aber auf das linke gehört.* (!) Es lag auf der Stelle des heutigen Uj-Palanka. (*Beiträge* 81—82 ll.) E téves felfogásban ő Böckinget (*Annotat. ad Not. Dign.* I, 481), Aschbachot (*Trajans stein. Donaubrücke* 11. l.) s Froehnert (i. m. 71. l.) követi s hibáztatja Kanitzot, dass er das alte Lederata ohne genügende Gründe (?) auf das rechte Donauufer verlegt. Király Pál is nyilván tévedésben van Lederata helyfekvésére nézve, mikor írja: a császár személyes vezérlete alatt *Lederatánál a mai Rámával átellenben* kelt át a Dunán. (*Traianus dák háborúi* i. h. XXII, 897.) Igy kell kijavítani: Lederatánál *a mai Rámánál* . . . kelt át a Dunán. Kuzsinszky szinte összetéveszti Palánkát Lederatával, mikor írja: Rámával szemben Lederata (Uj-Palánka) feküdt. (*M. Nemz. mill. története* I, LXXXVIII.) Böhm azonkép több helyt elhibázva Lederatát azonosítja Uj-Palánkával és Ad Novast Rámával. (*DMO kül. tört.* I, 32., 364., 367.) Cichorius helyesen mondja Rámát Lederatának. (*Die Reliefs d. Traianssäule* Textbd. II, 71. Térkép.) S Kanitz is teljes alapossággal ismeri fel múltját. (*Serbien.* Leipzig 1868. 405—406., 417—20. ll.) Többi íróinkról l. Ortvay: *MO régi vízrajza* II, 42—54.)

[2] A Traján-oszlop egyik domborképén (Cichoriusnál Taf. VI.), úgy a rámai castellum mint a szerbparti hídfő massiv kőépítményei tüntetvék fel. (Rajzban közli Király is: *Dáczia tört.* 13. l.) Cichorius a domborkép magyarázásában figyelmeztet arra, hogy a hídfő és a mögötte levő erőd nem egynek veendők. Erre úgy a távlati mint a színtéri különbözés mutat. A hídfő alant a parton, az erőd fenn a magasban áll. (*Die Reliefs d. Traianssäule* II. Textband 31—32. ll.)

[3] Böhm: *DMO kül. tört.* I, 19.

[4] A Pentinger-térképen meg van jelölve.

[5] Cichorius: *Die Reliefs d. Trajanssäule* II. Textband 31—33 ll.

főt s a mögötte emelkedő kopár dombon álló szerb várrom római négyszögű alaprajzát ki is mutatta Rámánál Kanitz, figyelmeztetve az itt sűrűn előforduló római téglákra, érmekre és feliratos kövekre.[1]

A nép e romokat Starigrad (Óvár) név alatt ismeri. Ezekkel szemben a temesmegyei parton Palánknál a Szapaja vagy Schanzl nevű Duna-szigeten szintén vannak római alapokon nyugvó romok. Belépve a szigetre, írja egy ott járt kutató, vad bokrok és nagy fák gyökereitől körülvéve hatalmas falak látszanak, a melyek oly szilárdul vannak építve, hogy még századokig daczolnak az idő emésztő viszontagságaival.[2] Egy alaktalan chloritpalából épült hídfőt mások is megbámultak.[3] E hídfő alacsony vízálláskor a vámkirendeltségi épület mellett még jobban szemlélhető s jelentősége az, hogy a túlsó jobbparti hídfővel correspondeál.[4] Az is említendő, hogy a nevezett Szapáján a legjobb minőségű bélyeges téglák találhatók, melyek többjén a LEG. VII. C. P. F. (= legio septima Claudia pia fidelis), a COH. II. HISP. (= Cohors secunda Hispanorum) és A. II. P. (= Ala secunda Pannoniorum) bélyegek olvashatók.[5] Ugyanitt egy 14 mm. falvastagságú, 40 cm. hosszú agyag vízvezetőcső, valamint egy hypercaustumnál alkalmazott téglatöredék került elő, mely tárgyak jelenleg a fehértemplomi városi múzeumban vannak elhelyezve.[6] S mindezeken kívül érmek, csontokat és hamut tartalmazó urnák,

---

[1] *Serbien.* 405—406. ll. Böhm is említi azokat *(DMO műveltségi állapotai* i. h. I, 21. s ugyanő a *Mitth. d. Central-Comm.* 1882. VIII. k. 4. füz.) valamint Milleker is. *(DM római leletei* a *Tört. és rég. Ért.* 1892. Uj foly. VIII, 123.)

[2] Pintér Pongrácz: *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX. 47.

[3] Halaváts: *A lederata-tibiscumi római út.* Közzétéve az *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI, 4.

[4] Böhm: *Alterthümer längs der Donau von Pancsova bis Orsova.* Közzétéve az *Arch. epigr. Mittheil.* 1880. évf. IV, 176.

[5] Az itt talált bélyeges téglák közül l. egyeseket közölve Böhmnél: *Arch. epigr. Mittheil.* 1880. évf. IV, 176. és Tormánál: *Inschriften aus Dacia, Moesia Superior u. Pannonia Inferior,* közzétéve az *Arch. epigr. Mittheil. aus Österreich* VI. évf. 2. füz.

[6] *Tört. és rég. Ért.* VII, 165. l. 13. 14. sz. És u. o. VII, 169.

üvegből készült ú. n. könnytartók, arany s ezüst ékszerek, bronz és vas nyílhegyek is a gyakoribb leletek közé tartoznak.[1] Mindannyi bizonyítéka annak, hogy a ráma—palánki átkelőhely élénk és nevezetes események szinhelye volt s tanubizonysága annak, hogy a császár seregének egyik része tényleg e dunai átjárón ment 101-ben a dákok ellen, nem pedig — mint többen hiszik — Kostolácznál (Viminacium) vagy Gradistjénél.[2]

A császár átkelése domborképileg fel van tüntetve a dák háborúk emlékére Rómában, a Traján-forumon felállított s ma is meglevő Traján-oszlopon.[3] Újabb íróink közül többen[4] abban a véleményben vannak, hogy a ráma—

---

[1] *Tört. és rég. Ért.* 1885. I, 21. U. o. VII, 164. U. o. Új foly. 1892. VIII, 186—187. Böhm: *DMO kül. tört.* 1867. I, 364.

[2] Régebben Aschbach *(Ueb. Traj. stein. Donaubrücke,* i. h. III, 207.), újabban Király is e nézeten van. *(A római birodalom európai tartományai a császárság idején.* Megjelent az erzsébetvárosi főgimn. 1902—1903. évi XII. Évk. 31. l.) Az ellenérveket Kanitz *(Römische Funde,* közzétéve a Sitzungsberichte d. k. k. Akad. d. Wiss. Bd XXXVI. és ugyanő *Serbien* 416—417. ll.) s aztán Böhm *(DMO* I, 363—364.) jól megszövegezték, emez topografiai, amaz chartografiai szempontból. A Kostolácz és Ráma között levő távolság teljesen megfelel a Peutinger-térképen megjelölt x miliarénak. A Rámánál és Palánknál levő terület átkelésre egészen alkalmas. Ellenben Kostolácznál nem lett volna alkalmas átjáró, mert az átkelőket süppedékes, árvizes partra, a ponjaviczai mocsárba s aztán egyenest bele a nagy alibunári homokpusztába vezette volna. Gradistjénél sem voltak volna alkalmas terepviszonyok, mert az átkelteket az erdős, meredek Bogua-hegyek elé állította volna. Nincsenek is e helynél hídfő-maradványok.

[3] Kiadta Froehner: *La colonne Trajane, d' après de moulage executé a Rome en 1861—1862,* reproduite en phototypo graphic par Gustave Arosa. Paris, 1875. Továbbá Reinach: *La colonne Trajana* 1886. és Cichorius: *Die Reliefs der Trajanssäule.* Herausgegeben u. historisch erklärt von Conrad Cichorius. I. II. Tafelband és II. III. Textband. Berlin, 1896. Trajánnak az oszlopon feltüntetett dunai átkelését reprodukálva l. Kuzsinszkynél a *Magy. Nemz. Mill. Történetében* I, LXXXVIII. l. s teljesebben Király Pálnál: *Dáczia tört.* 13. l. A hajóhíd-építés emlékére pedig érem veretett. Az ezüstérem körirata: COSVPPSPQR OPTIMO PRINC· Mezőben ülő alak. Alatta DANVBIVS. Közli Kuzsinszky, i. h. I, LXXXVII.

[4] Köztük Király Pál is *(Dáczia tört.* 19. l.)

palánki átjáróhíd kettős hajóhíd volt s hivatkoznak éppen a Traján-oszlopra, melyen domborművileg csakugyan két párhuzamos hajóhíd van feltüntetve. Kétségtelen azonban, hogy e magyarázás téves. A dombormű művész készítője a kettős híd feltüntetésével csak mozgalmasabb s tarkább perspektivát akart szem elé állítani. A jobboldali rész valósággal csak folytatása a baloldali résznek, úgy hogy a kettős hidat egy s ugyanazon egy híd egészének kell vennünk. Ezzel a képlap szczénája tömörebb s mozgalmasb lett. Hogy a jobboldali hídrész tényleg a baloldalinak a folytatása, mutatja az, hogy az átvonuló sereg a hídrészről lelépve, már a szárazföldön, temesmegyei területen halad. Van a Traján-oszlopi képen feltüntetett jelenetnek egy másik magyarázása is, mintha t. i. az alkotó domborkép-művész a történeti valót egy s ugyanazon képen kívánta volna feltüntetni, hogy a császári sereg egyszerre két helyen lépte át a dácziai határt: Rámánál és lentebb Orsovánál. Ám e magyarázatot sem fogadhatjuk el s maga a dombormű legmegbizhatóbb magyarázója, Cichorius is a rámai kettős hidat csak egy hídnak veszi. Hogy maga a császár vezette át e hidon a seregrészt, azt kétségtelenné teszi a domborkép figuratiója. A relief-képen feltüntetett zászlók közt a császári gárdáé, a praetorianusokéi is szemlélhetők, következőleg ott kellett lennie annak is, kinek kíséretéhez a gárdisták tartoztak.[1]

A császár, átlépve seregével a folyamon, tovaindulása előtt haditanácsba hívta tábornokait.[2] A tanácskozás végeztével áldozatot mutatott be az isteneknek, vagyis megtartotta azt a lustratio exercitust, mely a római seregnek ősi idők óta gyakorlatban levő szokásán alapulva, hadjáratba induláskor[3] vagy döntő vállalatkor[4] foganatosítta-

[1] Cichorius: *Die Reliefs d. Trajanssäule*, II. Textband 33. l.

[2] Fel van tüntetve a Traján-oszlop egyik reliefjén. Kép VI. Tábla 9.

[3] Livius XXIII, 35. 5. XXXVIII, 12. 2. XXXVIII, 37. 8. — Cicero ad *Atticum*. V, 20. 2. *De divin.* I, 35. 77. — Tacitus: *Annal.* XV, 26. — Cassius: *De bello Gall.* VIII, 52. — Appian: *Iber.* 19.

[4] Dio Cassius: *Hist.* XLVII, 38. 4. 40. 7. Appian IV, 89.

tott. A seregnek ezen lustratiója, megtisztulása ment végbe tehát temesi földön is a Dio Cassius által megjelölt rituale szerint, a táboron kívül, szabad területen, a sus, ovis et taurus feláldozásával.[1] A Traján-oszlop reliefjeinek egyik jelenete a lustratio emlékét örökíti meg.[2] A császár egyúttal buzdító allocutiót is intézett katonáihoz.[3]

A túlsó parton, temesi földön, a császár nem talált ellentállásra. Ezt domborképileg maga a Traján-oszlop egyik képe beszéli el azzal, hogy a hidon áthaladó, de azontúl is Dácziában masirozó gyalog és lovas katonákat fejükön sisak nélkül, pajzsaikat a nyeregre akasztva s lovaikat kantárféken vezetve tünteti fel, jeléül, hogy nem tartottak ellenséges fogadtatástól.[4] A dákok részéről a rómaiak tényleg sehol sem tapasztaltak temesi s átalán délmagyarországi területen ellenállást. Az egész Maros—Tisza—Duna közti területen a dákok semmi különös hadászati intézkedéseket nem tettek, miből meg is fejthetjük, hogy maguk a rómaiak is az erdélyi felfölddel szemben ezt a délszaki földdarabot szintén különös védelmi intézkedések nélkül hagyták volt. Csakis a Tibiscumhoz vezető utat erősítették meg kellően.[5] A Dunától a Marosig terjedő állomásokat jóformán a postajáratok s a forgalom czéljaira rendezték be. Távoleső határnépektől nem véltek tarthatni.[6] Decebalus visszahuzódott tartománya belsejébe, annak nehezebb járású s könnyebben védhető bérczes, erdős vidékére.

Hogy a császár különben mennyire óvatos volt az előnyomulásban, azt a Traján-oszlop képsorozata eléggé

---

[1] *Hist. Rom.* XLVII, 38. 4. 40. 7.

[2] Froehner: Pl. 35. Cichorius VIII. kép. Tábla 9., 10.

[3] Ezt szintén a Traján-oszlop egyik domborműve mutatja. (Cichorius X. kép. 11. tábla.)

[4] Erre Cichorius éles szemmel figyelmeztet. *(Die Reliefs* II. Textbd 33. l.)

[5] A Traján-oszlopon egyes képek mutatnak táborépítést, erdőirtást, útegyengetést. Egy megerősített táborépítést bemutat képen Király Pál: *Dáczia tört.* 19. l.

[6] Téglás: *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében.* Közzétéve a *Hadtört. Közl.* 1912. évf. XIII, 182.

mutatja. E szerint Traján a teendőket táborkarával megbeszélve,[1] sehol nem veszélyeztette a sereg testületi vagy taktikai biztonságát meggondolatlan sietéssel avagy a hadvezéri körültekintés elmulasztásával. Kifürkésztette a tájak megbízhatóságát meglepetés és tőrbeejtés ellen. Elől jártak a portyázók, az előörsök, a felderítő kémszolgálat gyalog- és lovascsapatai.[2] Pionierok egyengették a fősereg útját.[3] Csákányosok lehetségessé tették a gyalogságnak, lovasságnak, a trainnek zavartalan felvonulását.[4] Baltások döntötték és irtották az erdők fáinak akadályait.[5] Nemcsak az erdélyi felföldet, de a délmagyarországi sík területet is helyenkint sürű erdőség borította akkor, a mire a Trajánoszlop egyik-másik képe után következtethetünk. Még a Duna közelébe eső temesi területen tölgyerdőség tenyészett.[6] A folyóvizeken át hidakat építtetett[7] s gondoskodott vízi járóművek előállításáról,[8] úgy hogy folyóvízi akadályok tekintetbe sem jöttek.[9] Gondja volt katonáinak hajóra szállására és kiszállására.[10] Út és hidak biztosítására erődöket és megerősített réveket létesíttetett.[11] Útmentében alkalmas helyeken a sereg pihenésére biztos tábo-

---

[1] Két haditanácsa fel van tüntetve a Traján-oszlop képsorozatában. VI, 9. CV, 78.

[2] L. a Traján-oszlop XXI, 16. XXIX, 22. LXIV, 44. 45. képeit.

[3] Ugyanott a XXIII, 17. LVI, 39. 40. XCI, (66.) 67. képeket.

[4] Útegyengető legionariusokat mutatnak a XXIII, 17. LVI, 39. 40. XCII (66.) 67. képek.

[5] Erdőirtási jeleneteket mutatnak a XXIII, 17. LXIX, 49. képek.

[6] A VII. kép 9 tábláján két fa feltüntetésével van ez erdőtenyészet jelezve. Egyik fa makk-gyümölcse után tölgyfára ismerünk.

[7] Hídépítő jelenetet l. a XIX, 15. képen.

[8] CXXXIII, 98.

[9] Folyó-átmeneteket mutatnak a IV. 7. 8. XXVI, 20. 21. XLVIII, 35. CXXXI, 97. domborképek.

[10] Ezt mutatják a XXXIII, 25. XXXIV, 26. XXXV, 26. XLVI, 34. 35. XLVII, 35.

[11] Erődépítéseket mutatnak a XI, 11. XVI. (54.) XX, 15. LX, 42. LXV, 45. (46.) CXVII, (87.) 88. (89.) CXXVII. CXXVIII. CXXIX, 95. 96. képek.

rokat rendeztetett be.[1] Kínálkozó vidékeken igénybe vette a bennszülöttek élelmi és takarmányi készletét,[2] úgy hogy hadoszlopainak előretolása szükséglátás nélkül teljes biztonságban s rendben történhetett.[3] De a hadi siker biztosítása céljából gondoskodott Traján a hadi fegyelem szigorú fenntartásáról is. A zsákmánylást csak kivételesen engedélyezte.[4] A vitézség fokozására nem mulasztotta el a jópéldaadást, előljárt a hősiségben és élete koczkáztatásában.[5] Minden alkalomkor buzdító beszédeket intézett katonáihoz.[6] Veszély idején maga sietett emberei támogatására és megmentésére.[7] Sebzett katonáiról atyailag s nemeslelkűen gondoskodott.[8] S katonái vitézségével szemben nem fukarkodott az elismeréssel és jutalmazással.[9] Az érdemesek közt pénzt és hadijutalmakat: koszorúkat, lándzsákat, karpereczeket, nyakéket, fali koronákat osztogatott. Volt gondja rá, hogy serege szolgálat- és áldozatkészségét annak vallási érzésének fokozásával is erősbítse.[10] Az ostromok vezetésében és sikerre jutásában a mily körültekintő, ép oly makacs is volt.[11] Nem hökkent vissza, ha a szükség

---

[1] Táborozást mutatnak a XIII, 11. 12. LXXIV, 53. CVII, 79. (80.) képek.

[2] Ilyen a CX, 81. kép.

[3] Gyalog- és lovasmenetelezéseket mutatnak a V, 8. VII, 9. XLIX, 36. LV, 39. LXIII, 44. LXXXVII, 63. 64. LXXXVIII, 64. LXXXIX, (64,) 65. XCVII, 71. XCVIII, 71. 72. CI, 74. CVI, 78. 79. CVIII, 80. (81.) CXXVI, (94.) 95. CLIV, 111. 112.

[4] L. a CXXIV, (93.) 94. CXXXVIII, 101. domborképeket.

[5] A domborképek egyike-másika őt az ostromlott várak előtt legelől állónak mutatja. De vitézségéről Dio Cassius is megható példákat említ.

[6] Tábori szónoklatokat és üdvözleteket gyakran tart. L. X, 11. XXVII, 21. XLII, 33. L, 36. 37. LIV, 39. LXXIII, 52. 53. CIV, 77. 78.

[7] Ennek szép példáját említi Dio Cassius.

[8] Ugyanő LXVIII, 8.

[9] L. az oszlop XLIV, 34. domborképét.

[10] Tábori áldozásokat mutatnak a VIII, 9. 10. LIII, 38. 39. LXXXVI, 62. XCI, 66.

[11] Ostromok és csaták feltüntetvék a XIV, 13. XXV, 20. XXXII, 24. XXXVII, 27. 28. LX, 30. 31. 32. LXII, 43. (44.)

és kilátás kívánta, az éjjeli csatározásoktól.[1] A hadifoglyok elszállításában,[2] a megvert ellenség üldözésében,[3] a hódolat[4] és követek fogadásában[5] tekintélyt és eszélyt tanusított.

Az út, melyen Traján császár seregét vezette, Temes vármegye délkeleti csücskét vágta át s Fehértemplom vidékén ért Krassószörény vármegye területére. Majd Varadia táján ismét temesmegyei területet ért, melyet azonban rövidesen ismét elhagyva, végleg Krassómegyében húzódott egész Zsuppáig, Karánsebes közeléig, hol az útba az Orsova felől a csernavölgyi útág szakadt. A császár commentárjainak fennmaradt egyetlen sora szerint a hadiút Berzovia és Aizi helyeken át vezetett.[6] Mindkét hely feltalálható a Peutinger-féle táblán és azon az útvonalon, mely Lederatát köti össze a Temes és Bisztra összefolyásánál fekvő, az imént említett Zsuppánál feküdt Tibiscummal.[7]

A mit egyik délmagyarországi író, Boleszny Antal, ez útról mond, hogy az Palánkról Verseczen, Baziáson és Lugoson át vezetett Sarmizegethusa felé,[8] az elhibázott állítás. Hogy a dunamenti Baziást említi, az nyilvánvalóvá teszi, hogy a Baziás név sajtóvétségből Buziás helyett áll, de Buziásról sem lehet szó, mert a római hadút kimutathatólag nem Buziáson át haladt Erdély szívébe. Lugos is

---

LXVI, 46. 47. 48. LXX, 50. LXXII, 51. 52. LXXI, 50. 51. CXIII, 83. 84. CXIV, 85. CXVI, 87. CLI, 110. 111.

[1] XXXVIII, 29.

[2] XVIII, 14. 15. XXX, 22. XLIII, 33. LXVIII, 49. LXXVII, 56. CXLVI, 107. CXLVIII, 108. 109. CL, 109. 110. CLII, 111.

[3] LIX, 41. CXLIII, 104. 105. CXLIV, 105.

[4] XXXIX, 29. 30. LXXV, 13. 54. 55. CXLI, 103.

[5] IX, 10. XXVIII, 21. LII, 37. 38. LXI, 42. C (72.) 73.

[6] Traianus in I. Dacicorum: inde Berzobin, deinde Aizi processimus. (Prisciniani Institutionum Grammaticarum Lib. VI, 13. Hertz kiad. 205. l.).

[7] Berzovia és Ahibis néven.

[8] *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 111.

tévesen van megnevezve, mert a hadút Lugostól északra vezetett Tibiscumba.[1]

Sajnos írott tüzetesebb részleteink e hadjáratról nincsenek. Traján emlékiratai, melyekben saját maga jegyezte fel Julius Caesar commentárai modorában kora és kormánya kihatóbb mozzanatait, tehát a dácziai hadjáratokat is, elvesztek. Ezekből a császári mémoire-okból Priscinianusnak a dácziai hadjárat első könyveinek egyikéből egyetlen kis töredék maradt reánk, mely két dák helynevet constatál. Azon Balbus és Celsus, kik mint a római mérnökkar vezénylő tagjai együtt jártak Dácziában, semmi tudósítást sem hagytak vissza számunkra. Balbusnak Expositioja ad Celsum, mely legvalószínűbben 106—117. Kr. u. iratott, csak azt a tényt constatálja, hogy Dácziában jártak, de sem az Expositióban, sem a Libri Coloniarumban Dácziáról tüzetesb említés nem tétetik. A Suidas által dicsért Criton Geticái; a Junianus Justinus által kivonatolt Cn. Pompeius Trogus Philippicái; alexandriai Appianus római történelmének 23-ik könyve, mely a római-dák harczokat tárgyalta; Ammianus Marcellinus munkájának azon része, melyben kétségen kívül Appianust használta; valamint az Aelius Lampridiusnál felemlített Marius Maximus, Fabius Marcellinus, Aurelius Verus, Statius Valens s más egykorúaknak a dácziai hódításokra vonatkozó jegyzetei, némi figyelembe alig jöhető töredékek kivételével, mind elpusztultak. A Rómában maig fennlevő Traján-oszlop domborművei egyes érdekes részleteket megörökítettek ugyan, de a domborképekhez nincs magyarázó szöveg s így azok biztosan nem használhatók. A mi pedig írott történeti művekből rendelkezésünkre fennmaradt, az már mind másod- és harmadrangú, mert többnyire nem egykorú. Nicaeai Dio Cassius Coccejanus, kinek munkáját a dák történelem főforrásául szokták említeni, valósággal csak nehány, Dácziának rómaiak általi el-

[1] Boleszny tévedését Pontelly is észrevette, csakhogy ő is, Böhm alapján, tévesen igazítja helyre. *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 111. l. [1] jegyz.

foglalására vonatkozó részleteket nyujt s közleményeiben inkább azon epochára szorítkozik, mely Dácziában a rómaiak uralmát megelőzte. A XI-ik században élt Xiphilinus barátnak Dio Cassius utolsó húsz könyvéről készített kivonata éppen nem szaporítja ez irányú ismereteinket. Dio Cassius folytatója pedig a görög Herodian, valamint az epitomator Flavius Eutropius, Sextus (Festus) Rufus, Aurelius Victor, Suetonius Tranquillus, L. Annäus Florus, az ifjabb Plinius Secundus s azon Scriptores Historiae Augustae Minores, kiknek egyesített munkái a császártörténelem csaknem két évszázadát foglalják magukban,[1] mindössze is csak egy-egy sovány száraz vonással járulnak a történeti kép kiszínezéséhez. Caesareai Procopius mint VI-ik századbeli író messze esik az első két század eseményeitől és a gót Jornandes, szintén VI-ik századbeli író, ki Dio Chrisostomus, Cassiodor és Ablavius után szerkesztette könyvét, az Alduna-vidék személyes ismerete daczára is oly kritikátlanul járt el, hogy sokban a trajánutáni moesiai Dácziának történeti dolgait a trajáni Dácziáéival összezavarta.

A történeti forrásművek csekély közlékenysége mellett a főbb eredményekből mindössze csak annyit tudunk, hogy Traján császár, átkelve Rámánál és Palánknál a Dunán, egy a dák király segédcsapataival, a szarmaták lovasaival való összecsapás kivételével,[2] feltartóztatás nélkül érkezett Tibiscumba, hol seregének másik osztagával, melyet M. Laberius Maximus vezetett, egyesült. Ez a két legióból álló [3] osztag egyik fele, a legio VII. Claudia, Viminacium-

[1] Névszerint Flavius Vopiscus, Trebellius Pollio, Aelius Lampridius, Julius Capitolinus, Aelius Spartianus és Vulcatius Gallicanus.

[2] A Traján-oszlopon fel van tüntetve ezen a rómaiakra győzedelmes összecsapás.

[3] Király Pál szerint Trajanus osztaga 3 legióból, a XIII. Gemina, a legio IIII. Flavia és a leg. VII. Claudiából, az M. Laberius Maximus osztaga csak egy legióból, a I. Italicából állott. (I. h. 899.) Kuzsinszky szerint is a Temes-Bisztratoroknál Trajanussal egyesült seregrész »nyilván egyedül a Durostorumból jövő legio I. Italicából állván, Laberius Maximus vezérlete alatt, Kolumbinánál, a régi Taliatis helyén kelt át a Dunán, Orsováig a Duna balpartján,

ból kiindulva a Duna jobb partján Taliatáig, a mai Milanovac irányáig menetelt,[1] hol azután egyesült a legio I. Italicával, mely főhadiszállása Durostorum felől ellenkező irányban jött Taliatáig.[2] Együttesen átkeltek azután Orsova vidékén szintén hajóhidon a Dunán, hogy innen a Cserna- és a Temesvölgy hosszában ugyancsak Tibiscumba jusson.

---

majd a Cserna völgyében haladt északnak Tibiscum felé.« *(Pannonia és Dáczia* a M. Nemz. mill. történetében I, LXXXVIII.) Ezt az állításukat nem fogadhatjuk el, mert fel nem tételezhetjük, hogy a császár 3 legióval indult legyen a visszahuzódott ellenség által nem veszélyeztetett palánk-zsuppai útvonalon, míg a terepviszonyok magas hegyek, sűrű őserdők következtében és az ellenség részéről jobban veszélyeztetett cserna-temesi hegyi úton Laberius Maximust csak *egy* legióval menesztette volna. Téglás Gábor előadását sem tartom megfelelőnek. Szerinte a lederata-tibiscumi hadi úton a legio IIII. F. f. haladt. E legió kiinduló pontja Viminacium (Kostolac) volt. Egyik osztagja a lederata-tibiscumi úton haladt, másik két osztagja Turnseverinnél (Drobetae) kelt át a Dunán s Dierna (Orsova) és Drobetae felől küldött egy osztagot a Dierna-Tibiscum útvonalon Erdélybe. (Téglás: *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében. Hadtört. Közl.* 1912. XIII. évf. 2. füz. 182. l.)

[1] Laberius útját némelyek azonosnak mondják a Traján császár által követett úttal. »Hadainak másik része, írja egyik jeles történetírónk, melyet M. Laberius Maximus vezér *szintén Ledaratánál vezetett át a Dunán*, a Cserna és Temes mentén magas hegyek és őserdők között hatolt előre és Tibiscumban egyesült a császár seregével.« *(Temesmegye monografiája* a városok és megyék országos monografiájában 231. l. Ugyanő már előbb: *Krassó vm. őshajdana* 18. l.) Ez téves állítás. Laberius útja az az út volt, mely a Peutingeri térképen a Duna jobb partján Punicumon, Vico Cuppen, Ad Novason, Ad Scrophulason át Taliatishez vezet. Az utat Király Pál is így vezeti. *(Századok* XXII, 898.) Arra gondolni sem lehet, hogy Laberius serege Lederatánál átlépve a Dunát Dél-Magyarország Temes és Krassó-Szörény déli szélein át Moldova, Drenkova, Sviniczán át ment legyen Orsovára a Cserna-Temes völgybe. A Peutinger-térképen ilyen nincs is jelölve.

[2] Ha Dio Cassius hallgatásából valaki azt vélné bizonyíthatónak, hogy a leg. I. Italica Durostorumból jövet, Viminaciumig menetelt s csak itt egyesült az alvezér osztagával, ezt a hallgatást rosszul magyarázná. Mi azt lehetetlennek tartjuk, mert a legio I. Italicának Viminaciumig való menetelését minden józan okot nélkülöző felesleges fáradozásnak ítéljük. Viminaciumtól Taliatáig a csapatnak ugyanezt az utat ismét viszsza kellett volna tennie. Ily fonák császári ren-

Tibiscumot Traján nehézség nélkül foglalta el, mert idáig, mint már érintettük, a dákok semmi nevezetesebb ellentállást nem fejtettek ki. A tél közeledvén a császár téli szállásban helyezte el legióit, ő maga valószinüen Sisciában vett téli szállást.[1] Ezen a seregtől való ideiglenes távollétében kaptak a dákok vérszemet s megtámadták a római erődöket. Erről hitelesen informál a Traján-oszlop, mint melynek egyik képe azt a jelenetet tünteti fel, mikor a dákok alatt beszakad a jég azon alkalomból, hogy egy római erőd ostromlására indultak s azt tényleg ostromolták.[2] E képről leolvashatjuk azt a tényt is, hogy Traján neve volt a dákok réme, inkább mint maga a római sereg. De a kép egyszersmind azt a további tényt is bizonyítja, hogy Tibiscumig tulajdonkép oly ütközet nem volt a rómaiak és dákok között, mely az utóbbiakat félelemmel vagy éppen rettegéssel töltötte volna el. Ez még csak a tavasz ébredésével történt, a mint a császár ismét visszajött Tibiscumba.[3] Ő innen előre nyomulva kezdette meg tulajdonkép

---

delkezést Traján kitünő hadvezérségéről fel nem tételezhetünk. E véleményben van Király Pál is. (*Traianus dák háborúi* i. h. XXII, 898).

[1] Erre a Traján-oszlop képciklusából vélünk következtethetni. Ebben ugyanis Traján császárnak nagy folyamvízen való elindulását, folyami utazását s aztán partra szállását látjuk feltüntetve. (Bild XXXIII. Tafel 25. Bild XXXIV. Tafel 26. Bild XXXV. Tafel 26.) E folyamokban nem láthatunk más vizeket mint a Dunát és a Szávát. Cichorius is úgy magyarázza, hogy a császár téli szállásra Sisciába ment, s aztán tél multán a Dunán lehajózott az aldunai szorosban Orsováig. (*Die Reliefe d. Traianssäule* II. Textband). Dierauer a császár téli szállása helyéül Moesiát (*Beiträge* 88.), Kuzsinszky Viminaciumot gondolja valószínűnek. (*Pannonia és Dáczia* i. h. I, XC.) Ennek valószinűséget kölcsönözne ugyan Viminaciumnak a csatatérhez való közelebb esése, de tudjuk, hogy a császár Sisciában szerezte össze a had folytatásához szükségelt készleteket, melyeket kisebb hajókra rakatva, vízen szállíttatott rendeltetésök helyére s ezért nagyon elfogadható a nézet, hogy a császár tényleg Sisciában töltötte a telet.

[2] Cichoriusnál XCIV, 69—70. XCV, 70.

[3] Pulszky Ferencz, a dák háborúkról szólva, 3 dácziai hadjáratot (Feldzüge) említ. (*Die österr.-ung. Monarchie in Wort u. Bild.* Wien 1888. Ungarn Band I. 26.) Ezt nyilván azért mondja, mert a tél miatt megszakított első dák háborút kettőnek vette, a mi azon-

hódító útját Sarmizegethusa, a dák főváros felé (a mai Gredistye). A csaták egyik legvéresebbikét Tapaenél vívta meg.[1] E Tibiscumon túl fekvő Tapae ugyanaz a Tapae, melynél már 12 év előtt, 89 táján vagy kevéssel előbb Julianus, Domitianus császár vezére a dákokat megverte. A csata rendkívül véres volt.[2] A rómaiak közül is soknak kellett

---

ban hiba, mert a megszakítás után nem új háborúról lehet szó, hanem a megkezdett és megszakított első háborúnak folytatásáról.

[1] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 8. Történetíróink egynémelyike ezen Tapaet *délmagyarországi* helynek mondja és a krassó-szörénymegyei, Lugos közelében fekvő *Tapia* helységgel azonosítja. (Böhm: *DMO kül. tört.* I, 15—23. s ugyanő: *Tört. és rég. Ért.* 1883. IX. 50.) Ez állítás azonban helytelen, mert kétségtelen, hogy a régi Tapaet Tibiscumon (vagyis a mai Zsuppán) túl Erdélyben kell keresnünk a vaskapui hágó közelében. Cichorius magával a vaskapui szorossal azonosítja, szerinte sicher der Eiserne Thorpass. *(Die Reliefs* II. Textband 32. l.) Király Pál éppen nem fejezi ki szabatosan a helyfekvést, mikor írja, hogy: »Tapae Decebal országának legelső pontja«. *(Traianus dák háborúi*, Századok XXII, 900.) *Legelső pontjául*, a Duna felől jövet Palánk volna nevezendő. Hogy nem így értette, mutatja az, hogy ugyanazon művében Tapaet kérdőjellel Karánsebes körül fekvőnek mondja. Más művében Tapaet = Karánsebes? ismeretlen fekvésű helynek mondja. *(Apulum* 7. l. és *Dáczia tört.* 14.) Másutt is így. *(A róm. birodalom európai tartományai a császárság idején* i. h. XII. évi Ért. 1903. 30. l. *Századok* 1888. XXII, 816 és 900.) — Kuzsinszky szerint a dák erősség valahol a Tibiscumtól Erdélybe vezető útvonalon feküdt, valószínűleg még a Vaskapunak nevezett hágón innen. *(A m. nemz. mill. tört.* I, xc.) Szentkláray Lugos és Karánsebes közt feküdtnek hiszi. *(Temesmegye* 230. l.) Krassó vármegyéről szóló művében 3 véres főütközetet különböztet meg: Tapaenál, az erdélyi Vöröstorony-szorosban és Sarmizegethusa előtt, miből kitűnik, hogy szerinte Tapae a Vöröstorony előtt levő téren vagyis Lugos és Karánsebes közt keresendő. *(Krassó vm. őshajdana* 18. l.)

[2] Dio Cassius *(Hist.* LXVIII, 8.) némi részletezéssel írja le e csatát, melylyel, egyéb hiteles források hiányában, a történetírónak meg kell elégedni, valamint a Traján-oszlopon feltüntetett jelenetekkel (Bild XXIV. Tafel 17., 18., 19.) és azon márvány domborművel, mely eredetileg Traján diadalívét ékesítette s onnan később a Constantin diadalívére került. (Weisser *Bilder-Atlas zur Weltgeschichte* I. k. I. oszt. 23. tábla és II. oszt. 11. tábla.) Froehner és Cichorius, a Traján-oszlop képeinek magyarázói, az oszlop képein felismerhetni vélik a tapaei ütközetet (Cichorius: *Die Reliefs.* Textbd. II, 111—121.),

megsebesülnie, mert a sebesültek bekötözésére nem volt elegendő a tábori vászonkészlet, magának a császárnak is szét kellett darabolnia a maga öltözékét és sok harczosnak kellett elesnie, mert a császár azok emlékére oltárt emeltetett.[1] A kivívott diadal jelentőségét az bizonyítja, hogy a csapatok Trajánt imperatorul üdvözölték,[2] Decebalus pedig kénytelen volt meghódolni;[3] összes fegyvereit, hadigépeit, római foglyait és szökevényeit kiszolgáltatni, várait lerombolni és a kezén levő római területeket kiadni.[4] Sarmizegethusa is meghódolt, mely hadi eseményben jelentékeny része volt Lusius Quietus berber-mór seik oldaltámadásának.[5] Ő, miután Dio szerint más oldalról támadta meg Decebalust, nyilván csak a Zsil völgyében, a Vulkán-szoroson át jöhetett Sarmizegethusához.[6] A többi vezérember hadi érdemeinek nagyságát az hirdeti, hogy közülök M. Laberius Maximus és Q. Glitius Atilius Agricola még 103-ban consulságot kaptak.[7]

Ezzel a 101—102. évi első dák háború befejezést nyert. Trajan, Sarmizegethusában s egyebütt legio-csapa-

---

de Kuzsinszky ennek helyességét, mi okból?, kétségbe vonja. (*A m. nemz. mill. tört.* I, XC.) Böhm eljárását, ki Caesarnak a galliai hadjáratokról írt emlékirataiból (II. k. 18—28. fej.) egészíti ki a tapaei ütközet leírását (*DMO k. tört.* I, 21—24.), ha még annyira módosítottan is, nem helyeselhetjük.

[1] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 8. A Trajan-oszlop képei tervező művészének hazafias irányzatosságát az mutatja, hogy egyetlen kép kivételével, melyen megsebesült római katonák feltüntetvék (Cichorius XLV, 34. Kuzsinszkynál i. m. I, XCI. s Király Pálnál: *Dáczia tört.* 12. l.) más kép nincs, mely elesett rómaiakat mutatna. Sűrűbbek a dákok halottai. (Cichorius Bild CXXI. Taf. 91., 92.) Ezzel mintegy a római sereg hadi fölényét tünteti fel a dákok felett.

[2] Egy felirat szerint ez az üdvözlés (IMP. II.) a 102-ik évre esett. (Orellinél 786.)

[3] A meghódolás ténye meg van örökítve a Trajan-oszlop egyik domborképén. (Reprod. Kuzsinszkynál: *Mill. tört.* I, XCIV és Királynál: *Dáczia tört.* 15. l.)

[4] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 9.

[5] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 8.

[6] Kuzsinszky i. l. I, XCI—XCII. Böhm: *DMO.* I, 24.

[7] L. Orelli n. 4115. Henzen u. 5442. És v. ö. Mommsen: *Hermes* III, 126. skk. ll.

tokat visszahagyva,[1] visszament Rómába, hol megkapta a senatustól a dácziai dísznevet[2] s nagy ünnepeltetésben részesült.[3] Magának a népnek is öröme telhetett a dicsőséges győzelemben, mert nemcsak hogy pazar módon gyönyörködhetett lakmározásban és gladiatori játékokban, hanem a császár azon kegyében is, melylyel megengedte a pantomimusok játékát a színpadon.

[1] Dio Cassius: *Hist.* LXV, 9., 7.

[2] Már a 102. évi érmeken találkozunk vele. (L. Cohen II, 352—353.) A feliratos köveken is gyakori a Traianus *Dacicus* czím. *(Arch. epigr. Mitth. aus Österr.-Ung.* 1894. XVII, 106., 107. Mommsen: *C. J. Lat.* III, 7537.)

[3] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 10.

II.

Traján második dák hadjárata.

A mint a császár Rómába visszaindult, felébredt Decebalusban újból a függetlenség után való vágy hatalmas érzete. Faja jellembeli gyarlósága szerint, adott szaváról megfeledkezve, hitszegővé lett.[1] Szövetségbe hajtotta újból a szomszédos barbárokat, rémítve őket jövő megaláztatásuk kilátásba helyezésével.[2] Sőt diplomatiai összeköttetéseinél fogva még a távoli Kelet uralkodóinak egynémelyikét is bele tudta vonni érdekkörébe. A parthusok királyát, Pacorust megnyerte magának.[3] Erélyesen, lázas gyorsasággal készült újból a rómaiak ellen.[4] Traján ez okból egy második, még szívósabb s döntőbb dák háborúra határozta el magát, miben őt a senatus is támogatta.[5] Elhatározta s esküvel fogadta, hogy Dácziát véglegesen meghódítja Rómának provinciául.[6]

Egyik nagyfontosságú intézkedése az volt, hogy az Al-Dunán a mai szerb Kladova (törökül Fetislán) és a román Turn-Szeverin közt egy Moesiából Dácziába átvezető

---

[1] Tacitus a dákokat mint hitszegő, szerződéseiket és igéreteiket be nem tartó népet korholja. (*Hist.* IV. k.)

[2] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 11.

[3] L. Plinius: *Epist.* X, 16.

[4] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 10. és 11.

[5] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 10.

[6] Traianus fertur aliquoties iurando dicta consuesse firmare: Sic in provinciarum speciem reductam videam Daciam. (Ammianus Marcellinus XXIV, 3.)

állandó kőhidat építtetett.[1] Tartott ugyanis attól, hogy télszak idején, mikor a Duna jege zajlik s római segély a folyón át nem mehet, s Moesiából a túlsó részen levő sereg élelmezése nem történhetik, az ellenség könnyen rárontha a római erődökre. A segélynyújtás biztosítása adta meg neki a nagyszerű műhöz az eszmét.[2] Hozzá az előkészületeket valószínűleg már 103-ban vagy 104-ben tette[3] s azért nem valószínű, hogy ép a híd építése nyújtott volna okot az ellenségeskedés újból való kitörésére, mint egyes történetírók állítják.[4] A háborúnak újból való kitörésére csakis Decebalus szószegése és harczi készülése szolgáltatott okot.[5] Decebalus mindenesetre megértette a számára a hídban rejlő veszedelmet.

E nagyszerű műnek a romjai ma is szemlélhetők Turn-Szeverinnél és vele szemben a szerb parton Kladován alul, melynek helyén a régi római Egeta állott.[6] E híd 20 tömör

---

[1] Ponsque Danubio impositus, mondja Sext. Aurel. Victor. (*De Caesaribus* cap. 13.)

[2] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 13.

[3] Dierauer szerint a híd építése valószínűleg 104-ben vagy 103/104 telén kezdődött (i. h. 95. és 97. ll.). Aschbach (*Ueb. Traj. stein. Donaubrücke* 6. l.) és Böhm (*DMO k. tört.* I, 26.) a 103-ik év elejére teszik. Noël des Vergers állítása (*Comptes rendus de l'Acad. d. Inscr. et Belles-Lettres* 1866. p. 79.), mintha már az első dák háború kezdetén épült volna, Gruternek egy tévesen magyarázott feliratán nyugszik. E felirat nem a hídra, hanem a dunamenti útra vonatkozik.

[4] Böhm: *DMO kül. tört.* I, 26.

[5] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 10.

[6] Vannak, kik e hídnak romjait jóval lejebb, Celeinél, a jobbparti Isker (Oescus) torkolatánál vélik találhatni s olyanok, kik azt még alantabban, az Olt-torkolaton alul Gielinél állottnak mondják. Francke (*Zur Gesch. Trajans* 127—134. ll.) az utóbbi vélemény főképviselője, s vele egy nézeten vannak Schwarz, Sulzer és Büdinger. Állításuk tévességét azonban kimutatta Aschbach (*Stein. Donaubrücke*, ered. közzétéve a Mitth. d. kk. Centr. Comm. 1858. aug. füz.) Már ő előtte gr. Marsigli (*Danubius Pannonico-Mysicus* II, 26.), D'Anville, Sulzer és Mannert is Kladova—Turn-Szeverinhez határozták volt. Újabban Imbrisevic és Deuter, valamint Kanitz (*Serbien* 349—350. ll.) is e nézethez csatlakoztak. Azonk. l. Schuchhardt (*Wälle u. Chausseen im südlichen u. östl. Dacien*, közzétéve az *Arch. epigr.*

kő- és téglafalazatból álló, beton alapozású oszlopon nyugodott s az alapfalakat nem számítva, 150 láb magas,[1] 60 láb széles volt.[2] Alatta a legnagyobb árvizek idején is közlekedhettek a hajók. Felső része, a mű monumentalis jellege daczára is csak faszerkezetű volt,[3] de mindkét hídfő erődítései massiv négyszögkövekkel ruházott védművekkel volt biztosítva. Tervezője és építője damaskusi Apollodor, a római Forum Trajani, az Odeum s a Gymnasium építője, kora legnagyobb építőmestere volt.[4] A híd építésében munkásai a császári legiók és segélycsapatok voltak, a mint

---

Mitth. 1885. IX, 229.), Dierauer *(Beiträge* 95—98. ll.), Boleszny Antal *(A Trajan-híd, Alexander Severus tornya és vára, a középkori és mostani Szörény-torony*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1880. évf. VI, 97. skk. ll.) dolgozatait.

[1] Dio Cassius 100 lábat mond. *(Hist.* LXVIII, 15.)

[2] Deuster F. hajóépítészeti assistens 1858 márczius 6-iki jelentése szerint egy ez évi január 15-iki zerus alatti (1′—4″) vízállásnál történt felvételkor a hídfők egymástól való távolsága (Spannweite der Brücke) 596 bécsi öl, a folyómederben 16 pillér volt látható és 4 pillér helye kijelölhető, úgy hogy a pillérek száma 20 lehetett. A pillérek maradványainak hossza 11°—3′ egész 12°, szélességük 7°—3′ egész 7°—5′. A hídfők külső részén famaradványokat tartalmazó lyukak találtattak. A híddal összeköttetésben állott parti falakból kétségtelen, hogy a hídpálya a legmagasb vízállás felett jelentékeny magasságban állott. A hídfők és a pillérek alapozása beton-falazat. A többi vegyes falazat massiv négyszögkő-burkolattal. (A jelentést közli Aschbach: *Mitth. d. Centr. Comm.* III. évf. 8. füz. és Kanitz: *Serbien* 350. l.)

[3] Ezt mutatja a hidnak úgy a Traján-oszlopon (Bartoli Tav. 74. Froehner p. 132 és Cichorius i. h.), mint egy bronzérmen feltüntetett képe. (Cohen 490—92. Spanhem p. 858. Froehner p. 133. Aschbach: *Ueber Trajans stein. Donaubrücke* közzétéve a *Mitth. der kk. Centrel-Comm.* Wien, 1858. füz. 241. l. 2 táblával.) Abban Aschbach tévedt, hogy a híd oszlopíveit kőből készülteknek véleményezi. Hivatkozik ugyan Dio Cassiusra, ki szerint *az oszlopok ívekkel összekapcsolvák*, de ez nem zárja ki a faíveket. Dierauer helyesen czáfolja Aschbach véleményét azzal, hogy Dio Cassius csak romjait látta a hídnak s így nem lehetett módjában az íveket szemlélhetni. A Trajánoszlopon az íveken még a szögek helyei is feltüntetvék. *(Beiträge* 96—97. ll.). Ez okból Canina is az ívek faszerkezete mellett nyilatkozik. *(Architettura Romana.* Róma, 1832. I, 116.)

[4] Procopius: *De aedificiis* IV, 6.

azt felirásos kövek és bélyeges téglák is bizonyítják.[1] A senatus a nagy mű létesülésének örömére emlékérmet veretett, a »legjobb fejedelemnek«.[2] A híd már 105-ben készen állott, mi az akkori víztechnikai viszonyokat tekintetbe véve, csodaszámba mehet.

Trajan 105 nyárelő-hónap kezdetén[3] indult el Rómából. Útját újból tengeren tette meg Anconába.[4] Innen szerzett gárdacsapataival, az adriai flottával, mely Vegetius tudósítása szerint a direkt közlekedést a thrák-moesiai pro-

---

[1] Az egyik oszlopban COH II HISP (= cohors secunda Hispanorum.), egy másikban HICRE (= cohors prima civium Romanorum equitata) feliratú téglát találtak. (L. Imbrisevic őrnagy 1858 márcz. 6-iki jelentését Aschbachnál és Kanitznál.) Az utóbbi felirat olvasását Mommsen kifogásolja. *(C. I. L.* Vol. III. P. I. p. 270. Nr. 1703.) Egy harmadik oszlopban H. III. BRIT (= cohors tertia Britanorum) feliratú tégla került elő. E téglák jelenleg a bécsi és bukaresti múzeumokban találhatók. *(Ephemeris Epigr.* IV, 77.) A kisselyki templomból ismeretes C III B (= cohors III Britannorum) nyilván arra a cohorsra vonatkozik, mely 104-ben a turnszeverini hídépítésben részt vett. (Közli a *C. I. L.* III, 1703. 3. Goos: *Arch. epigr. Mitth.* I, 35.)

[2] SPQR OPTIMO PRINCIPI. A mezőnyben a híd egy pillére. Rajzát közli Kuzsinszky: *A magy. nemz. mill. tört.* I, XCVI.

[3] DMO monografusai: Griselini *(Geschichte d. tem. Banats* I, 4.) és utána Preyer *(Monografie d. Stadt Temesvár)* határozatlanul határozzák meg e dácziai hadjárat idejét. Az első hadjáratot 101-re tevén, a második hadjáratról azt mondják, hogy az első hadjárat után 2 évvel vette kezdetét. A római Diocletián-múzeumban őrzött arválaktákból kétségtelen, hogy a császár elindulásának ideje *105 junius 1-seje* volt. (Benndorf: *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* Wien 1896. XIX, 194. Hula E.: *Beiträge zu den Arvalacten* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1894. XVII, 67—80.) Ez okból Dierauer *(Beiträge* 98—99. ll.), Kanitz *(Serbien* 347.) és Kuzsinszky *(Pannonia és Dáczia* i. h. I, XCVI.) állítását nem fogadhatjuk el, mint kik szerint »a császár 104 őszén, illetve 104 tavaszán hagyja el Rómát s a telet Moesiában tölti«. Szentkláray helyesen 105-ben mondja a második dák háborút kitörtnek. *(Krassó vm. őshajdana* 19. l. Ugyanő: *Temes vm. tört.* 231. l.)

[4] Froehner ezen értelmezését Benndorf és szerinte az újabb írók általán elismerik. *(Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1896. XIX, 195.) Dierauer ellenkező állítását antiquáltnak mondhatjuk. (L. alább.)

vinciákkal közvetítette[1] a korinthusi földszoroshoz.[2] Valamelyes vallási oknál fogva, vágyódva az istmusi szentély látogatására, avagy valamelyes strategiai vagy kormányzati oknál fogva, nem tudjuk, határozta el magát ily nagy kerülővel czélhoz jutni.[3] Majd átszelve az Aegei-tengert, a Haebrus torkolatánál szállott partra, hol elhagyta a flottát. Aztán a balkáni hegység szorosán áthaladva, elérte a Dunánál Nikopolist, melynél csatát vívott, az egyedülit, mely dácziai területen kívül előttünk történetirodalmilag ismeretes.[4] Aztán a Duna mentén, folyam ellenében, az említettük dunai állandó nagy hídhoz sietett, hol a seregnek egyik része volt összpontosítva, míg másik része Viminaciumnál várta az átkelési parancsot. Serege állott az első hadjáratban szerepelt legiókból s ezekhez járult még a legio I. Minervia Germániából.[5]

---

[1] *Arch. epigr. Mitth.* 1896. XIX, 195.

[2] Benndorf a római Traján-oszlop domborképeit magyarázva, a császár útját körülményesen írja le. Az ő, valamint a vele egy véleményen levő Hirschfeld Otto nagy szaktekintélye nem engedi meg, hogy a Traján-oszlop ezen képeinek magyarázatát semmibe se vegyük. Kétkedésünk csak ott kezdődik, a hol Benndorf Trajánt, vagy seregének egy részét a Dobrudschába vezeti, állítólag azért, mert a dunántúli dákok a Duna folyamon áttörve, Thrákiának insurgált részével a rómaiakat hátba fogni szándékoztak. Nem képzelhető, hogy Decebalus, ki már az első dák háború idején a római fegyver fölényét elismerni kénytelen volt, elhagyva harczosaival országát, a mikor azt Traján 3 oldal felől megtámadni készült, a dunáninneni területre jönni merészkedett volna. Petersen nézetét e tekintetben feltétlenül elfogadandónak tartom.

[3] Benndorfnak a Traján-oszlop egyik domborképének Korinthusra való értelmezését elfogadták Petersen és mások. *(Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1896. XIX, 195.)

[4] Hitelesíti Ammianus Marcellinus és Jornandes.

[5] Feliratilag bizonyítva Henzennél 5930. Froehnernél: *Append.* u. 24. A *Corp. Inscr. Lat.* II, 2424. A Henzen által közölt Dionysos-színköri emlékkő kiválólag. *(Annali dell' Inst.* 1862. p. 139. Froehner: *Append.* u. 2. Mommsen: *C. I. L.* III, 550.) A leg. I. Minervia azon katonája, ki a Rajna-melléken egy fogadalmi követ állított fel, melyet az Oltnál, AD ALVTVM | FLVMEN SEGVS) | MONT CAVCASI, fogadott volt meg, a második dák hadjárat harczosa volt. A követ közli Henzen 5930. Froehner: *Append.* n. 14. Ackner és

A seregnél jelen voltak most is, mint a császár kísérői L. Licinius Sura[1] és Lusius Quietus berber-mór seik.[2] Továbbá Traján egyik kedvencz embere és barátja, Longinus.[3] Egyik alvezére pedig P. Ael. Hadrianus, ki mint legatus a legio I. Minerviát vezényelte.[4] Ő ezúttal is személyes vitézséggel és ügyességgel nagyon kitüntette magát.[5] Talán hadvezéri képességet is tanusított, mint egyéb újabbkori életírója mondja.[6] Szerzett érdemeiért Traján a háború befejeztével azt a gyémántgyűrűt ajándékozta neki, melyet ő adoptiójakor Nerva császártól kapott volt.[7] Nagy biztonságára volt a császárnak az, hogy a jazygok, kik az

---

Müller: *Dac. Inschrift.* Nr. 17, S. l. Urlichs: *Jahrbücher* XXXVI, 102. Dierauer: *Beiträge* 75. és 100. ll. Goos: *Untersuchungen* 19. l. Ortvay: *Dáczia felirat. emlékei* 15. l. Schilling: *De legionibus Romanorum I. Minervia et XXV. Ulp.* Dissert. Lip. *Leipziger Studien* 1894. XV, 47. Filow: *Die Legionen* 56. l. 2 jegyz. Téglás: *Dáczia megdűl. tört.* közzétéve a *Bpesti Szemle* 1913. CLIV, 226. Király Pál: *Traianus dák háborúi. Századok.* XXII, 906. Ugyanő: *Dáczia tört.* 106. l.

[1] Ez kitetszik katonai kitüntetéseinek nagy számából. (Dierauer: *Beiträge* 80. l. Király i. h. XXII, 827.) Hogy a második hadjáratban Q. Clitius Atilius Agricola már nem vett részt, arra Dierauer abból mer következtetni, hogy feliratilag documentált kitüntetéseinek száma csak fele volt annak, mint a melyek az első háborúban bajtársának, Surának jutottak. *(Beiträge* 80. l.)

[2] Dio Cassius szerint Lusius Quietus a második dák háborúban sokkal fényesebb hőstetteket vitt véghez, mint az első dák háborúban. Annyi dicsőséget aratott, hogy praetori rangot, consulatust és helytartóságot kapott. *(Hist.* LXVIII, 32.)

[3] Róla Dio Cassius egy megható történetet beszél el.

[4] Secunda expeditione Dacica Traianus eum primae legioni Minerviae praeposuit secumque duxit. (I. Aelii Spartiani: *De Vita Hadriani* c. 3. 6. 7. Azonk. l. Borghesi: *Ouevre* II, 202. és az imént említett athéni szobortalapzat feliratát. E második dák háborúról l. La Bergét is: *Trajan* 48. l.)

[5] Életírója Spartian szerint quando quidem multa egregia ejus facta claruerunt. *(Vita Hadriani* cap. 3. 7.)

[6] Gregorovius: *Der Kaiser Hadrian* 18. l.

[7] Quare adamante gemma, quam Traianus a Nerua acceperat, donatus ad spem successionis erectus est. (Spartian: *De Vita Hadr.* c. 3. 7. 8. Azonk. l. Gregorovius: *Der Kaiser Hadrian* 18. l.)

első dák háborúban Decebalus szövetségesei voltak, most a császárral szövetkeztek volt.[1]

A császár parancsára a viminaciumi seregrész a rámapalánki hajóhídon volt átkelendő. Temes megye tehát akkor újból láthatta a katonai felvonulás nagyszerű színjátékát, ha nem is magát a császárt, mert ez a turnszeverini új Duna-hídon vezette át az ott összegyülekezett seregosztagot. Nemcsak Dio Cassius bizonyítja azt hitelesen,[2] hanem maga a Traján-oszlop is, melyen a hídnak, katonák jelenlétében a császár által történt felavatása s a császárnak ott bemutatott áldozása domborképileg van feltüntetve.[3] E kettős bizonyítással szemben el kell tehát némulnia azok állításának, kik szerint Traján másodízben is Ráma-Palánknál lépte volna át a Dunát. De el kell némulnia azok állításának is, kik szerint a császár nem az új dunai kőhídon, hanem az itt állott régi fahídon kelt volna át az orsovai partra.[4] A császár hadiútja az új

[1] A dák háborúk emlékére állított s 113-ban leleplezett Trajánoszlopon, az újabb korok becsvágyó fejedelmeinek ezen utól nem ért monumentumán a reliefképeken ismételten feltüntetvék a pánczélba öltözött, sisakos jazyg-szarmaták. Még lovaik is pánczéllal fedvék. E domborműnek reproductióit l. Kuzsinszkynél: *Mill. tört.* I, XCII.

[2] *Hist.* LXVIII, 14. Utána Böhm: *DMO kül. tört.* I, 29. Traján császárnak a Traján-oszlopon, a Dunának a vaskapui szorosnál történt átvonulását reprodukálva közli Kuzsinszky: a M. N. mill. története I, LXXXVIII. és Király: *Dáczia tört.* 16. l.

[3] L. Benndorf: *Arch. epigr. Mittheiluugen aus Oesterr.-Ung.* 1896. XIX, 201.

[4] Ez állítás a Dieraueré is, melyet két érvvel vél elfogadhatóvá tenni. Egyik az, hogy a Traján-oszlopon feltüntetett híd képe nem szilárdan épült kőhíd benyomását teszi. Nem is dunai hídnak veszi, hanem egy valamely dácziai folyóvizen átvezető hídnak. Ha megfontoljuk, hogy az állandó kőhíd felső része csak faszerkezetű volt, Dierauer érve minden erejét veszíti. Ha még hozzáképzeljük az előállító művész feladatának nehézségét, melylyel, hogy a hídon való átvonulást kellőképen feltüntesse, meg kellett küzdenie, nem habozhatunk Dio Cassius positiv állításának érvényt szerezni, annyival inkább, mivel a Traján-oszlopon feltüntetett felavatási jelenetek egyenesen az új híd mellett bizonyítanak. De Dierauer másik érve is fogyatékos. Szerinte az új dunai híd még csak a 105. évi tavaszkor adatott volt át a forgalomnak s így az 104-ben még nem volt

állandó kőhídon át a cserna-temesi völgyben húzódott, míg a sereg nyugati hadteste a ráma-palánki fahídon át a temes-krassószörényi úton nyomult előre. A Hadrián által vezényelt legio I. Minervia, mint az operáló sereg keleti hadteste az Olt völgyében a vöröstoronyi szoroson át hatolt be Dáciába. Ez egy feliratos kő alapján bizonyos.[1]

Decebalus ilyképpen 3 oldal felől került szorongattatásba. Ekkora támadással szemben annál kevésbbé védhette magát, mivel szövetségesei is, látva a felvonuló veszedelmet, mind cserbenhagyták. A császár nagy óvatossággal, »nagyobb meggondoltsággal, mint sietséggel«[2] haladt az ország fővárosa, Sarmizegethusa ellen, melyet elszánt, erőteljes ostrommal végre is kézrekerített. E sikerben is erélyesen támogatta őt L. Lusius Quietus mór seik, ki lovasaival a Zsil völgye felől hatolt be az országba s ezúttal is a vitézség csodáit művelte.[3] Decebalus látva ügye vesztét s kimerítve úgy politikájának, mint vitézségének minden segélyforrását, fővárosát felgyujtatta[4] s magát, kétségbeesve, tőrrel kivégzi.[5] Fejét a praetorianusok bemutatták az örömrivalgó hadinépnek.[6] Megmaradt népe menekült az országból,[7]

---

kész. Csakhogy Traján hadjárása nem is 104-ben, hanem mint láttuk, 105 nyárelő idejére, június hóra esett, a mit, mint láttuk, a római arválakták bizonyítanak, melyekről Dierauernek még nem volt tudomása.

[1] Matronis | Aufanib[us] | C(aius) Jul(ius) Mansue | tus M(iles) L(egionis) I. M(inerviae) P(iae) F(elicis | V(otum) S(olvit) L(aetus) M(erito) F(eliciter) V(oto) | F(acto) Ad Alutum | Flumen Secus | Mont(es) Caucasi. (Közli Henzen 5930. Ackner és Müller p. 239. 17. Király Pál: *Századok* XXII, 906.)

[2] Dio Cassius: *Hist.* LXVIII, 14.

[3] Dicséretét zengi Dio LXVIII, 32.

[4] A Traján-oszlopon fel van tüntetve s reprodukálva Királynál: *Dáczia tört.* 22. l.

[5] A Traján-oszlop egyik relief-képe ezt feltünteti s lenyomatát közli Király, i. h. 17. l. Téglás legújabban nem Sarmizegethusát, hanem a Szászvárostól délre kimagasló Muncsel havas déli lejtőjén állott várát mondja Decebal végső menedékhelyének. *(Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei.* Kivonatilag közölve az *Akadémiai Értesítő* 1914. évi 296—297. füzetében.)

[6] E jelenetet mutatja a Traján-oszlop egyik relief-képe, reprod.

országa pedig 107-ben[8] római provinciává lett,[9] bár a Dacia Augusti Provincia köriratú érmek még csak 112-ből isme-

---

Király, i. h. 18. l. Dierauer e relief-képet Decebalus fejének a római császári diadalmeneten történt körülhordozására magyarázza *(Beiträge 102. l.)*, de tévesen.

[7] A menekülés feltüntetve van a Trajan-oszlop utolsó képén.

[8] A szakirodalomban kezdetben azon nézet nyert volt elfogadást, hogy a Dio Cassius, Eutropius és Sextus (Festus) Rufus által megegyezőleg felemlített eme nevezetes esemény még Kr. u. 105-ben történt. Ez állítás tarthatatlanságát kimutatta Dierauer *(Beiträge* 105. l.) Innentől fogva a háború befejezése az írók szerint Kr. u. *106*-ban történt s ezt a datumot határozta meg Dierauer is. Egy időben maga Mommsen is ismételve hirdette ezt. (V. ö. *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius*, közzétéve a *Hermes* 1868. évi folyamában 48—49. ll. és *Verzeichniss der römischen Provinzen.* Berlin 1868. *Aus den Abhandlungen d. königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1862.) Támaszkodott Mommsen ez állítására Roesler-Gregorovius *(Der Kaiser Hadrian* 18. l.) és Böhm is *(DMO k. tört.* I, 28. és 365. ll. 23. jegyz.) Később azonban Mommsen egy felirat alapján, mely Athenében Dionysos színkörében fedeztetett fel *(C. J. L.* III. n. 550.) igen szellemdúsan mutatja ki Henzen és követői s illetőleg saját maga ellen, *hogy a második hadjárat befejezése helyesebben csakis 107-re tehető;* mert a feliratnak e szavai: *P. Aelio Hadriano . . . . . praetori eodemque tempore legato Legionis I. Minerviae piae fidelis bello Dacico* hitelesen tanuskodnak arról, hogy a második dák háborúban Hadrian mint praetor vett részt, következőleg e háborúnak Hadrian praetorságának éveig kellett tartania, mi nem 106-ra, mint Reimarus és Dierauer (Büdingernél: *Untersuch z. röm. Kaisergeschichte.* Leipzig 1868. I, 105.) is állítják, hanem 107-re esik. Ez okból Benndorf is a második dák háború idejéül a 105—107. évet veszi fel. *(Arch. epigr. Mitth. aus Oester.-Ung.* 1896. XIX, 182.) Hasonlóképen Goos *(Studien z. Geogr. u. Gesch. d. traj. Dac.* 53. l.) és Szentkláray is. *(Krassó vm. őshajdana* 19. l. *Temes vm. tört.* 231. l.) Kuzsinszky egyhelyt a 2-ik dák háborút 105—106-ra teszi *(Pannonia és Dáczia* i. h. I, LXXXV.), de később e számot megcorrigálja. Szerinte a második háború még 106-ban is tart, de már 107-ben be kellett fejezve lennie, mert Sura ez évben már rendes consul. (U. o. I, c.) E meghatározás által aztán a dák-római háború tartama is meg van állapítva, melyet Dio Cassius csak hosszadalmasnak és fárasztónak mond. *(Hist.* LXVIII, 14. *σὺν χρόνῳ καὶ μόλις.) A háború egészben 3 évig tartott* s ennek Trajan szavai Juliánnál (Julian Caesares p. 327. Spanh.) sem mondanak ellent, mert az itt említett 5 évből kettőt, mint *békeévet* el kell gondolnunk, mely békeidő csakugyan a 103-ik év nyarától a 105-ik év nyaráig az ellenségeskedést beszün-

retesek.[10] A katonák negyedszer üdvözlik győztes vezérüket imperatorul.[11]

A visszatért győzelmes császár még pazarabb költséggel ünnepelte Rómában a dák diadalt, mint a hogyan azt tette volt első ízben. 123 napon át tartott a győzelmi ünnepség, 11 ezer vadállat és 10 ezer gladiator veszett el az arenában.[12] Még Indiából is jöttek követek szemlélni a páratlan ünnepségeket, a felvonuló fogoly dákokat, Decebalusnak a körülhordott fejét[13] és a közszemlére kiállított hadizsákmányt, melynek nem utolsó része Decebalus családi kincse volt.[14] Érmek, költemények, prózairatok, diadal-

---

tette. (Mommsen *C. Inscr. Lat.* III. De provinciae Daciae origine et fine cz. fejezetében. Azonk. Goosnál: *Studien z. Geogr. u. Gesch. d. traj. Dac.* 53. l.) Ha Márki Sándor a dácziai háború végét és a római tartományi rendszer behozatalát 105-re teszi *(Századok* VIII, 331.), csak Huszthy András *Ó- és Új-Dacia*-jának egy még mult századi, s azóta régen elavult, ma többé tekintetbe nem vehető anachronismusát élesztette fel.

[9] Trajanus Dacos sub rege Decebalo vicit; *et Daciam trans Danubium in solo barbarico provinciam fecit:* quae in circuitu decies centena millia passuum habuit. (Sext. Rufi *Breviarium de victoriis et provinciis populi Romani* IX.) — Daciam, Decebalo victo, subegit, provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taiphali habent, et Victophali et Thervingi. Ea provincia decies centena millia in circuitu tenet. (Eutropii *Breviarium Hist. Romanae* Lib. VIII, c. 1.) A VI-ik századi góth Jornandes, a római világbirodalom e lelkes híve, azonkép írja: Daces autem sub imperio suo Trajanus, eorum rege devicto, et terras ultra Danubium . . . . in provinciam redegit. *(De temporum successione* 11. fej.)

[10] Az érem rajzát közli Kuzsinszky: *Pannonia és Dáczia* i. h. I, c.

[11] IMP V.

[12] Gregorovius: *Der Kaiser Hadrian* 18. l.

[13] Hogy fejét Rómába hozták, azt Dio Cassius mondja. *(Hist.* LXVIII, 14.)

[14] Dio Cassius mondja, hogy Decebalusnak a Sztrigy medrében elásott kincse is Trajáu kezébe került. *(Hist.* LXVIII, 14.) A Trajánoszlopon kincses zsákokkal megterhelt öszvérek láthatók. (Froehner p. 145. Bartoli Tav. 103., 104. Cichorius i. h.) Lydus Joannes Laurenciusnál *(De magistratibus* II, 28. Fuss-féle párisi 1812. évi kiad.) nevezetes adatok találhatók a zsákmány nagyságáról. A Trajáu-forum fénye s gazdagsága nagyrészt a dák kincsekből, Ex Manubiis való

oszlopok és feliratos emlékek hirdették az aratott győzelem nagyszerűségét. A művészeti geniusnak is erős tápot adott a dicsőséges hadjárat, a mit eléggé bizonyít a Traján-oszlop reliefszalagja, nemkülönben a Forum Trajanumon s a Konstantin-íven fennmaradt egyik-másik műmaradvány. 1855-ben ástak ki Rómában a Forum Trajanumon egy colossalis mellszobrot (Decebalusét?), mely kezdetben a Campana-muzeumban volt s most a szentpétervári muzeumban van.[15] Traján a magával hozott gazdag zsákmányból sokat juttatott Görögország és Kis-Ázsia egyes szentélyeinek is.[16] Az adamklissii óriási trophaeum, mely a Dobrudschában, közel a Traján-sánczokhoz, Rassovától délre romjaiban ma is megvan,[17] szintén Dáczia meghódításának az emléke.[18]

---

volt, mint Gellius tudósít (*Noct. Attic.* XIII, 24.) Az 1863. évi ásatáskor a trajáni diadalív substructiójából gyönyörű ornamentumok, basreliefek s egy dácziai fogoly korsója kerültek elő. Dácziai szobrok feltalálását említi Flaminio Vacca is. (*Memorie die varie antichità.* Róma 1594. n. 9.)

[15] Froehner a fej dák typusa után önkényt Decebalus fejének nevezte el. (*La Colonne Trajane* 1865. 5. l.) L. Dierauer: *Beiträge* 136. l. Gregorovius: *Der Kaiser Hadrian* 20. l.

[16] Suidas nyomán Dierauer: *Beiträge* 103. l. és Gregorovius i. h. 141. l. Azonk. l. e művünk I. k. I. részét: *Őskor* 340. l.

[17] *Das Monument von Adamklissi, Tropaeum Traiani, unter Mitwirkung von Otto Benndorf u. George Nieman, herausgegeben von Gr. G. Tocilesco. Wien* 1895. Ez az emlék fel van tüntetve Trajánnak egy, Adamklissihez közel fekvő Tomisben vert érmén. Azonk. l. Točilescu: *Castrul. tropaeum Traianum de la Adam-Klissi.* Bucuresti Revista pentru istorie ši Arch. Bucuresci 1894. VII. köt. Azonk. *Arch. epigr. Mitth. aus Osterr.-Ung.* 1894. XVII, 103.

[18] Ennek az emléknek felirata:

I . . . . . .
. . . . . .
. . . b. pot. . . . . .
. . . . memoriam fortis . . . . . .
. . . . pro rep . . morte occu . . o . .

E fogyatékos szöveg megengedte, hogy Furtwängler az emléket M. Licinius Crassusnak a Kr. e. 29—27. évi, a germán bastarnok felett kivívott győzelmére magyarázza. (*Intermezzi, Kunstgeschichtliche Studien.* Leipzig u. Berlin 1896.) Csakhogy az emléken megörökített harczosok nevei és illetőségi megjelölései egyenest kizárják

ez emléknek a Flaviusok előtt való időkbeli származását. Mommsen ezért értelmileg következőleg pótolja és olvassa a csonka feliratot: I]mp. [Caes. divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug. Germ. Dacicus tri]b. pot. [XIII cos. V p(ater) p(atriae) in honorem et] memoriam fortis[simorum virorum qui pugnantes] pro rep(ublica) morte occubu[erunt bell]o [Dacico.] E kiegészített felirat szerint a császár emléket állított a dák háborúban elesett vitézeinek s Mommsen az emlék felállításának idejéül a 108/9. évet tartja, mit Benndorf is elfogad. (*Arch. epigr. Mitth.* 1896. XIX, 182.) A nélkül, hogy a tudósoknak: Tocilesconak, Benndorfnak, Hausernek, Bormannak, Furtwänglernek, Mommsennek, Petersennek, Niemannak ez emlék körül támadt vitatkozásaiba beleszólanánk, csak arra a megjegyzésre szorítkozunk, hogy az emléknek egy a dák háborúktól annyira félreeső vidéken való felállítása éppen nem érthetetlen, miután az emléket nem Traján, hanem a tropeumiak, a feliratilag magukat Traianenses Tropaeensesnek nevezők állították fel hálából azon jótéteményekért, melyekben ők és városuk alapítójuk, Traján császár részéről részesültek, ki városukat nemcsak alapította, hanem annak municipalis jogot is adományozott. Ez az emlék nem azt mondja, hogy azon a helyen, a melyen áll, a vízszegény Dobrudschában vívatott az a nagy döntő csata, melynek következménye Dáczia meghódítása volt, sem nem azt, hogy Traján Dáczia ellen való indulásában e helyig hatolt volna. Ezt szem előtt tartva, nem tekinthetni az emléket és feliratát anachronistikusnak.

III.

A rómaiság és culturájának térfoglalása. Temesmegyei római leletek.

Dáczia elfoglalásával a tartomány felvirágzása csakhamar megindult. A háború okozta károkat mielőbb jóvátenni a császár és kormánya első gondja volt. A római mindenütt, hol hódított, telepítőnek és civilisatornak is bizonyult. Mint az egész tartomány, úgy megyénk is ekkor kapott intensivebb római culturát. A római mérnökkar, a hódító császár utasítása szerint, bejárta az új országrészt a szükséges telepítési intézkedések, a telepesek földrészei kihasításának foganatosítása végett.[1] A dák há-

[1] Egy a hazai dolgokkal szorgalmasan foglalkozó író szerint »az új telepítvények nem terjeszkedtek ki egész Dácziára, hanem az Olt vizétől nyugatra, a későbbi szörényi bánságra, a mai *Temes* vármegye délkeleti és Erdély nyugati részére«. (Boleszny Antal: *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 106.) Ez állítást betűszerint azért nem vehetni, mert a kijelölt határokon kívül is találjuk az állandó római letelepedés nyomait. Igy említjük a torontálmegyei Fény római emlékeit. Ismeretes, hogy e helyen, az urasági kastély parkjában került elő Julius Martialis veterannak és Aurelius Faustus veterannak sírköve. Ezenkívül találnak itt egyre a parasztok régi cserepeket, csontokat, érmeket és hasonlóakat is. Es scheint also unzweifelhaft, dass die Römer, wie in Német-Csanád (C. J. L. III. 1017. l. 6272. sz.) so auch in Fény zwischen Temes u. der Theiss eine militärische Ansiedlung hatten. (Cumont: *Revidierte u. neugefundene Inscr. aus Dacien. Arch. epigr. Mitth. aus Osterr.-Ung.* 1891. XIV, 110—111.) A telepesek főcontingense kétségtelenül Dáczia azon területére esett, mely a palánk-tibiscumi katonai út és az Olt közé esik, mégis éppen nem mondható, hogy csakis erre szorítkozott volna. Helyes ezért Hunfalvy állítása, ki a római telepítést nemcsak az ú. n. Kis-Oláhországra az Olt-folyó nyugati részén és Erdély nyugati részére, hanem a későbbi *Bánságra* is kiterjeszti. (*Die Rumänen u. ihre Ansprüche* 7. l.)

borúk egyik legérezhetőbb káros következménye a lakosság megfogyása volt. E lakosság nagy része elpusztult, részint a győztes irtó fegyvere,[1] részint a megmaradottak kivándorlása s rejtekhelyekbe való meghuzódása következtében.[2] Méltán feltünő körülmény, hogy Dáczia helynevei közül egy sem maradt fenn, még eltorzítva sem. Ez hitelesen bizonyítja, hogy a lakosság folytonossága itt nem volt meg.[3] A császárnak mindenek előtt tehát a lakosság szaporításáról kellett gondoskodnia. A római imperium csaknem minden részeiből, névszerint Azsiából,[4] illetve Kis-Ázsiából: ú. m. Phrygiából,[5] Mysiából,[6] Bithyniából,[7] Cariából,[8] Galatiából,[9] Paphlagoniából,[10] aztán Syriából,[11] nem-

[1] Dacia diuturno bello Decebali viris fuerit exhausta, mondja Eutropius. (*Hist.* VIII, 6.) De hogy már a jóval előbb való háborúságok idején a dák népség mennyire megfogyott, azt máshelyt mutattuk. (*Temes őskora.* I. k. I. rész. 332. l.)

[2] A Trajan-oszlop utolsó domborképe a legyőzött dákok kivándorlását tünteti elénk.

[3] Halaváts: *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI, 8. Hunfalvy kiemeli, hogy a dák helységek egyes nevei, mint Tsierna (Zerna), Bersovia, Ampelum, Amutria ma már csak folyónevekben élnek. Černa, Berzava, Ompol, Motra (*Die Rumänen u. ihre Ansprüche* 7. l.)

[4] A Collegium Asianorum (*Arch. f. sieb. Landeskunde.* Neue Folg. I, 6. *C. J. L.* III. n. 872.) élén egy spirarcha még 235-ben is állott Erdélyben. Az Isidora domo Asiae név, mely egy Gyulafehérvárott talált kövön említtetik (*C. J. L.* III, 1222.), szintén Ázsiára mutat.

[5] A magna mater (Cybele) istennő neve, mely dácziai feliratos köveken többször olvasható (*C. J. L.* III, 1101., 1102., 1582.), világosan utal Kis-Ázsiára.

[6] A Marosvásárhely közelében talált collegium utriclariorum Adrasteae feliratú kövek (*C. J. L.* III, 944.) arra vallanak, hogy ez istennő tisztelői Phrygiából és Mysiából jöttek.

[7] Egy Zalathnán talált Cives Bithinium feliratú kő hirdeti ezt. (*C. J. L.* III, 1324.)

[8] A Jupiter Erusenus név, mely egy kolozsvári feliratos kövön található (*C. J. L.* III, 859.), déli Cariára utal.

[9] Erre mutatnak a Kolozsvárt talált feliratos kövön olvasható Galatae consistentes és a Csigmóban talált kövön olvasható Collegium Galatarum nevek.

[10] Az Apulumban talált fogadalmi kövek Glycon istenség neve e mellett bizonyít.

[11] A Jovi optimo maximo Dolicheno et Deo Commagenorum

különben Európa nyugati tartományaiból: Dalmatiából,[1] Galliából,[2] Noricumból és Rhaetiumból,[3] de magából Italiából is[4] hozott és telepített le Dácziában gyarmatosokat, kik közt földeket osztogatott ki.[5] Ide hozva ilykép munkáskezeket a termékeny, kövér földek, rétek, kaszálók művelésére,[6] az erdők[7] s az állattenyésztés gondozására,[8] de az iparágak[9] s a bányászat fellendítésére is.[10] Telepesek

feliratú kövek, illetve istenségek, melyek hazánkban oly gyakoriak (*C. J. L.* III, 1301 a., 1301 b., 1302.), Syriára mutatnak. Ugyanez áll a puer phosphorus feliratú, Gyulafehérvárott és Tordán talált feliratos kövekről. (*C. J. L.* III, 1130—1138.) Syriára mutatnak az Isis és Mithras istenségekre vonatkozó, nálunk gyakori felirásos kövek. (*C. J. L.* III, 882., 1033., 1107., 1436.) A collegium Isidis, mely egy tordai feliratos kövön maradt fenn, szintén ide utasít. (*C. J. L.* III, n. 882.)

[1] Zalathnán, Gyulafehérvárott, Verespatakon előkerült feliratos kövek és viaszos táblák ezt határozottan igazolják.

[2] Galliai telepesekre engednek következtetni a trevirei Illiomarus és a Jupiter Bussumarus nevek, melyek apulumi feliratos köveken fordulnak elő. (*C. J. L.* III, 1033.)

[3] Erre utalnak a nálunk feliratilag olvasható Cautis és Suleviae istenségnevek. (*C. J. L.* III, 944., 1601. S v. ö. 5900., 4736.)

[4] Az Alburnus major helynév Apuliára, illetve ennek híres Alburnus hegyére figyelmeztet. Legkevesebben jöttek Italiából, úgy hogy Thierry (*Attila fiai és utódai története* 11. l.) és Böhm (*DMO kt.* I, 29.) ellenkező állítása el nem fogadható.

[5] Traianus, Dacia victa, írja ugyanaz az író, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. (*Hist.* VIII, 6.) Sextus Aurelius Victor szerint deductae coloniarum pleraeque. (*De Caesaribus* cap. XIII.)

[6] A Dácziában gyakran előforduló oly római pénzek, melyeken buzakalászt tartó *Cerest* ábrázoló alakok láthatók, erre utalnak. (L. *Tört. és rég. Értesítő* X. évf. 1884. 105. l.)

[7] A collegium Silvani erre utal. (*Arch. Ért.* VII, 86.)

[8] Erre vallanak az *Eponák* és a *Campestres*nek szentelt, itt gyakori feliratos emlékek, oltárok. (L. Torma: *Arch. epigr. Mitth.* VI. nr. 101. Innen *C. J. L.* III, 7904. Téglás: *Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 408.) Amazok a lótenyésztők és lóápolók, emezek a mezei tenyészetek istenségei voltak. A *conductor pascui*, mely szintén feliratos kövön van említve, a mezőségre vonatkoztató.

[9] Erre vallanak a társulati és czéhbeli adatok, melyek nagy számban fennmaradtak a dácziai feliratos emlékeken, nevezetesen az *ácsok* és *kovácsok* (collegium fabrum), a *pokróczkészítők* (coll. cento-

felvirágoztatták országszerte a kereskedést, utat nyitva annak a római mesgyéken kívül fekvő barbár területekre. Római pénzek Trajántól Aurelianusig elég sűrűn találhatók a Maroson és Tiszán túl is. Gyomán és Öcsödön Trajján, Kigyóson, Békésen Hadrian, Kigyóson és Gerlén Antoninus Pius pénzei.[11] Felvirágoztatták a jogforgalmat,[12] a városi és községi jogszervezetet, kicsinyben visszatükrözve

---

nariorum), az *anyagszállítók* (coll. dendrophororum), a *révészek* (coll. utriclariorum et nautarum), a *színészek* és *alakosok* (coll. scaenicorum et mimariorum) stb. társulatai. (L. tüzetesebben Ortvay: *MO régi vízrajza* II, 167—168.)

[10] A provincia bányászatának nagy lendületet adott a római uralom. Nemcsak Erdélyben, de Dél-Magyarországban is, hol az Érchegység Szászkabánya, N.-Csiklova, Moravicza, Majdán, Resiczabánya, Németbogsán, Dognácska, Uj-Moldova érczeinek aknázása élénken folyt s az országba hatoló két fő útirány, a ráma-tibiscumi és az orsova-tibiscumi két főút által befogva, teljes védelemben részesülhetett. (L. Téglás Gábor értekezését az *Arch. Ért.* Uj. foly. 1896. XIX, 214—225. Azonk. l. Griselini: *Versuch* I, 294. Goos: *Untersuchungen* 47—54. Böhm: *DMO tört.* I, 29. Szentkláray: *Krassó vm. őshajdana* 21. l. Halaváts Gyula: *Dognácska-Vaskő bányászata*, közzétéve a *Földrajzi Közl.* 1890. évf. 299—326.) Krassó-Szörény megyében Doklin község nyugati részében a házak közt egy kövezett út nyomai láthatók, mely út Binist érintve, Bogsánnál ér véget. Ez az út valószinüleg a Krakuku-aur oldalában levő aranybányákhoz vezetett. E bánya tárnáit néhány év előtt kitisztították s ez alkalommal római mészre s bányászeszközökre akadtak, melyeket a temesvári muzeum őriz. A tárnák kalapácscsal és ékkel vannak kivájva igen szabályosan s az oldalakon ott van a római bányászatot jellemző fülke, hová munka közben a mécset helyezték. (Halaváts: *Arch. Ért.* Uj foly. 1896. XVI, 7.) A Terra mater tisztelete, melynek sok nyoma maradt fenn, kiváltképen a bányászattal hozható kapcsolatba. (Téglás: *Arch. Ért.* 1912. Uj foly. XXII, 11.) A feliratilag ismeretes P. Aelius mint *conductor salinarum* is szerepel. (Römer: *Kiadatlan róm. feliratok.* 17. l. XXVI. Mommsen: *Ephem. Epigr.* II, 365. l. n. 605.) A collegium aurariarum Bruclában (Diód) szintén erre vonatkoztató. (*C. J. L.* nr. 941. Hirschfeld 9. l.)

[11] Karácsonyi: *Békés vármegye tört.* Gyula 1896. I, 9. Borovszky Samu szerint a római uralom a Maros torkolata körül levő vidékre soha nem terjedt ki; azok a római emlékek, melyek Csanád vármegye területén elő-előfordulnak, vagy a rómaiakkal egy időben, barbár kezek útján kerültek erre a földre (pl. pénzek), vagy később hordták azokat ide más népek századokkal azután, hogy a rómaiak

a nagy római imperium hű képét,[13] a vallási cultust,[14] a társadalmi életet.[15] Mindennek a culturelemnek betódulási útja mondhatni kivált a lederata-tibiscumi út a délmagyarországi vármegyék, köztük Temesmegye mesgyéi voltak.[16]

Nemcsak a nagy katonai hadutak, hanem az egész maros-tisza-dunaközi területnek biztosítása czéljából megindult szerte Dél-Magyarországon a római védrendszer kiépítése. A mint a császár bellebb hatolt a tartományba, foglalásai nyomán nyomban épültek a centrumok és castellumok, a révek, átkelőhelyek és hidak mellett a kisebb erődök, alkalmas helyeken a kémlő őrtornyok.[17] Maradvá-

---

mai hazánk területéről kivonultak (pl. épületkövek). (*Csanád vármegye tört.* 1715-ig. Bpest 1896. I, 5.)

[12] Erről tanuskodnak az erdélyi bányákban előkerült viaszos táblák, melyek cursiv írásban irott közjegyzői okiratok. Közlik Massmann (*Libellus Aurarius.* Lipsiae. 1840.), Detlefsen (*Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss.* XXIII, 603., 625., 636. f.), Mommsen (*C. J. L.* III, II.) és Desjardin-Rómer (*Acta nova Musei Nationalis Hung.* Budapest 1873. XXXI. tábl.). P. Aelius Crescens magister feliratilag mint conductor commerciorum szerepel. (Rómer: *Kiadatlan róm. feliratok* 17. l. XXVI. p. Mommsen: *Eph. Epigr.* II. 365. nr. 605.)

[13] A római telepítvények megtarták Dácziában is azon tartományok intézményeit és törvényeit, melyekből kiköltözködtek. Az italiai jog, a jus italicum szerint alakult ki Dácziában és a municipiumok és coloniák fej- és adómentessége és községi jogosítványa. (L. Ackner: *Die Colonien u. militärischen Standlager in Dacien* 8. l.)

[14] Ezt hirdetik a collegium Cereris, a collegium Juventutis, a collegium Isidis, a collegium Augustalium, a colleg. Genii provinciae Pannoniae Superioris, a verespataki és egyéb temetési társulatok, a Terra mater tisztelete stb.

[15] Erre vallanak a collegium scaenicorum, a collegium mimariorum vagyis az alakosok és színészek társulatai. (*C. J. L.* III. n. 3423. Rómer: *Acta nova* 195. sz. XXXI. tábl.), a coll. armaturarum (Rómer: *Kiadatlan róm. feliratok* 11. l. XIV. p. Mommsen: *Ephem. Epigr.* II, 379. 687. sz.), a scola tubicinum (Rómer: i. h. 12. l. XVI. p. Mommsen i. h. IV. I. II, 146. l. nr. 503. Majonica Hirschfeldnél: *Arch. epigr. Mitth.* I, 157.), az óbudai és tordai scholák. (Torma: *Arch. Ért.* XIV, 62.)

[16] Király Pál: *Dáczia tört.* 36. l.

[17] Castra supectioribus atque opportunis locis exstructa, mondja Sext. Anrel. Victor. *(De Caesaribus cap. XIII.)*

nyaik maig fenn vannak, s helylyel-közzel világosan szemlélhetők. Mi azok ismertetésében azonban csak Temesmegyére szorítkozunk. Mindjárt Temeskubinnál volt egy római erőd, melyet Marsili feltüntet térképein,[1] s melynek substructurái ma is szemlélhetők. Ez a Versecz-vidékig kilátást engedő erőd úgy tartotta az alibunári mocsaras síkságot támadókkal szemben őrizet és megfigyelés alatt, a mint másrészt a moesiai Margum-vidéket, Lederatát, Viminaciumot és Singidunumot is fedezhette esetleges megrohanások ellenében. Ez erőd Contra-Margum, mely, hogy már az első században megvolt, kétségtelen. Később Augusta-Flaviana néven szerepel a Notitia Dignitatum szerkesztésének idejében a IV-ik, Constantia néven pedig Priscus Rhetor idejében az V-ik században.[2] A mit újabb koriak ez ellen felhoztak, semmis. Priscus határozottan említi, hogy a Dunánál fekvő Margummal szemben a folyó másik partján állott Constantia. Ő a Moravát nem említi, a szövegében előforduló *másik folyópart* tehát nem is vonatkozhatik a Moravára, hanem csakis az Istrosra, a Dunára, melyet szövegében érint.[3]

[1] *Danubius Pannonico-Mysius* Tab. II. Fig. XII.

[2] *L. Margum és Contra-Margum (Castra Augusta Flavianensia vagy Constantia) helyfekvése.* Források és közvetlen helybúvárlat alapján, cz. akad. értekezésemet. Budapest 1876. *És kritikai adalékok Margum történetéhez.* Budapest 1876.

[3] Kubinnak Contra-Margummal való azonosságát először *Böhm (Alterthümer längs der Donau von Pancsova bis Orsova,* közzétéve az *Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* IV. 175.) és Ormós Zsigmond vették tagadásba. Szerintük Kubinnak »a római korból emlékei nincsenek, még római pénzeket sem igen találni itt«. *(Kirándulás Viminacium és Margum romjaihoz. Tört. és rég. Ért.* 1878. IV. 101.) Ormós szerint a kubini domb és a vár rajta az avarok műve. (U. o. 107.) Böhm Lénárt szerint az itteni régészeti leletek a magyarok uralmának kezdete előtti időkre nem terjednek ki. *(Alterthümer längs der Donau. Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterr.* 1880. IV. 175.) Milleker szerint »a kubini domb a természet alkotása s mivel rajta nem egy praehistoricus dolog is találtatott, már az ősember által lakott hely volt. A római időkre pedig a rajta és az egész környékén található sok római fali tégla és tetőcserép emlékeztet«. *(Arch. Ért.* 1901. Uj Foly. XXI. 31.) Tagadja azonban, hogy a kubini vár helyén Contra-Margum feküdt volna. Ez az osztrovai szigeten vagy a dunai

Kevevárától (Temeskubin) északnyugatra a Karasvidéken Gerebencz, Varadia, Vörös- és Fehértemplom az egykori római fortificatio mindannyi színhelye. Gerebencznél a Csetátye Mare nevü helyen levő maradványok tanuskodnak arról, hogy itt egy római castrum állott. A sáncz eredetileg barbár, de a szabályos hossznégyszögöt mutató, kerületében mintegy 250 lépésnyi alapfigura római átidomításra vall.[1] Varádiánál, a helységtől délkeletre mintegy 400 méternyi távolságban a Karas hídjától és 70 lépésnyire a Greováczra vezető úttól fekvő rétségen szintén egy castrum stativum sánczai láthatók.[2] E castrum alakja derékszögű négyszög, melynek nyugati oldala majdnem egyenlő már a földszinttel. Megvannak a praetorium alapfalai,[3] kapui s egy másik négyszögű épület alapfalainak maradványai is. E régi romok egyes speciáltérképen még feltüntetvék.[4] A tagosítás után az uradalom itt a Rovina nevü pusztát létesítette, mely e néven a katonai térképek legújabb kiadásában,[5] de a helységnévtárban is szerepel.[6] E castrumot Böhm és Torma felmérték s alap- és térrajzilag Téglás is feltünteti.[7] Ezzel a castrum további romlása esetére tudásunknak meg van mentve. A Kilia hegy csúcsán pedig egy római kémlőtoronynak maradványai szemlélhetők. E helyt római fali és peremes téglák is kerültek elő. A közeli mult időkben innen tömegesen hordták a kő- és téglaanyagot.[8] Fényes Elek állítása szerint a Baich báró

balparton a Monastirinál feküdt. Bizonyítani azonban semmit sem tud. (U. o. 31—33. l.) Mommsen azért nem habozik rám hivatkozva kimondani: Contra-Margum *ad Castellum Kubin. (Ephemeris epigr. IV. 78.)*

[1] *Tört. és rég. Ért.* V. 70. Milleker: *DMO római leletei* ugyancsak *a Tört. és rég. Ért.* Uj foly. 1892. VIII. 109—110.

[2] Halaváts: *Arch. Ért.* 1896. Uj foly. XVI. 6.

[3] *Tört. és rég. Ért.* 1883. IX. 57—58. V. ö. *Mitth. der Centr.-Com.* 1882. évf. VIII. k. 4. sz.

[4] Igy a Trumauer Fridolin 1862. évi térképén.

[5] Kudricz-Oravicza cz. részletén.

[6] Az 1907. évi kiadásban.

[7] Hossza, mondja Böhm, ha nem csalódom 133, szélessége 121 méterre tehető. Téglás felmérése szerint 160×160 m. *(Hadtört. Közl.)* 1912. XIII. 199.

[8] Milleker: *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX. 174. Ugyanő

tulajdonában levő gazdasági majort a castellum fundamentumából emelték.[1] Vörös- és Fehértemplom között az ú. n. Fünfguldenfelden sánczok láthatók, melyek szorosan a római út mellé esnek. Hosszúságuk körülbelül 150, szélességük 130 méterre becsülhetők.[2] Torma Versecz vidékén kutatva 1880-ban azt találta, hogy a Várhegyen levő középkori donjon valamely specula maradványain épült fel, mert a nyugati sarok alapzatába római téglák vannak vegyítve.[3] Magát a római castrumot a városban, az Uri-utcza északi részében találta. Ezzel teljesen igazolva van íróink eljárása, kik Verseczet a megerősített római védelmi pontok közé iktatják.[4] Dentát és Temesvárt is ide számíthatni.[5] A mint a katonai, úgy tanuskodnak a polgári telepítésről is nagy számban egyes épületrészek, feliratos kövek, szoborművek, fegyverek, házi szerszámok és érmek. Temesben a *fehértemplomi járásban* Palánk (Ó- és Uj-Palánka) nevezetes bizonyító hely. Az itt említett hídfőn kívül számos egyéb római régiségeket találhatni. 1871-ben találták Uj-Palánkán egy életnagyságú, fehér márványból faragott ruhás szobornak két töredékét, melyek egyike a délmagyarországi muzeumba, másika a fehértemplomi városi muzeumba került.[6] 1880-ban

---

Váradia története, közzétéve *a Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1889. V. 78—79. Ugyanő: *Tört. és rég. Ért.* Uj foly. 1892.VIII. 185.

[1] *MO leírása* 1847. II. 342. Utána Bárány: *Temes vármegye emléke* I. 140. Téglás: *Hadtört. közl.* 1912. XIII. 199.

[2] Böhm: *A lederata-tibiscumi hadútvonal*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX. 57. Ugyanő szerinte e sánczok rómaisága ellen erős kételyek támadtak, lévén azon a helyen az 1738-ban elpusztult Saalhausen nevű helység. (Milleker: *DMO római leletei a Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII. 108—109.)

[3] Milleker: *Versecz város tört.* I. 13—26. Ugyanő: *DMO római régiségleletei*, i. h. Uj foly. 1892. VIII. 132—33. és 186.

[4] Böhm: *DMO műv. állap. a rómaiak alatt a Tört. és rég. Ért.* Uj foly. 1885. I. 12.

[5] Böhm: *DMO műv. állap. a rómaiak alatt. Tört. és rég. Ért.* Uj foly. 1885. I. 12.

[6] Böhm Lénárt: *Tört. és rég. Ért.* VII. 164. Nyilván ugyanaz, melyet Böhm mint a palánki szigeten (Schanze) 1872-ben találtat említ s Ormós Zsigmond gyüjteményébe kerültnek mond. *(Uj-Palánka multja és jelene* i. h. V. 168, Ugyanő: *DMO művelődési állapotai a*

találtak e helyt egy bronz Hercules-szobrocskát. A félisten szakállas, fején sűrű hajzattal, babérral koszoruzva. Balkarjáról oroszlánbőr lóg le, kezében felfelé tartott bunkót tart, kiterjesztett jobbjában pedig csészét. Teste meztelen s erősen balfelé hajló, mintha tántorogna. Jelzése ez a kimerültségnek, mibe hőstettei véghezvitele került.[1] Ugyancsak Uj-Palánkáról való azon bronz tarajos kígyó, melyet Böhm a palánki jegyzőtől kapott volt. A Duna partján találták s Hampel szerint a dákok hadi jelvényére, a sárkányra emlékeztet. Ez idő szerint unicum-számba veendő.[2] Egyéb palánki régiségekül említhetünk egy vörösszínű cserépmécses s egy római kézimalom töredékeit.[3] Igen gyakoriak Palánkon a római pénzleletek is. Innen Böhm Lénárt egész gyüjteményt szerzett, arany s ezüst érmeket, névszerint 5 arany és 30 ezüst érmet.[4] Az itt talált érmek legtöbbje Ormós Zsigmond gyüjteményébe került.[5] Egy másik kutató, Pintér Pongrácz írja az ó-palánkai szigetről, hogy ott kincset már két ízben is találtak, és pedig egy korsó aranyat, tavaly (1898) pedig 64 db (?) gyönyörű nagy római arany pénzt, a melyek a Duna partján hevertek.[6] Én csak 10 perczig jártam a parton föl-alá, máris egy szép római pénzt találtam. Találni ott azonban mindent, fegyverrészleteket, csatokat és többféle bronztárgyat, úgyszintén régi gyöngyöket is.[7] Felirásos római téglák sem ritkák a

---

róm. uralom alatt. Rég. és tört. Ért. 1885. I. 10, Ugyanő: *DMO története* I. 364. l. 8. jegyz.)

[1] E szobrocskát Böhm Lénárt 1888-ban Szuk Lipótnak engedte át. Rajzát ugyanő közli a *Tört. és rég. Ért.* VII. köt. III. tábla 1. sz.

[2] *Tört. és rég. Ért.* VII. 165. s rajza u. itt III. tábl. 2 sz.

[3] Milleker: *Tört. és rég. Ért.* VII. 170. 171. És u. o. Új foly. 1892. VIII. 124.

[4] *Tört. és rég. Ért.* V. 129. Milleker: u. o. Új foly. 1892. VIII. 124.

[5] Böhm: *Uj-Palánka multja és jelene*, megjel. a *Tört. és rég. Ért.* 1879. évf. V. 169.

[6] Túlzottnak tartom ez adatokat, mit persze bizonyítani nem tudok.

[7] *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX. 47.

legio VII. Claudia bélyeggel,[1] valamint lapos és völgyelt tetőcseréptéglák, ékítményes párkányozott téglatöredékek, fűtőkészülékek, tégladarabok. Az itt talált római téglák nagy mennyiségéből épült a falu sok háza.[2] 1899-ben talált Ó-Palánkán Pucher Pongrácz négy egymásba illesztett római urnát.[3]

A fehértemplomi járás más községeiben részint érmek s edények, részint az állandó letelepedés nyomai kerültek elő. Izbistéről valók azok a római korbeli agyagedények, melyek a délmagyarországi múzeumban Temesvárt láthatók.[4] Meglehet, hogy az a Vitellius-féle arany, mely 1845-ben Rebenberg határából ismeretes,[5] a szomszédos területből került oda, de a vidék telepedettségét bizonyítják a fehértemplomi, temesőri (temesstrázsai, lagerdorfi), varázsligeti (vracsevgáji), vöröstemplomi, gerebenczi, temesváraljai (duplaji) s homokdiódi (oresaczi) leletek. Fehértemplomnál ugyanis érmek elég gyakoriak.[6] E várostól mintegy órányi járásra fekvő Fünfguldenfelden kerülhetett elő azon feliratos sírkőtöredék, melyet Katancsich közöl.[7] Böhm innen antik tégla-, üveg- és urnamaradványokat és cserépdarabokat, vakolatrészeket és római érmeket kapott. Az érmek Vitellius, Trajan, Marc Aurél, Sept. Severus és neje Julia Domna érmei.[8] A fentemlített temesőri (temesstrázsai) régiségi

---

[1] Böhm: *Alterthümer längs der Donau.* Sep. Abdr. aus *Arch. Epigr. Mittheil.* 1880. 2.

[2] Böhm: *Arch. tudósítások. Ópalánkai régiségek.* Közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1881. VII., 164—165. Ugyanő: *A Lederata-Tibiscum közötti hadútvonal az egykori Daciában,* u. o. 1883. évf. IX. 53. Ugyanő: *Dél-Magyarorsz. művel. állapotai a Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I. 11. Milleker: *Régészeti közlemények. a Tört. és rég. Ért.* 1881. VII. 169.

[3] *Arch. Ért.* 1895. XIX. 382.

[4] *Tört. és rég. Ért.* 1901. Uj foly. XVII. 16.

[5] Böhm: *Gesch. d. tem. Banats* 310. l. Milleker: *DMO róm. leletei,* közzétéve *a Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII. 126.

[6] Böhm hiteles bizonyítása szerint.

[7] AURELIO. CANDIDO | M. L. II. AUG. | AN. XX. vagyis Aurelio Candido, militi legioni II. Augustae, anno XX. *(Istri adcolarum geogr. vetus.* Budae 1827. II. 251. CCXL.)

[8] *Tört. és rég. Ért.* IX. 57.

nyomok kétségtelenül rómaiak.[1] Vöröstemplomtól északra, a vasúti őrház mellett a római út nyomai constatálhatók.[2] Gerebencz határában sok négyszögű kő és római tégla került elő, melyek részben az ottani templom alapzatához használtattak fel. Az ottani kertekben és szántóföldeken szintén sokszor találhatni római építőanyagra, kövekre és téglákra, épületboltozatokra, köedényekre, urnákra, hamu- és csontmaradványokra. Régi sánczok nyomaira is.[3] A Karas-balparti Temesváralján (Duplaj) több ház előtt nagy kagylómeszes négyszögkövek láthatók, melyek nyilván egy e helyt fennállott hídnak vagy egyéb antik épületnek a maradványai.[4] Régi sánczok nyomai is jelentkeznek e helyt.[5] Homokdiódon (Oresáczon) a dák földvárban nem ritkák a római téglák, mi tanubizonysága annak, hogy ezen várat a rómaiak megszállották volt.[6]

A *kevei (temeskubini) járásban* a Nagy-osztrovói szigeten többrendbeli római régiség került elő.[7] E szigeten állott vagy azon túl a Duna balpartján Viminacium ellenerődje.[8] Itt előkerült egy LEG VII CL (legio VII Claudia) bélyegű római tégla, mely a kubini szolgabirósághoz lett beszolgáltatva.[9] A szigeten levő Temessziget község közelében a magas belső parton, illetve ennek hosszában talált Milleker folytonosan római tégla- és tetőcseréptöredékeket,

---

[1] *Mittheil d. Central-Comm.* 1865. X. XXXIV. Milleker i. h. VIII. 114.

[2] Böhm: *Tört. és rég. Ért.* IX. 56. Milleker: *Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII. 133.

[3] Ormós: *Adatok a délmagyarországi földvárak tört.*, közzétéve *a Tört. és rég. Ért.* V. 70. Böhm: *DMO. műv. állapotai a Tört. és rég. Ért.* Új foly. I. 20.

[4] Böhm: *DMO műv. állapotai a római uralom alatt. Tört. és rég. Ért.* 1885. Új foly. I. 10. 20. Milleker: *DMO római régiségleletei*, közzétéve *a Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII. 108.

[5] Ormós: *Tört. és rég. Ért.* V. 68. *Arch. Ért.* I. 14.

[6] Ormós: *Tört. és rég. Ért.* V. 69. És Új foly. 1892. VIII. 120.

[7] Margumnak idehelyezése tévedés. *(Temes vármegye története.* Országos monografia 230. l.)

[8] Ortvay: *Margum és Contra-Margum* 62. l.

[9] *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI, 33.

továbbá római agyagedénydarabokat, egyebek közt egy nagy amphorának vastag fülét és egy hasas edénynek füles darabját.[1] A szigetnek egy halomszerű emelkedése tele van római téglamaradványokkal, régibb időben innen sok téglaanyagot szállítottak el.[2] A homokbálványosi (bavanistei) réten levő Monastiristénél (Sztari czrkve) az emelkedettebb hely tele van római s újabbkori tégladarabokkal. Egyik ponton alapfalak nyomai is láthatók. Innen a környékbeli lakósok építkezési czélokra többször hordtak téglaanyagot. Innen való a Despinits-féle csősztanyának ajtaja előtt levő két római falitégla is. A Sztari czrkve helyen előforduló edénycserepek között sok a római.[3] Emanuel Sándor és veje Wenner Miklós 1893-ban e helyt téglákat találtak a VII. legio bélyegével. Dunadombón (Dubováczon) a Dunaparton a vendéglőn alul Böhm szórványosan római téglamaradványokra és még alább egy a Dunától érintett téglaépítményre talált, mely régi várépületre vall, de mely szerinte nem látszik római eredetűnek lenni.[4] A Ponjavicza nevű Dunaágnál fekvő Kevepallós (Plosicz) nagyközségnél a patak partján történt földcsuszamlás alkalmával egy-egy Nero és Vespasian korbeli aranyérmet találtak.[5] A járás fő helye Keveváránál (Temes-Kubinnál) gyakoriak a római régiségek: alapfalak, téglák, tetőcserepek. A várdombtól északra a Ponjavicza feletti terrasz szélén szintén régi falak oly sok, LEG VII. CL bélyeges téglával, hogy azokat kövezésre használhatták. Innen került két bélyeges tégla a verseczi múzeumba is. Még tovább északkeletre, szintén a

---

[1] *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI, 33.

[2] *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI, 34.

[3] Milleker: *Három aldunai róm. erőd*, közzétéve az *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI, 29–30.

[4] *Történelmi és rég. tanulmányok az Al-Duna hajdani erődítéseiről*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* VI, 64. Ugyanő: *Alterthümer längs der Donau.* Sep. Abdr. aus *Arch. epigr. Mitth.* 1880. IV, 175. Milleker *DMO régiségleletei*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII, 108.

[5] *Tört. és rég. Ért.* Új foly. VIII, 30. U. o. 1892. Új foly. VIII, 125.

Ponjavicza mellett a Schorschul Jakab-féle gőzmalom mellett ugyancsak római alapfalakra s egy boltozatra is akadtak.[1] Ugyanitt került elő egy CVRATI bélyegű mécses[2] s ugyaninnen ismeretes egy a volt végvidéki őrház homlokzatába befalazva volt alakos diszítményű faragott kőemléktábla és innen kapott 1880-ban a Magyar Nemzeti Múzeum egy római agyagkorsót.[3] A muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének megbizásából 1899-ben Temes-Kubin tájékán rendezett ásatások eredményei közt voltak római tárgyak is, melyek a M. Nemzeti Múzeumba kerültek.[4] Innen kapott a Délmagyarországi Múzeum 1901-ben egy római vasnyílhegyet.[5]

A *verseczi járásban* a főhely Versecz a római szilárd és mozgó emlékek szapora lelőhelyének bizonyult. Már említett erődjén kívül rátaláltak e helyt és vidékén a római vízvezeték égetett agyagú csöveire, melyeken a verseczi hegyek északi forrásdús oldalain felfogott ivóvizet a városba vezették.[6] A néphagyomány e vízvezetéket ugyan a törököknek tulajdonítja[7] s azért némely író is török időkből valónak mondja,[8] de szorgosabb utánjárás igazolta rómaiságát.[9] Emellett bizonyít a vezeték kőragaszburkolata

---

[1] *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI, 31—33.

[2] Milleker: *DMO régiségleletei* II, 41. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI, 33.

[3] *Arch. Ért.* XIV, 226. *Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII, 112—113.

[4] Hampel: *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII, 85.

[5] *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII, 192.

[6] Leírta Milleker Bódog: *A verseczi róm. vízvezeték* czímen a *Tört. és rég. Ért.* 1881. évf. VII, 121—126. Ugyanő arról a nevezett *Értesítő* 1882. évf. VIII, 11—14. és az 1885. évi (Új foly.) I, 50.

[7] Eissingernél: *Beiträge zur Gesch. der königl. Freistadt Werschetz.* A verseczi alreáltanoda 1859. V. évi *Értesítőjében* 3. l. s ennek nyomán a *Tört. és rég. Ért.* VII, 129.

[8] Stojacskovics: *Denkschrift für den Grundstein zu dem Rathause d. k. Freistadt Werschetz sammt einem Beitrage z. Monographie derselben Stadt.* 1859. 8. l.

[9] Böhm, Ilics Luka, Milleker, Milecz *(Temes- és Arad vármegyék tört. és rég. emlékei* 12. l.) rómaiakul ismerik. De maga Torma is

is. A törmeléken a vakolat a csövekkel és kőrészekkel együtt annyira megkeményedett, hogy szilárdságuk egyenlővé vált az ottani kőzettel.[1] Az 1879., 1882., 1883. években a várhegynek temes-kutasi (kudriczi) út felőli lejtőjén a Samuel keresztje felett, az Emil-forrást magában rejtő szakadékban, a Gelbmann János-féle szőlő mellett, a Zoffmann János sörházának a temeskutasi útra néző részén, a Csukurmala nevű városrészben s a Lazarevics-féle házban ugyancsak ráakadtak a vízvezeték nyomaira.[2] 1901-ben újabb 5 vízvezeték-vonal ásatott fel.[3] Római alapfalakra bukkantak továbbá a városkert kiszélesítésekor 1885-ben.[4] A Postklinge nevű dűlőn is épületmaradványok, alapfalak, oszlopmaradványok, tégladarabok, márványtöredékek kerültek elő.[5] Római érmek,[6] feliratos kövek,[7] római kézimalmok egészben és töredékek-

határozottan e vízvezetéket római eredetűnek mondja. L. Ortvay: *Vízrajz* II, 318–19.

[1] *Tört. és rég. Ért.* VII, 122.

[2] Milleker: *Gesch. d. Stadt Werschetz.* Bpest 1886. p. 16. 17. Cumont: *Revidierte u. neugefundene Inschriften aus Dacien*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth. aus Oester.-Ung.* 1891. XIV, 109.

[3] *Arch. Ért.* Új foly. 1902. XXII, 191.

[4] *Fünfter Jahresbericht des Werschetzer Park-Vereines* 11. 12 ll. Milleker: *DMO régiségleletei* a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 132—133.

[5] Ugyanott.

[6] Házépítéskor többször találtak arany s ezüst, réz és bronz római pénzeket. Így a többi között 1856-ban a kőbányában 5 darabot. (Böhm: *DMO kül. tört.* I, 368. Milleker: i. h. Azonkív. Ilics Lukács: *Arch. Funde in Banat* cz. közleménye a *Mittheilungen d. k. k. Central-Commission* 1865. X. évf. XXXIV. l. *Werschetzer Gebirgsbote* 1857. I. évf. 20. sz.) 1888-ban a Ludos-dűlőn csatornaásáskor egy bögrében 69–192 évekből való ezüst érmek. (Milleker: *DMO róm. régiségleletei* i. h. 1892. VIII, 132–133.)

[7] A városkert kiszélesítésekor 2 jól fenntartott feliratos fogadalmi kő, mely most már elkallódott. (Közli Mommsen a *Corp. Inscript. Lat.* III. k. 6273. és 6274. sz. Feliratukat közli Böhm is. *Rég. és tört. Ért.* Új foly. 1881. I, 19. Úgyanő: *DMO k. tört.* I, 369.) Ezek egyikéből kitünik, hogy 109-ben Kr. u. Verseczen a II. spanyol cohors állomásozott, mely Aschbach szerint a dunai híd építésénél is közreműködött (*Tör. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I, 19.), mit e hídoszlopon talált egyik feliratos kő igazol is. (Mommsen: *Corp. Insc. Lat.* III. I. 270. 1703. sz.)

ben[1] ismételten kerültek elő. Versecz határában került elő az a két római bronz súlymérték, mely a városi múzeumban van.[2] Ugyancsak a verseczi járásban, Varadián az említett castrumon kívül négyszögű épületek alapjai láthatók. A hetvenes években tömegesen hordták el innen a kő- és téglaanyagot.[3] Kövezett utczarészek s oszlopmaradványok is kerültek itt elő.[4] Az 1901. évi ásatás az itt létezett Arcidava nevű római castellum északi kapujának, valamint az ezt védő tornyok alapjainak feltárását eredményezte.[5] Előkerültek akkor arany, ezüst, réz, bronz római érmek is. Még 1847-ben pásztorgyermekek itt Nero császárnak 1 arany és 2 ezüst pénzét találták.[6] Innen kapott 1881-ben Torma Károly Baich Miklós földesúrtól Vespasian-, Nero-, Domitian- és Trajanus-féle dénárokat a M. Nemz. Múzeum számára.[7] Ez érmek közt van egy Trajanus-arany is.[8] Az urasági tiszttartó, Finke birtokában vannak e helyt talált Claudius- és Nero-féle s egyéb bronzérmek, egy ismeretlen használatra szolgáló, villaalakú s gyönyörűen patinázott bronz tárgy és néhány kis füles urna.[9] Innen ismere-

[1] 1888-ban a városkerttől északkeletre egy római kézimalom felső része került elő. (*Fünfter Jahresbericht d. Werschetzer Park-Vereines* 11—12 ll.) 1888-ban a Ludos nevű dűlőben csatornaépítéskor két jól fenntartott egész kézi malom került elő. (Milleker: *DMO római régiségleletei* i. h. Új foly. 1892. VIII, 132—133.) 1890-ben lelték az Andrássy-sétányon levő Georgievitsch-féle ház építése alkalmával 2 kézi malom felét s 1892-ben a Postklinge előtt ismét egy kézi malom felső részét. (Milleker i. h.)

[2] *Arch. Ért.* Új foly. 1898. XVIII, 68.

[3] *Tört. és rég. Ért.* IX, 57. 58.

[4] Fényes: *MO leírása* 1847. II, 342. Bárány: *Temes vármegye Emléke* I, r. 140 l. Téglás Gábor: *Hadt. Közl.* 1912. XIII, 199.

[5] Milleker: *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII, 191.

[6] *Oesterr. Morgenblatt.* 1847. 119. sz. 476. l. Seidl J. G.: *Fundchronik.* II, 31. Böhm: *Gesch. d. Temes. Banats.* II, 312. Milleker: *Varadia tört.* a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1889. V, 78. Ugyanő: *DMO római leletei* a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 132.

[7] *Arch. Ért.* Új foly. II, 154.

[8] *Romänische Revue.* V, 153. Milleker: *DMO római leletei. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 132.

[9] Böhm: *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 58.

tes végre egy korongon készült, jól égetett római agyagedény.[1]

Varadiától északnyugatra Kis- és Nagy-Szered (Szredistye) községek területe ugyancsak római régiségek lelőhelyei. Amott a római földalatti vízvezeték égetett agyagcsövei,[2] emitt kútásáskor Tiberius Claudius Caesar rézpénze,[3] a község alatti Kis-Rétben pedig szántás alkalmával egy aranygyűrű került elő.[4] 1899-ben innen került a verseczi múzeumba egy Diocletianus-féle aranyérem.[5] A sánczokon túl levő Dézsánfalván, hol 1888-ban a b. Hauserféle birtoktagon egy római kézimalomtöredék került elő[6] és Temes-Paulis ugyancsak római lelőhelyekül ismeretesek. Egy az utóbbi helyen előkerült lelet, melyre az urasági épület délnyugati sarkán 1 jégverem ásásakor bukkantak, emberi csontdarabokból, egy rosszul égetett fekete színű, korong nélkül durván dolgozott, obulust tartó kis urnatöredékből, egy terra sigillataedénytalpból, egy terra-cotta gyöngyből, egy vassarlóból s egy vasdarabból áll, mely a Délmagyarországi Múzeumban 74—77. szám alatt őriztetik.[7] A Temes-Paulistől délre eső régi Porányon (Podporányon) egy római korszaki kis kékesszürke agyagkorsócska került a verseczi múzeumba.[8] Germán környékén is gyakran akadnak római régiségekre.[9]

A *dettai járásban* Dentán LEG. IIII. F. F. (= legio IV. Flavia firma) bélyeges téglák kerültek elő.[10] A dentai

---

[1] *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 132.

[2] *Tört. és rég. Ért.* 1881. VII, 121. Ortvay: *MO vízrajza.* II, 318.

[3] *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1886. II, 55.

[4] Milleker: *Újabb délmagyarországi őstelepek*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 168.

[5] *Arch. Ért.* Új foly. 1910. XX, 89.

[6] Milleker: *DMO római régiségleletei. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VII, 107.

[7] *Tört. és rég. Ért.* VIII, 48. Milleker: *DMO római leletei. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 125.

[8] *Arch. Ért.* Új foly. 1900. XX, 90.

[9] Böhm: *DMO kül. tört.* I, 369.

[10] Hoffinger volt az, ki még a mult század végtizedében figyel-

és dettai országút közt kiástak a földből egy római terminiust, melyet I(ovi) o(ptimo) m(aximo) I(unoni) R(eginae) M(agnae) T(errae) m(atri) C. Kaniniu(s) Sabinianu(s) DCM. II. Vir. ajánlott. Ez a kő a dentai tiszttartói lakásnak déli alsó sarkán van befalazva.[1] Első említésével a Hírmondó 1783. évfolyamában találkozunk,[2] Katancsich is említi,[3] Mommsen is idézi.[4] Utoljára revideálta 1890-ben Cumont Ferencz.[5]

A *csáki járásban* Giládon 1867-ben egy római bronz armilla került elő, mely Ormós gyűjteményébe került s jelenleg a temesvári múzeumban van.[6]

A *temesrékási járásban* Temes-Rékás említendő. E helyen a legelőn egy szélmalom építésekor 1877-ben, 4—5 lábnyi mélységből egy égetett barna és füles agyagedény töredékei ásattak ki, melyek korongon készült római öblös edény maradványai. Ugyanott a községen átfutó vízlevezető árokban, annak kitisztítása alkalmakor, a fekete agyagban 1878-ban előkerült egy 80 czentiméter hosszú ezüst karikás

---

meztetett a »Neues Ung. Magazin«-ban a leg. IIII. F. F. feliratú téglákra. Közli ezeket Mommsen is a C. I. L. III. II. toldalékában azon megjegyzéssel: Ex tegulis his similibusque Mehadiensibus jure colligemus legionem IV. Moesiae superiori praetendentem Castra habuisse etiam trans Danuvium ad *Dentam* usque Mehadiamque. (V. ö. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában* 14. l., azonkívül Goos: *Archiv.* N. Folge XII, 163. Böhm: *DMO művel. állap. a rómaiak alatt* i. h. I, 11. Milleker: *DMO római régiségleletei* a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1882. VIII, 1892. VIII, 107.) Téglás annyiban hibáztatja Mommsen előadását, amennyiben szerinte a legio IV. Denta vidékén vexillatiót teljesített, de nem volt állandó tábora. (Jul. Berenicianus hadtestének serege Dáczia védelmében. *Hadt. Közl.* 1912. XIII, 196.)

[1] *Tört. és rég. Ért.* I, 99. Cumont: *Revidierte u. neugefundene Inschriften aus Dacien.* Közzétéve és *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 111.

[2] 780. l.

[3] *Geographia Vetus* 1827. Lib. VI. pag. 232. Nr. 71.

[4] *Corp. Inscr. Lat.* III. k. 1555. sz.

[5] *Arch. epig. Mittheil.* XIV, 111. 10. sz.

[6] Studniczka: *Mithraeen u. andere Denkmäler aus Dacien.* Megj. az *Arch. u. epigr. Mitth. aus Oesterreich* VIII. k. 43. l.

lánczból és mintegy 90 drb. római ezüstéremből álló lelet. Az érmek Elogobalustól 218—222 kezdve III. Gordian 238—244, I. Fülöp 243—249, II. Fülöp 244—249, Decius 249—251 császárok, valamint Otacilia, idősb Fülöp neje 234—249 és Etruscilla Decius neje neveivel jelölvék s így rövid 33 év lefolyása alatt 5 császárt és 2 császárnét képviselnek, a praetorianus katonauralom legszomorubb idejéből.[1] 1878-ban jún. 15-kén egy érdekes barbárkészítményű ezüstlánczczal együtt közel 100 drb. római ezüst érmet találtak, a római uralom 218—251 idejéből Elogobalustól Deciusig terjedő időszakból.[2]

A *buziásfürdői járásban* Buziásfürdő, mely gyógyítófürdőjéről vidékszerte híres, a rómaiságnak számos emlékét szolgáltatta. Itt akadtak egy római falazatra, mely alá dús forrás van rejtve.[3] Azonkívül római vízvezetéki maradványokra.[4] Az antik gyógyítóforrásoknak újból való megnyitásakor néhány római feliratos kőre.[5] Mindezek a tények fennen bizonyítják, hogy Buziás gyógyítóvizeit a rómaiak használták.[6]

A *központi járásban* Kiszető (Kiszető) és Temesvár jönnek tekintetbe. Amott a falu egyik kertjében Marc Aurelius Antoniusnak egy érme került elő, Temesvárott pedig ismételten akadtak római régiségekre. Egy itt talált feliratos emléket közöl Kandler.[7] Egy másik feliratot Ackner és Müller.[8] De egyéb emlékek is. Ugyancsak Temes-

---

[1] Ez érmeket leírta Ormós Zsigmond: *A rékási római lelet* czímen a *Tört. és rég. Ért.* 1881. évf. VII, 9—13.

[2] *Tört. és rég. Ért.* VII, 10—11. Milleker: *DMO római leletei. Tört. és rég. Ért.* Új folyam 1892. VIII, 126.

[3] *Tört. Adattár* II, 409.

[4] *Tört. és rég. Ért.* II, 136. Milleker: *DMO római régiségleletei. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 104.

[5] Dr. Em. P. Lindenmayr: *Die Mineralquellen von Buziás* czímű műben. Azonk. l. Böhm: *DMO műveltségi állapota a rómaiak alatt. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I, 22.

[6] Milleker: *DMO a rómaiak alatt*, i. h. VIII, 190.

[7] Közölte az *Istriában* s utána Böhm.

[8] *Die röm. Alterthümer in Sieb.* 54. sz. a.

várott 1854-ben a lőporrobbanás alkalmával római érmek kerültek felszínre. Köztük Diocletianus- és Probus-félék is.[1] 1874-ben 11 római érem került Milleker gyüjteményébe, melyek részint a Józsefvárosban, részint a Mehalában kertásás alkalmával kerültek elő s Domitianus, Trajanus, Constantinus Magnus, Constans, Constantius és Valentinianus korabeliek.[2] 1876-ban a Vadászerdőben, Sztaniszlav Simon főerdész házikertjében, a munkások több régiségre: római bronz fibulára, lándzsa-, balta- s ékszer- s egyéb bronz- és vastöredékekre s egy éremre, Marcus Aurelius idejéből, találtak. E lelet a Délm. Muzeumba került.[3] 1901-ben a Szerb-utcza meghosszabbítása alkalmával végzett csatornázáskor 3—4 méternyi mélységben két rómaikori ép agyagedényre bukkantak.[4] Az 1910. évben eszközölt temesvárbelvárosi csatornázási és várbontási munkák végzésekor egy rómaikorú vaslándzsát és őrlőkövet találtak a várerődítések környékén.[5]

A *vingai járásban* Orczyfalva és Zsadány említhetők. Amott az arad-temesvári vasút építésekor 1869-ben egy igen szép zománczos fibula került elő, mely jelenleg a Délmagyarországi Muzeumban van.[6] Zsadányban pedig a régi sánczok mellett levő téglavetőn előkerült Hadrian császárnak egy rézérme.[7]

Megyénk északi részén, az *uj-aradi járásban* Uj-Aradnál, az arad-temesvári vasút építésekor találtak 1869-ben, a Maros mellett, a legio V. Macedonica bélyegével signált téglákat.[8] S végre a *lippai járásban* Lip-

[1] *Arch. f. österr. Gesch.* XV, 317. Böhm: *Gesch. d. Banats* II. 319.

[2] *Tört. és rég. Ért.* I, 8.

[3] *Tört. és rég. Ért.* II, 104. 105. Milleker: *DMO róm. leletei. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 129.

[4] *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1901. XVII, 97.

[5] L. Berkeszi István *Jelentését* a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1910. XXVI, 136. 139.

[6] Milleker: *DMO római régiségleletei. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 120.

[7] *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 79.

[8] Mommsen: *C. I. L.* III. II. Epigraphikai közleményei közt.

páról ismeretes egy halidomú bronz római mécses, mely 1867-ben Plank Ferencz birtokába jutott Egerben.[1] Innen került a Délmagyarországi Múzeum lapidariumába egy római kőemlék.[2]

Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában.* Budapest, 1874. 14. l.

[1] *Arch. Közlemények* VII, 76. Milleker i. h. VIII, 114.

[2] Berkeszi István: *A temesvári múzeum-kérdés. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1901. XVII, 4.

IV.

Temesmegyei római telepek topografiai meghatározása.

Ha mindez adatokat topografiailag csoportosítjuk megyénk térképén, kitünik, hogy azok annak déli részén legsürübben jelentkeznek. A Duna környékén volt a rómaiság megtelepedése a legnagyobb s minél északibb tájakra tekintünk, annál gyérebb. Egészben elenyésző az erdélyi Felföld telepedettségéhez képest. A római hódító követte a meghódított dák példáját. A dák birodalom központosítást mutat. Erdély bensejében volt a dák telepedés és országvédelem czentralizálva. Minél távolabb estek a czentrumtól a tájak, annál gyérebbeknek látjuk a lakott helyeket és erődítéseket. A rómainak nem lehetett más a czélja, mint Dácziának erőit lekötni s ezzel a foglalást magának biztosítani. De bár ilyképpen kulturájából kevesebbet juttatott Dáczia nyugati részeinek, mégis azért nem hagyta azt annak hiányával. Római gyarmatosok által lakott helységek Temesmegyében sem hiányzottak, mit az imént felsorolt római leletek eléggé hirdetnek. A római helynevek azonosítása azonban nagyon nehéz feladat és sok kísérletre adott alkalmat. Tagadhatatlan ugyan, hogy a II. század körül élt Ptolemaeus, a maga földirati müveiben csillagászati fokkijelöléseivel, a földirati pontoknak hosszúság és szélesség szerint való meghatározásával, a földgömb vetületeinek mértani megszabásával kitünő lendületet adott a geografiai szaktudománynak: mégis másrészt kétségtelen, hogy a gyarmatbelyek felszámlálásában, valamint egyáltalán, úgy Dácziára nézve különösen is önkényes és rejtélyes az ő eljárása. A mellett bebizonyított dolog, hogy

Dácziájának geografiai meghatározása a területet kelleténél jobban Kelet felé helyezi, minek következtében zonális jelölése, mondhatni, minden topografiai pontra nézve incorrect. A veronai kézirati codex, mely Sz. Jeromos bibliai fordításának egy ősrégi codexében fedeztetett fel, valószínűleg egy a III-ik század végtizedében készült schemából keletkezett ugyan s a Diocletianus korabeli tartományok legrégibb lajstroma, azonban Dácziára nézve oly meddő, hogy neve felemlítésén kívül mást alig nyújt. E mellett a Polemius Silvius-féle analog jegyzettel és Hierocles lajstromával nem is concordál mindenben. A valószínüleg Theodosius császár idejében a IV-ik század folytán készült Itinerarium Antonini és az Itinerarium Hierosolymitanum Pannoniára és Aurelius császár moesiai Dácziájára igen, de Traján Duna-balparti Dácziájára éppen nem jöhetnek tekintetbe. Éppen ez az eset a különben becses részleteket tartalmazó Notitia Dignitatumra nézve. A híres Peutingeri katonai térkép, melynek eredetije régibb méretek és minták nyomán, Alexander Severus korában, a III. században készült, de csak egy XIII-ik századbeli copiában maradt fenn, minden fürkészés és éleselműség daczára is csupa rejtély az ő rajzaiban és mérföldtávolságaiban. A hihetőleg VII-ik századbeli Ravennai névtelen pedig, noha forrásaiul Aristarchust, Menelacot és különösen Sardatiust említi s e mellett kétségtelenül egy régi orbis pictust is használhatott, egészben véve mégis csak Jornandes után látszik indultnak s a régi római Dácziát tagadhatatlanul egy későbbi kor homályos szemüvegén át nézi, míg a még későbbkori Guido erről teljesen hallgat.

Ezekből a körülményekből tehát jól megérthetni azt, hogy amint Dácziára egyáltalán, úgy annak délmagyarországi részeire nézve is a topografiai meghatározások elejétől fogva ingadozók avagy hamisak voltak s azok részben még ma is. Az erdélyi Dácziát illetőleg két zseniális epigrafus, Mommsen Tivadar és Torma Károly, a revideált s megfejtett feliratos kövek alapján igen örvendetes topografiai térképek szerkesztettek, Dél-Magyarországot

illetőleg azonban még sok kivánni valót hagytak maguk után. Temesmegyét illetőleg csak néhány helynévre szorítkozhatunk. Azon a ponton, hol a hódító rómaiak megyénk területére léptek, a két Palánka, a mai Palánk római nomenclaturáját tisztázottnak tekinthetjük. Voltak, kik ide a Dio Cassius által említett Genuclát helyezték.[1] De minthogy Dio Cassius szerint Genucla a geták királyának, Zyraxesnek legerősebb, Duna mentén fekvő városa volt,[2] de egyéb okoknál fogva is Genuclát nem azonosíthatjuk Ó- vagy Uj-Palánkával. Azok nézetét sem fogadhatjuk el, kik Lederatát helyezik Ó-Palánka vagy Uj-Palánka helyére.[3] Inkább is azon véleményben vagyok, hogy neve Trans-Lederata volt, szemben feküvén Lederatával, melynek a mai szerb Rámával való azonossága iránt többé kétség fenn nem foroghat.[4] A római nyelvhasználat bizonyára a latin nevet hozta volt forgalomba, bár ezt a helynevet illetőleg egykorú emlékekkel nem bizonyíthatjuk.

Trans-Lederatához az első állomás a Peutingeri úti térkép szerint[5] az Apo fl. nevű mansio. A táblának e

---

[1] Böhm szerint Dio Cassiusnak ezen Genuclája *tagadhatatlan* a mai Uj-Palánka. (*Tört. és rég. Ért.* V, 166. Ortvay: *Itészet* 32. l.) Schwicker szerint *Pancsova.* (*Neue Temesvarer Ztg.* 1868. 95. sz.)

[2] *Hist.* LI, 26.

[3] Aschbach: *Ueber Trajans steinerne Donaubrücke.* Wien, 1858. És ennek nyomán Ilics Lukács: *Mittheilungen d. kais. Central-Comm. z. Erforsch. u. Erhaltung d. Baudenkmale.* Bécs, 1865. X, k. 31. l. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 32. és 367.

[4] Azon szorgos kutatások után, melyeket Kanitz a helyszinén tett, a kérdés befejezettnek tekinthető. Kanitz constatálja, hogy Ráma távolsága Kostolactól, a régi Viminatiumtól a Peutingeri tábla mérföldtávolságának, 10 milliarénak teljesen megfelel. (*Serbien,* 418. s kk. ll.)

[5] A bécsi császári könyvtárban levő térképnek egyes részleteit kiadta először Welser (*Fragmenta tabulae antiquae ex Peutingerorum bibliotheca.* Velencze 1591.) Később Spruner. (*Atlas Antiquus.* Gotha 1865. 26. 28. 29. 31. sz.) Teljes kiadását először Scheybtől vettük. (Bécs 1753.) Igen tudományos bevezetéssel újból kiadta Mannert. (*Tabula itineraria Peutingeriana.* Lipcse 1824.) Kiadta tekercsalakban Katancsich is és újabban Desjardins pompás díszkiállításban. (*La Table de Peutinger d'après l'original conserve*

nevét annak magyarázói Aponte-nek[1] és Apo fluviusnak[2] illetve Apus fluviusnak[3] olvassák, sőt a kettőt egyértelműnek veszik[4] s a Karasra értelmezik. Minthogy a Peutingeri térképen az Apo név rövidítési jel nélkül, a fluvius pedig rövidítési jellel (fl.) van közölve, azt hiszem, hogy nem Aponte fluviusnak, hanem Apo fluviusnak olvasandó s a két nevet azonosakul nem vehetni. Helyes azonban, hogy valamennyien a Karasra magyarázzák. Hogy egy mellette állott hídtól vette legyen nevét, merő ráfogás, melyet nyelvészetileg sem igazolhatni, mert az Aponte mindenképpen távolsági viszonylatot tételez fel. Ugy volna értelme, ha úgy magyaráznók, hogy a ráma-palánki dunai hídtól számítva a Karas-menti mansio 12 milliare távolságra feküdt. Legyen különben bárhogyan is, a mansio mindenesetre a Karas mellett keresendő.[5] Traján császár római oszlopán fel is van tüntetve. Azon az átjáró rév partja

---

à Vienne. Paris 1868-tól kezdve.) Legújabban kiadta az eredeti színezésben és bevezetéssel dr. Miller Konrád. (*Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger'sche Tafel.* Ravensburg 1888.) A hazánk déli vidékére vonatkozó részletet l. Aschbachnál: *Ueber Trajans steinerne Donaubrücke* cz. művében (*Mittheilungen* der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale III. évf. 206–207. ll.). És Ortvaynál: *Tibiscum helyfekvése* cz. művében 22. l.

[1] Ilic Lukács: *Mittheilung. d. k. k. Centr.-Comm.* i. h. Böhm: *Tört. és rég. Ért.* 1883. IX, 51. Torma szerint *A ponte fluvii.*

[2] Mommsen-Kiepert: Dáczia térképén a *Corp. Inscr. Lat.* Vol. III. Tab. II. Spruner-Menke: *Atlas Antiquus.* Tab. Pannonia. Illyricum. Tomaschek: *Zeitschrift f. österr. Gymnasien* 1872. Goos: *Studien z. Geogr. u. Gesch. des trajan. Daciens* 20. 21. ll. Riedl: *Századok* XV, 516. l. 2. jegyz. Kuzsinszky: *MO térképe a római uralom idejében*, mellékelve a *Magy. Nemzet Tört.* Mill. kiad. I. kötetéhez. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 367. Cichorius: *Die Reliefs.* Textbd. II. 71. Térkép.

[3] Cichorius: *Die Reliefs d. Traianssäule.* Térkép. A Textband II. 71.

[4] Apo (azaz Aponte, igy neveztetve a mellette volt hídról). Térkép. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 367. Ugyanő. *Tört. és rég. Ért.* 1883. IX, 57.

[5] Ortvay: *MO régi vízrajza* II, 453. Milleker: *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1889. V, 76—77.

meg van erősítve.[1] Topografiailag Gerebenczczel azonosítják,[2] újabb írók ellenben a Fehértemplom határában levő Fünfguldenfeldi dűlővel, nem messze a jámi kőkereszttől, hol a római castrum sánczai még fennvannak.[3] Cichorius a folyónak Traján által történt átlépését Udvarszállás közelében mondja történtnek.[4]

A Peutinger-térkép egy harmadik állomáshelye Arcidava. Úgy van rajta feltüntetve, mint mely az előbbi mansiótól 12 római mérföldre esik. Említi Arcidaba néven a ravennai Névtelen[5] és *Αρχιδανα* néven Ptolemeus is,[6] mi azt mutatja, hogy a jelentékenyebb dák helységek közé tartozott. A Traján-oszlopon is mint nevezetesebb hely jelentkezik.[7] Jelentőségét az mutatja, hogy a képíró eléje állította magát Trajánt, a minek csak úgy van értelme, hogy vele a hely hadászati fontosságát kívánta jelezni.[8] Ezt az Arcidavát régibb íróink Verseczczel,[9] újabb íróink Varadiával azonosítják.[10] Torma Károly fáradozásainak

[1] Bild XII. Taf. 12. Cichorius: *Die Reliefs d. Traianssäule* Textband II, 63—68.

[2] Ilic Lukács i. h. Torma Károly Pestynél: *Krassó* II. I, 205. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 367.

[3] Böhm: *Tört. és rég. Ért.* 1883. IX, 55. 57. Ugyanő: *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I, 12.

[4] *Die Reliefs d. Traianssäule.* Textband II. 71. Térkép.

[5] *Ravennatis Anonymus Cosmographia et Guidonis Geographia.* Editio M. Pinder et Parthey. Berolini 1860. IV, 14.

[6] *Geographia* III, 8. 9.

[7] Bild XIV. Tafel 13. Segm. 36.

[8] L. Cichorius: *Die Reliefs d. Traianssäule.* Textband I, 73—76.

[9] Böhm: *DMO kül. tört.* I, 367. Ortvay: *MO régi vízr jza* II, 453.

[10] Milleker: *Váradia története*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1889. Új foly. V, 76—79. Kuzsinszky: *Pannonia és Dáczia* a m. nemz. mill. történetében I, XC. Szentkláray: *Temesvárm. tört.* i. h. 230. l. Téglás Gábor: *Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 193. Ugyanő: *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX, 216—217. és Halaváts: *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI, 5. Azzal azonosítja Cichorius is. Ő ráismerni vél a Traján-oszlop egyik képén. (Bild XIV. Tafel 13.) Az előtte álló alak Traján császár. (*Die Reliefs d. Traianssäule* II, 73—76.)

sikerült Arcidavát topografiailag fixírozni. Határozottan Varadiának felel meg, hol a Karas hídjánál a Rovinának (romok) nevezett halmoknál, mint láttuk, a római castrum félreismerhetetlen maradványai szemlélhetők.[1]

A mi a Peutinger-térképnek többi római állomáshelyeit illeti, ezek már megyénk határain kívül esnek s így itt mellőzhetők. Csak összefüggés és tájékoztatás kedvéért említjük, hogy Centum Putea megfelel a mai krassószörénymegyei Szurdoknak,[2] hol LEG IIII bélyegü téglák kerültek elő,[3] Bersovia Zsidovinnak,[4] Ahibis[5] Furlugnak,[6] Caput

[1] Böhm: *A Lederata-Tibiscum közötti hadútvonal az egykori Dáciában*, i. h. IX, 54—55. *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 54. *Mitth. d. kk. Centr.-Comm.* 1882. évf. VIII. k. 4. sz.

[2] Ezt Torma Károly helyszíni kutatásai állapították meg. Nézetét elfogadták Kuzsinszky (*Pannonia és Dáczia* i. h. I, XC), Cumont (*Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 111.), Téglás (*Budap. Szemle* 1913. CLIV, 233.), Király (*Dáczia tört.* 34. l.), Szentkláray (*Krassó vm. őshajdana* 21. l.) Milleker (*Centum putei* cz. értekezésében a *Tört. és rég. Értesítő* 1890. évf. VI, 214—217.), Cichorius (*Die Reliefs d. Trajanssäule.* Textbd. II, 81-83. és u. o. 71. Térkép.) Ő rajzát a Traján-oszlopon felismerni véli. (Bild XVI, Tafel XIV, 39—40.) Ezektől eltérőleg Tomaschek Vilmos *Moraviczára* magyarázza (*Miscellen zur alten Geographie. Zeitschrift für oesterr. Gymnasialwesen* 1867. 110. l.), miben őt Borovszky is követte. (*A dákok* 20. l.) Goos Károly Kis- és Nagyszemlak és Temesbuttyin tájékára helyezi. (*Studien z. Geogr. u. Gesch. d. Trajan. Daciens.* Programm d. evang. Gymn. zu Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873—4. Térképpel) Böhm Germanra (*DMO kül. tört.* I, 367.), különben a Poganis folyóra magyarázza, de később ő is Szurdokra. Voltak, kik Oravicza helyén keresték, mint Forbiger (*Kurzer Abriss d. all. Geogr.* 192. l.) és Ukert (*Geogr. d. Griechen u. Römer* III—II, 615.) Mások Szászkánál (*Mitth. d. Centr.-Comm.* 1865. XXXIV. k.)

[3] *C. I. L.* III, 1631. Cumont: *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1891. XIV. 111.

[4] Az eredeti forrásokban (*Berzouia* a Peutinger-táblán, *Berzobis* Prisciniánnál, *Auctor. Grammat. Lat.* Putsch-féle kiad. Lib. VI. p. 682., a trajáni *Commendat. de bello Daciae libr.* 1-ra tett idézetében.) mint *helynév* fordul elő s ilyenre magyarázza Griselini. Bersovia, írja ő, noch ist der Name eines Flusses im Bannat, *an dessen Ufern vermuthlich die Stadt gestanden.* (*Versuch* I, 5.) Hasonlóan helynévre Cichorius. (*Die Reliefs.* Textbd. II, 85. és térkép.) Böhm-Lénárt: Berckuca Bergovánál. (*DMO kül. tört.* I. 367. és I, 368.),

Bubali Prebul és Zsuppa (a régi Tibiscum) közt fekvő vidéknek,[7] mely után az útvonal vége, a Temes-Bisztra toroknál fekvő Tibiscum következett.[8] Ugyancsak az összefüggés és a tájékoztatás kedvéért említjük, hogy a délmagyarországi másik katonai hadút mentén a Peutinger-térképen

---

Téglás (*Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 234. Ugyanő: *Bersoviai emlékek*, megjel. az *Arch. Ért.* 1897. XVII. k. 1. szám. Ugyanő: *Arch. Közl.* 1899. XXII, 20–25.) Király (*Dáczia tört.* 34. l.) Más kutatók mégis *folyóvízre*, a Berzavára magyarázzák. Így Ukert (*Geographie d. Griechen u. Römer* III, II, 615.), Goos (*Studien zur Geogr. u. Gesch. d. traj. Daciens.* 31. l.), Hunfalvy (*Ethnographie v. Ungarn* 55., 247.), Ormós (*Arch. Közl.* VIII, 145—153.) A térképírók azonképen. Így Mommsen-Kiepert (*Dacia* in *Corp. Inscr. Lat.* Volumen III. P. II. Mommsen különösen is a szövegben i. h. p. 247., XXIX. pont alatt), Spruner-Menke (*Atlas Antiquus.* Tábl. Pannonia. Illyricum kérdőjellel), G. Droysen (*Allg. hist. Handatlas* 17. tábla. Die unteren Donauländer zur Römerzeit.) Ormós Zsigmondé az érdem a régi Bersovia constatálásában. (*Régészeti Közlemények. I. Bersovia*, közölve az *Arch. Közlemények* 1871. évf. 142. és 253. sz.)

[5] A Ravennainál *Zizis*, Ptolemaeusnál *Aizisis* (elroncsoltan *Lizisis*), Priscianusnál *Aizis*.

[6] Dr. Em. P. Lindenmayer *Buziásra* magyarázza. (*Die Mineralquelle von Buziás.*) Böhm a versecz-alibunári mocsár közelében, körülbelül a mai Germán román falu közelében véli keresendőnek, melynek környékén gyakran akadnak római régiségekre. (*DMO kül. tört.* I, 369.) Ugyanő ugyanabban a műben Buziásra. (*DMO kül. tört.* I, 367.) Király szerint a Doklinra vezető út mellett. (*Dáczia tört.* 34. l.) Tomaschek, Goos, Brosteanu (*Rumänische Revue* V. évf.), Szentkláray (*Krassó vm. őshajdana* 21. l.) *Ezeresre* magyarázzák. Cichorius Furlog és Valemare között tünteti fel térképén. (*Die Reliefs* II, 85.) Téglás Gáboré az érdem, hogy a római állomást Furlogon, a Laptea nevű területen agnoscálta.

[7] Király szerint Prebul (*Dáczia tört.* 34. l.), Böhm szerint Lugos, mit szerinte az ott talált téglák, pénz, halotti urnák, fogadalmi táblák bizonyítanak, s melyeket Katancsich és Neugebauer ismertetnek. (*DMO kül. tört.* I, 32., 367. és 371.) Cichorius szerint Ohabicza és Ruzs közt. (*Die Reliefs d. Trajanssäule.* Textband II, 85 a térképen.) Ő ráismer a Traján-oszlop domborképei egyikén, mely várépítést tüntet fel. (Bild XX. Tafel 15. Ugyanő Textbd. II, 93–98.) Szentkláray Valeabul és Delinyest határában keresi. (*Krassó vm. őshajd.* 21. l.)

[8] Böhm: *Tört. és rég. Ért.* IX, 54—55. Király: *Dáczia tört.* 34. l. Ortvay: *MO régi vízrajza* II, 452—453. Halaváts: *Arch. Ért.*

említett Tierna = Orsova,[1] Ad mediam = Mehadia,[2] Pretorium = Plugova,[3] ad Pannonios = Tergova,[4] Gaganis = Ruszka,[5] Masclianis = Ó-Szadova.[6]

Egyéb római helyek közül, Temesmegyét illetőleg a Ravennai névtelen Canoniáját,[7] Potulaját[8] és Temáját[9] kell szóbahoznunk. Az elsőt egyes búvárok Verseczre,[10] a másodikat a Karas torkolata közelébe, Temesváraljára (Duplaira) vagy még inkább Gerebenczre[11] helyezik. Némelyek szerint talán Denta.[12] A harmadikat egyesek a Temes folyó mellékére[13] helyezik, de biztosat egyik sem mondhat.

1896. 1. füz. Téglás: *Arch. Közl.* 1896. 1. füz. Milleker: *Tört. és rég. Ért.* 1889. Új foly. V, 76—77. Ugyanő u. o. 1890. Új foly. VI, 214—217. Cichorius szerint fel van tüntetve a Traján-oszlopon. (Bild XXII. Taf. 17.) Ő Zsuttával azonosítja. (Textband II, 105—108.)

[1] Böhm: *DMO Ért.* I, 32. Király: *Dáczia tört.* 34. l. Boleszny: *Tört. és rég. Ért.* 1884. X, 118. Szentkláray *(Krassó vm. őshajdana* 21. l.

[2] Böhm: i. h. I, 32. Király: i. h. 34. l.

[3] Király: *Dáczia tört.* 34. l. Boleszny szerint a bolvasniczai patak torkolata és a Bela-Reka folyó Mehadia felőli szögében feküdt. (*Pretorium helyfekvése* közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1882. évf. VIII, 3—11.) Vannak, kik Korneára magyarázzák, mint Böhm: *DMO kt.* I, 367.

[4] Király szerint Kornia. (*Dáczia tört.* 34. l.) Böhm szerint Tergova (I. h. I, 367.) Boleszny szerint Domasnia (*Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. VIII, 120—122.)

[5] Böhm szerint Szlatina. (*DMO kül. tört.* I, 367.) Király (*Dáczia tört.* 34. l.) és Boleszny sz. Ruszka. (*Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. VIII, 123—124.)

[6] Böhm sz. Körpa? (*DMO kül. tört.* I. 367.) Király szerint Ó-Szadova. (*Dáczia tört.* 34. l.) Ó-Szadovára magyarázza Boleszny is. (*Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. VIII, 124—126.) Előbb ugyanő Szlatinára magyarázta. (*Ad mediam, Mihald és Mehadia tört.* Közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 64. skk. ll.)

[7] Ravennai IV, 14.

[8] Ravennai u. o.

[9] Ravennai u. o,

[10] Böhm (*DMO műv. állapotai a római uralom alatt* a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I, 19.) Szentkláray óvatosan *talán* szóval. (*Temes vármegye tört.* i. h. 230. l.)

[11] Böhm: i. h. I, 20.

[12] Milleker: *DMO a rómaiak alatt. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 187. Szentkláray: *Temes várm. tört.* i. h. 230. l.

[13] Tomaschek Vilmos (*Zeitschrift f. österr. Gymnasien* 1867.

Inkább tekinthető tisztázottnak Temesmegye mai székhelyének, Temesvárnak a régiségkérdése. Az írók kezdettől fogva azt tartották, hogy a város azonos Ptolemaeus Zurobarajával.[1] Severinitől Goosig ez volt a tudományos nézet.[2] De amellett megnyilatkozott az a nézet is, hogy Temesvár régi neve Tibiscum. Erre látszott feljogosítani a Tibiscum név, mely egy időben a Temes neve volt.[3] Másrészt pedig arra utalt a Peutingeri térkép délvidéki kettős útvonala is. E térképen ugyanis két Tibiscum van megjelölve. Az egyik, mely az Apon, Arcidaván, Centum Puteán, Bersovián, Ahibisen és Caput Bubalin átvezető útvonal végén Tiuisco névvel van megjelölve s kettős tornyú helyként feltüntetve. A másik pedig az előbbi útvonallal párhuzamosan haladó s Tiernán, Admediámon, Pretorion, Ad Pannonioson, Gaganison, Masclianison át vezető úton mint Tiuisco szerepel, s melyre Agnavia, Pons Augusti állomáshelyek következnek, mire a dák metropolis, Sarmizegethusa következik. Az első Tiuisco mint kettőstornyú hely X miliariummal, a másik ellenben kettős torony nélkül XIV miliariummal van feltüntetve.

Szembetűnő, hogy a Peutingeri térkép nyugati útvonala végén feltüntetett Tiuisco már csak azért sem vonatkoztatható a mai Temesvárra, mert sem a miliaris méretek nem egyeztethetők Temesvárnak a Dunától való mérföld-

---

710. l.), Goos (*Studien z. Geogr. u. Gesch.* 31. l.), Borovszky Samu (*A dákok* 25. l.) e szóban a *Temes* folyó nevének ősét keresik s eszerint a helység ezen folyó nevében keresendő. (L. Milleker: *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 1888. Szentkláray: *Temes vm. tört.* i. h. 230. l.)

[3] L. Ortvay: *MO régi vízrajza* II, 452—53. Milleker: *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1889. V, 76—77. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 368.

[1] *Geographia.* III.

[2] Böhm szerint Zambara vagy Zorubara. (*DMO műv. áll. a róm. ural. alatt. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I, 20.) Ugyanő: Zambara = Temesvár. (*DMO kül. tört.* I, 32.) Preyer szerint Zambara valószínűleg = Temesvár. (*Monographie* 1—3. ll.) Bárány szerint Zambara vagy másokkint Zarubara. (*Temes vm. eml.* 103. l.) Szentkláray szerint Zurobara talán Temesvár vidékén. (*Temes vm. tört.* i. h. 230. l.) Ezenkívül l. *Arch. Közl.* X, 3., 40—44.

távolságával, sem a constatált római útállomásokkal való kapcsolatával. Ez az útvonal végén megjelölt Tiuisco azonos a Zsuppánál feküdt Tibiscummal, de a másik, a keleti útvonal Tiuiscuma is ugyancsak azonos a zsuppai Tibiscummal. A két útvonal tehát nem párhuzamos irányban haladónak, hanem derékszögben egymáshoz közeledőnek képzelendő, mit a két útvonalnak Zsuppánál fennmaradt egybeszakadásának maradványai kétségtelenné is tesznek.[1] A két útvonalnak helyi térképi rajza tehát ez:

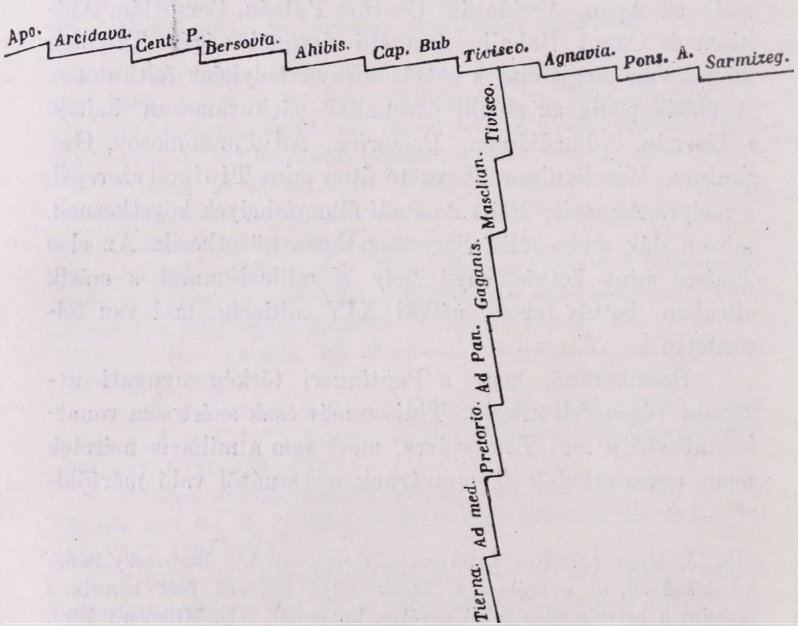

Elesik így az alap, mely a temesvári Tibiscum fennállottságát igazolná s ezzel valószínűbbé válik az a másik felfogás, hogy Ptolemeus Zurobarája (Zambara, Zaru-

[1] Elismerem, hogy akkor, mikor *Tibiscum helyfekvése* cz. munkámat írtam, még feltételezhetni véltem, tekintettel a közhiedelemre, hogy DMon két Tibiscum létezhetett, de azért Halaváts Gyula országos geologus nem volt feljogosítva ezt tévedésemül betudni, mert hiszen már 1875-ben helyesen állítottam szögbe a Peutinger-úttérkép két utvonalát (*Dáczia és Moesia területén* cz. iratomban), úgy hogy Halaváts kioktatása 1896-ban már nagyon elkésett volt.

bara) csakugyan Temesvárra vonatkozhatik.[1] A Zomborral való azonossága amúgy is csak csaló névhangzáson alapul, mert nagy anachronismus Dáczia határait a Tiszán túl, a Tisza-Dunaközre kiterjeszteni, mely amaz időkben állandóan a jazygok birtokában volt. Hogy Temesvár fontos hadászati fekvésénél fogva a Béga és Temes vidékén úgy a dákok, mint a rómaiak alatt nem lehetett elhanyagolt, kétségbe nem vonható.[2] Ez ellen mit sem bizonyíthat az az érvelés, hogy területe régi emlékekben nem igen gazdag.[3] Római alapfalak nyomaira eddig, igaz, nem akadtak, daczára annak, hogy a középkori hírneves s még az újabb időkben is jelentékeny szerepet játszott vár katonai erődítményül feladatván, a bástyaművek lerombolása s a várárkok betöltése alatt semmi oly római substructióra nem akadt,[4] melyekből az egykor itt állott római várra vagy városra következtetni lehetne[4]. Csakhogy az ebből vett érveléssel szemben felhozhatni azt, hogy a temesvári régi dák és római épületmaradványok könnyen pusztulhattak el abban az időben, mikor Temesvárnak ma rombolás alatt álló vára épült volt. De a várost illetőleg még más körülmény is jöhet tekintetbe, az, hogy Temesvár földiratilag félreesvén a nagy katonai közlekedési úttól, mely a római imperiumot összekötötte a hódolt provinciával, szükség sem forgott fenn, hogy épp e város a rómaiak különös gondozásában részesüljön.

[1] Auch gedenken die Erdbeschreiber — írja Griselini — noch einer anderen Stadt, *Zambara*, von welcher einige behaupten, dass es nach verschiedenen Namensänderungen das heutige Temesvár ist. (*Versuch* I, 5. Azonk. l. Severini: *Pannonia Vet. mon. illustrata.* Lib. I. cap. 15 p. 41. És l. Bárányt: *Temes vármegye emléke* 103. l. Böhm: *DMO kt.* I, 32.)

[2] Milleker: *DMO a rómaiak alatt. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 188. Böhm: *DMO műv. állap. Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1885. I. 12. Salamon Ferencz kiemeli a *Temes* folyó hadászati jelentőségét s ebből vélt következtethetni arra, hogy Attila hún királynak itt volt egyik állandó tábora. (*Századok* XIV, 13.)

[3] Szentkláray: *Temesmegye és város tört.* (Orsz. Monografia.)

[4] L. Berkeszi István kimerítő *Jelentését* a temesvár-belvárosi csatornázás és a várbontási munkák alkalmával 1910-ben felszínre került leletekről. Közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1910. XXVI, 136—142.

V.

Temesmegyei római utak. Az ú. n. római sánczok.

A rómait az állandó letelepedésben praktikus czélok vezették. Ezért nagy gondot és sok fáradságot fordított a közutak építésére. Ezekre úgy katonai, mint közigazgatási és közlekedési szempontból nagy szükség volt. S már csak azok az útrészletek is, melyek megyénkben s a szomszéd megyékben fennmaradtak, eléggé mutatják, hogy a római energia semmi természetes akadályt nem ismert. Az utak kijelölésében a legegyenesebb irányokat tartotta szem előtt és csak fontosabb telepek, városok és hadipositiók kedveért vagy a természet kényszerítő viszonyai miatt tett nagyobb kerülőket. A stratégiai elv volt az uralkodó s azért egymaga ez az irányító elv sem engedi meg, hogy azokat a sánczszerű földhányásokat, melyek párhuzamos vonalakban Temesmegye hosszában, a Dunától a Marosig, sőt azon túl is nyomozhatók,[1] utak maradványainak tartsuk.[2] Megyénk területét a római főút, a katonai via strata, csak rövidesen szeli át a délkeleti sarkon. Nyomai ma is, ha Palánktól Varadia felé haladunk, megtalálhatók. Mindjárt Palánknál, a Nera csatornájához közel, a szántóföldön egy bozóttal benőtt halom mellett, melyet a nép Sztari Crkva-nak vagyis Régi templomnak nevez, a római út nyomai észlelhetők.[3] Böhm ezen északkeleti irányban hú-

[1] Később tüzetesen lesz róluk szó.

[2] Útul tünteti fel *Temes vm. tört.* (Ország. Monografiák sorozatában) 232. l.

[3] *Tört. és rég. Ért.* IX, 53.

zódó útnak nyomait a szántóföldeken, a réteken át a palánki malomig követte. Itt az út a malom alatt a csatornán átkelve, irányát Varázsliget (Vracsevgáj) községnek veszi.[1] De felmerülnek e nyomok még azontúl is északkeleti irányban. Vöröstemplom felett, a községtől keletre, az ú. n. Nagyszilnél a magaslaton át egy 4—6 méternyi kopár kőszalag húzódik el a szántóföldeken és szőlőkerteken az abliáni árokig, hol a fehértemplomi határ kezdődik. E határon a Dreitheilung nevű földeken, továbbá a Stockfelden és a Missits-féle árok melletti Sutajon keresztül a Fünfguldenfeldig húzódik a nevezett kőszalag. Erre jellemző az, hogy mentén egyes helyeken nagyobb terméskövek találhatók, melyek hajdan valószínűleg az úttest alapjául szolgáltak. Már krassószörénymegyei folytatásában az út végig követett tetemes nagyságú, polygon kövekkel és szegélyezve feltünő nagy párkánykövekkel, burkolva döngött, de vakolatlan apró kövekkel és homokkal. A lakosok régi felhagyott útnak tartják s nem lehet kétség benne, hogy a kőszalag a palánki római útnak a folytatása.[2] Halaváts a római utat Varázsliget (Vracsevgáj) nyugati határától Vöröstemplomig nyomozta és szinte constatálta.[3] E szakaszon javarészben csak a szántóföldeken elszórva heverő kisebb-nagyobb kődarabok jelzik az utat, de a varázsligeti (vracsevgáji) szőlők táján még megvan az úttest, mely a szántóföldek síkjából kiemelkedő domborulat alakjában látható. A csehfalvi községi bíró a vöröstemplomi határban fekvő földjén megmutatta az út nyomait s innen aztán Halaváts maga nyomozta tovább egészen a fehértemplomverseczi országútig, melyet a 6-ik kilométerjelző közelében metsz át. A jámi görög keleti lelkész földjén, mely a fehértemplomi határ közelében van, szintén megvolt az út, de a köveket kiszedték s Jám községbe szállították. A szom-

[1] *Tört. és rég. Ért.* IX, 53. És u. o. Új foly. 1892. VIII, 186—87.

[2] Böhm: *A lederata-tibiscumi hadútvonal. Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 53—55.

[3] *A lederata-tibiscumi római út* közzétéve az *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI. 5. 6.

széd Krassó-Szörénymegyében is feltalálhatók helyenkint a hegyen-völgyön át húzódó út nyomai, mint Komoristyén, Forotikon, Brezonfalván, Szurdokon. A népnél mint Mária Terézia útja ismeretes és részint még ma is, magas töltést képezve a mocsaras talajban, közlekedési útul szolgál.[1] Zsuppa és Karánsebes közt, a régi Tibiscum maradványainál az út egészen jól szemlélhető, a mint a Jaaz felől jövő orsova-mehadiai útággal egyesül.[2]

Ám a római nemcsak a legiók marsára, de a postajáratokra, a gazdasági és mindenféle társadalmi, közéleti érdekekre is volt tekintettel. Ezért nemcsak egymagukat a nagy katonai utakat építette, hanem az ezekből kiágazó, vagy ezekbe betorkolló mellékutakat is. Az eddig felmerült nyomok alapján már eléggé tájékoztatva vagyunk a másodrendű utak hálózata tekintetében is. Egészen kétségtelen, hogy a Maros mentén út húzódott megyénk északi szélén át a Maros torkolatától Belotinczig, mely út aztán keleti irányban Erdélybe húzódott be.[3] Abban, hogy Szeged tájékától a Maros balpartján római utat tételezzünk fel, mondja egyik kutatónk, semmi lehetetlent nem látunk.[4] Ezt az utat, mint létezettet, feltételezi Mommsen,[5] Ackner,[6] Böhm,[7]

---

[1] *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 54.

[2] Feltaláltam s térképileg feltüntettem: *Tibiscum helyfekvése* című művemben az *Arch. Közlemények* 1875. évf. és külön. Budapest 1876.

[3] Ackner: *Röm. Alterth. in Siebenbürgen.* Wien, 1857. 2. l. Böhm: *DMO kül. tört.* I, 365. Miletz: *Krassó vm. tört. és rég. emlékei,* közzétéve a *Tört. és rég. Értesítő* 1878. évf. IV, 3—4. Szentkláray: *Krassó vm. őshajdana* 26. l. Ugyanő: *Temes vm. tört.* i. h. 232. l. Amott e jeles szerző szerint ez út *Csanádról* indult ki, emitt nézete szerint az út a Tiszán vezetett át s *Kanizsáról és Csanádról* húzódott Lippa s Erdély felé. Kétségtelenül vehetjük, hogy az út kiinduló pontja nem Csanád, hanem a Tisza volt. A kanizsai ősi átjáró rév alkalmas volna igazolni a római marosmenti útnak *kanizsai* kezdetét, de a Maros folyónak Tiszába való torkolata sokkal fontosabb körülmény, semhogy ne Szegedet képzeljük a marosmenti római út kezdetének.

[4] Buday Árpád: *Dolgozatok* 1913. IV. I, 227.

[5] A *Corp. Inscr. Lat.* III. kötetéhez csatolt Kiepert-féle térképen mint *bizonytalan út* van feltüntetve. A térképet Mommsen

Finály Gábor[8] is. Kétségtelen nyomai tényleg fenn is vannak Őscsanádon Torontálmegyében, hol egy feliratos emlék is került elő,[9] Újaradon Temesmegyében és Bulcson Krassó-Szörénymegyében, valamint odább Erdélyben Veczelen. A nyomok a Maros forrásáig nyomozhatók.[10] Hogy ez az út nincs feltüntetve a Peutinger-térképen, ez csak azt bizonyítja, hogy nem vétetett főútul. Amúgy is ki van mutatva már, hogy Dácziában több kétségtelenül létezett római út nincs bejegyezve az említett térképen.[11]

Szeged tájékát, mint olyant, melyen a Maros a Tiszába szakad, oly fontosnak kell tartanunk, hogy feltételezhetjük annak összeköttetését Dél-Magyarország délkeleti területével is. Egyik lángeszű historikusunk nem átallja kimondani, hogy »Szegedtől akkor is lenni kellett oly útnak, mely kisebb-nagyobb eltéréssel a mai szeged-temesvárbáziási iránynak felelt meg«.[12] Bár igazolni nem tudja állítását, ezt igazoltnak tartja a topografiai, a helyrajzi viszonyok számbavétele által, oly biztosan, hogy mikor II. Theodosius császárnak Hunniába indított követségének

utasítása szerint Kiepert készítette, Sulzer lithografirozta és Reimer György adta ki Berlinben.

[6] *Römische Alterthümer in Siebenbürgen.* Wien, 1857. 2. l.

[7] *DMO k. tört.* I, 365.

[8] Dr. Finály Gábor: *MOG a rómaiak alatt. Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae.* Iskolai térkép. Budapest, 1911. Magyarázó füzet. Budapest, 1912. Magyar Földrajzi intézet kiadása.

[9] Mommsen *Corp. Inscr. Lat.* III. 1057. l. 6272. sz. Azonkív. Cumont: *Revidierte u. neuaufgefundene Inschriften aus Dacien*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1891. IV, 110—111. Német-Csanád vagyis a mai Őscsanád, mint római város Kuzsinszky térképén is ki van jelölve. *(Pannonia és Dácia* az id. mill. történetben. I. k.)

[10] *Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII, 183. Szentkláray: *Temes vmegye tört.* az Ország. monográfiában 232. l.

[11] Schuchhardt például felhozza a Flamandától északra s a Marostól keletre húzódó utakat. *(Wälle u. Chausseen im südl. u. östl. Dacien*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1885. IX, 232.) Mommsen pedig megjegyzi, hogy a Peutingeriana itinera per eas partes perplexa sunt et turbata. *(Corp. Inscr. Lat.* III, 252.)

[12] Salamon: *Századok* 1881. XV. 26.

útját nyomozza, kategorikus határozottsággal kimondja ez útról: Ezen haladott Priscus.[1]

Egy másik út összekötötte a keleti főutat a nyugati főúttal abban az irányban, melyben ma a Szászkabányára s Verseczre vezető kocsiút halad. Ez útnak nyomai fenn vannak Dalbosecznél a Nera-völgyben Szörénymegyében, egyéb római útnyomok pedig Petniknál s Lapusniknál ugyancsak Krassó-Szörénymegyében. A krassómegyei Szászkabányánál ma is mutatják a római utat, mely ott a Czigányka hegyháton kelt át. Átlépve a Nerát Potoknál, a síkságra ereszkedett le s már Temesmegyében Varadiánál érte el a főutat.[2]

Egy harmadik út a Duna mentén húzódhatott Orsovától Palánkig. Ez út sincs ugyan a Peutinger-táblán feltüntetve, mégis nem képzelhető, hogy a dunabalparti római erősségek, Szerb-Pozseszenna,[3] Ó- és Újmoldova,[4] László-

[1] U. o.

[2] *Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII, 183.

[3] Böhm említi, hogy e helység alatt Macsevics felé a Dunában egy körülbelül 16 m hosszú s 8 m magas massiv kőfalazatú négyszögű torony maradványai vannak, nyilván szinte egy római castrum maradványai, melyek nyomai felületes becslés szerint bőven 12 holdra kiterjeszthetők. Az 1879 október 10—11-iki heves földrengés rombolta össze e castrumot. Ugyane helységben kerültek elő római téglák, fogadalmi kövek, egy kőpilaster D(is) M(anibus) felirattal, egy lóczául szolgáló homokkő párkánykőrész, 1875-ben egy CI 8 CIC és 1880-ban egy LEG VII CL bélyegű tégla, valamint régi érmek. (*Alterthümer längs der Donau*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1880. IV, 177—178.) Itt talált római köveket említ Torma is. (*Arch. epigr. Mitth.* VI, 125—126.) Egy kifaragott oszlopos aediculát Römer. (*Arch. Közl.* 1866. évf.) Egy Co HVG = cohors V. Gallorum bélyegű tégladarab is ismeretes innen. (Cumont: *Revidierte u. neugefundene Inschriften aus Dacien* i. h. 1891. XIV, 111.)

[4] Ó-Moldován római alapfalak, tető- és építőtéglák, palmettás zárótéglák, COH III DEL (azaz Coh. III. Delmatarum) és REN (retrográd) bélyegű téglák, érmek, urnák, ékszertárgyak kerültek elő, Újmoldován egy róm. castrum, vízvezetékek, bánya- és kőtörmelékek és bányaüregek, melyek az itt a rómaiak alatt művelt bányászatra vallanak. Házak építésekor találtak agyaglámpákat, fémdarabokat, ezüst római érmeket, egy rövid aranyláncot s ólomlapokat. (Böhm: *Alterthümer längs d. Donau* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1880.

vár,[1] Drenkova,[2] Szvinicza[3] és Orsova[4] egymással szárazföldi úttal is összekötve ne lettek volna.[5]

Egy negyedik utat is kell feltételeznünk, azt, mely a lederata-tibiscumi főútból kiágazva, Varadiáról északi irányba Verseczre, Dentára, Fényre, Temesvárra s Új-Aradra vezetett s így a marosmenti mellékutat összekötötte észak-déli irányban a palánk—tibiscumi főúttal.[6] Mint látjuk, az Erdélybe vezető nagy főúton kívül több mellékút is szelte át a megye területét, lehetővé téve nemcsak a hadászati, hanem a közéleti, közgazdasági szükségletek kielégítését is. Bizonyosnak mondhatjuk, hogy mindezen utak létesítésében nem egyedül a római, hanem azt megelőzőleg már a dákok is fejtettek ki elismerésre méltó tevékenységet, mint kik római mérnökökkel s iparosokkal dolgoztattak. A Domitianus császárral kötött békéjök egyik feltétele volt, hogy a rómaiak ily szakértő erőket szolgáltassanak a dákoknak. Másrészt tudjuk, hogy Dáczia

IV, 778. és 179. Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. 8074. 15. h. *Tört. és rég. Ért.* VI, 161. Téglás: *Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 224.) Az a feliratos kő, melyet Mommsen mint Szászkán találtnak közöl *(C. I. L.* n. 1557.), Griselini Új-Moldován (vagy Bosniakon a Duna völgyében) mondja találtnak. *(Vers. einer Gesch. d. temesv. Banats* I, 204. és 294.) Ehhez l. Cumont: *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 111.

[1] Itt egy darab vízvezetőcső került elő, mely most a temesvári rég. múzeumban van. *(Arch. epigr. Mitth.* 1880. IV, 179.)

[2] Római téglák lelőhelye. U. o. IV, 179.

[3] Erődépület, Hercules bronzszobrocska s érmek lelőhelye. U. o. IV, 180.

[4] Castrumáról, LEG XIII GEM és COH I. BR$_{\infty}$ bélyegű tégláiról, sarcophagjairól, mithrasemlékéről, Nerótól Gallienusig és Aurelianusig terjedő érmeiről l. u. o. IV, 180—181.

[5] V. ö. *Tört. és rég. Ért.* 1892. Új foly. VIII, 183. Szentkláray: *Temes vm. tört.* i. h. 232. l. Hogy egy római út Pannoniát kötötte volna össze Dácziával a nagy magyar Alföldön át Transaquincumtól Porolissumig, tévedés. Domaszewski, félremagyarázva a Csörszárkát, egy római utat tüntet fel Transaquincumtól Porolissumig a Nagyalföldön át s ezt, bár feltételezettként, Finály Gábor is feltünteti térképén. *(MOG a rómaiak alatt.* Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae.) Iskolai térkép. Budapest, 1911. Magyarázó füzet. Budapest, 1912.

[6] Milleker i. m. VIII, 183—184.

meghódítása után Traján császár a dákoknál levő római iparosok és szökevények kiszolgáltatását követelte. Még arról a főútról is, mely a Dunától, Palánkból Erdélybe vezetett, feltételezzük, hogy eredetileg szintén a dákok műve, bizonyára az erdélyi főutak legtöbbje is, mert hiszen ilyenek hiányában egy oly hadakozó nép, milyen a dákság volt, nem lehetett el. Moesiába való becsapásai ilyen utak nélkül el sem képzelhetők. A dákok kereskedelmi útjai összekötötték Erdélyt a Tisza- és Dunavidékkel s megyénken vezettek át, északon a Maros, közepett a Temes és a Bega mentén. A rómaiak aztán ez utakat tökéletesbíték, javíták s kiépíték. Egészen helyes Szentkláray nézete, úgymint ki nem osztozik azon írók véleményében, »kik azt állítják, hogy emez utakat a római hadsereg lépésről lépésre építi ki, midőn Dáczia elfoglalásánál Decebal fővárosa ellen mindinkább előbbre nyomult. Ilyen rengeteg földmunkát s ilyen rendszeres építkezést lehetetlen lett volna végezni a háború zivataraiban és a dákok kétségbeesett heves védelmének közepette«.[1] Mégis mindezekre a délmagyarországi és erdélyi utakra nézve jellemző, hogy nélkülözték a mérföldjelzőket, melyek a pannóniai utakon oly sűrün kerültek elő.[2]

Az utaknál nem kevésbbé érdekesek a délmagyar-

[1] *Krassó vm. őshajdana* 26. l.

[2] E kérdést illetőleg írja Buday Árpád: »Dácziában a rómaiak sokkal több jól, az ő szabályaik szerint épített utat találtak készen, mint más tartományokban. Először is Decebalus birodalma sokkal czentralizáltabb volt, mint a barbarosok területei általában. Ennek a czentralizácziónak lényegileg katonai jellege volt, a mi az egész nagy területen jó utakat követel már csak azért is, hogy a Rómával tervezett nagy leszámolásnál alul ne maradjon. A Domitianusszal kötött békében is mérnököket és építőmestereket kíván és kívánságát teljesítik is. Ezek a mérnökök természetesen »római« utakat építettek Decebalus birodalmában is úgy, hogy a hódító készen találta őket, nem volt szükség csak itt-amott bővítenie a hálózatot.« *(Dolgozatok* 1913 IV. I, 228. l.) Ezzel vél Buday felelni Hampel azon kérdésére, miért találtak eddig Dáczia területén csak három római mérföldjelző követ? De nyilvánvaló nem kielégítő felelet, mert hiszen a rómaiaktól feltételezendő, hogy a tartományt elfoglalva, a kész utak mentén távolsági mérföldjelző köveket felállítottak, úgy a mint azt Pannóniában tették.

országi sánczművek. E hatalmas műveket végigkísérhetjük megyénken a Dunától fel a Marosig. Egyik águk, a nyugati, Temes-Kubintól északra, északi irányban húzódik, Deliblatnál szöget képezve, innen északnyugati egyenes irányban a kincstári homokon át Homokos (Mramorák) közelében, ettől keletre, Torontálmegyébe Alibunárig, hol az alibunári mocsárba sülyed. Majd újból jelentkezik Temesmegyében Verseczváttól (Vattinától) északra s folytatódik Temesmóra (Moravicza), Dézsánfalva s Omor vidékén, hol a Berzava folyó árterében rövidre elsülyed, de aztán Omortól északra Opaticza, Vejte (Vojtek) és Fólya közelében egyenes irányban Temesligetnek a Temeshez halad. Ezt átlépve, Szabadfalunak (Freidorfnak) tart, hol a Bega csatornánál Temesvár közelében megszakad. Temesvártól északkeleti hajlással s egyenes irányban Csernegyháznak, Bruckenaunak, Temesfüvesnek (Fibisnek), Máslaknak halad s Temesillésdnél (Aliosnál) végződik. Nyilván a Marosig haladt, melyet Temeshidegkút és Szépfalu közt elért.

Egy másik, párhuzamos ága a Karastól délre Gajtasolnál kezdődik s Gerebenczen (Grebenáczon), Pártán (Parthason), Zagoviczán, Poránon (Podporányon), Verseczen át Nagyszered (Nagyszredisty) és Kiszsám közt, German, Temesbökény (Buttyin) vidékén halad Berekutczának, hol a Berzavát átlépi. Majd a Berzaván túl, Birdától keletre, Csernától és Temesberénytől nyugatra Felsősztamoráig (Rom. Sztamoráig) halad, hol a Poganics folyót átlépi s azontúl Törökszákostól, Temesfalvától (Dragsinától) nyugatra húzódik. Majd a Temest átlépve, Mosniczától keletre, Bükkfalvától (Bukovecztől) és Temesremetétől nyugatra, Temesgyarmat (Gyarmata) és Jánova között Bencseknek, Lukának (Greifenthal), Saroltavárnak (Charlottenburgnak) s Zábránynak halad s az aradmegyei Ó-Paulissal szemben a Marost éri.[1]

[1] A sánczok térképi feltüntetése számos térképen látható, egymástól annyiban eltérőleg, hogy hol 1, hol 2, 3, 4, sőt 5 vonalban jelölvék, mi részben felvételi pontatlanságon, részben azon alapszik, hogy a megszakadó sánczvonalak összefüggése, egymáshoz való tartozása nehezen megállapítható. A következő térképeket említjük:

E sánczokat kevés kivétellel[2] közönségesen római sánczoknak nevezik.[3] Ez elnevezésben nyilván benne fek-

Mercy Claudiusnak Savoyai Jenő herczeg meghagyására 1723—26-ban készített *Das Temesvarer Bannat* cz. térképét (kiadta Szentkláray Jenő *Százév Dél-MO újabb története* I. k. 1. füzetéhez mellékelten, Temesvárott 1879.) A sánczok e térképen hármas vonalban húzódnak Kevevárától északnyugati irányban a temesmegyei kubini járás kincstári homokterületig; a második északnyugati irányban Vattinától Omor, Zsebely, Temesvár, Aljos vidékén Zábrányig a Marosig, a harmadik vonal pedig ugyancsak északnyugati irányban Gajtasoltól Gerebencz, Partos, Buttyin, Birda, Cserna, Sztamora, Máslak, Keszincz vidékén Újfaluig a Maros közeléig. — Marsigli gróf hatkötetes nagy művének *(Danubius Pannonico-Mysicus.* Hága és Amsterdam 1726) egyik térképét (I. k. 2. és 11. 13. tábl. II. k. 1. tábl.), melyen a sánczok a Dunától Via Jarca Fossa et aggere constructa néven a Maroson és a 3 Körösön át fel a Tiszáig húzódnak Eger közeléig, hol aztán merően nyugati iránynak tartva, a folyókon át Váczig fut. E térkép a sánczok csakis ezen egy vonalát tünteti fel, mi eléggé mutatja, hogy Marsigli, bár mint I. Lipót török háborúi idején a határmegállapító bizottság tagja járt 1694—97-ben e vidéken, még sem teljesen megbízható. — A XVIII. századi Griselini mappáját, melyen *(Tabula Bannatus Temesiensis* 1780.) hármas vonulatban tüntetvék fel a sánczok, egyik Kisbecskerek vidékétől Zádorlakig a Marosig, másik Temesbuttyin vidékétől a Marosig, harmadik German vidékétől Temesgyarmat vidékeig van vezetve. — Későbbi és újabb művekből említjük Görög *Magyar Atlaszát* (Pest 1860. Temes vármegye) és Römer Flóris azon térképét, melyet a *Compte-rendu de la VIII-ème session* kötetében (a *M. N. Múz. római feliratos emlékei* Budapest. II, 1.), közzétette s melyen a délmagyarországi és egyáltalán az összes hazai sánczok feltüntetvék. Megtaláljuk azokat a Mommsen—Kiepert (a *C. I. L.* III. k. 2-ik részéhez csatolt IV. sz. térképen), a Lipszky János *(Mappa generalis Regni Hungariae* Pesthini 1806.), az Albrecht főherczeg rendeletére a cs. k. katonai geografiai intézet által 1858-ban kiadott *Administrativ- u. General-Karte des Königreichs Ungarn,* a Droysen G. *(Allg. hist. Hand-Atlas,* Bielefeld és Leipzig 1886. kiad. 17. sz. térkép), Hátsek Ignácz *(A magyar szent korona országainak megyei térképei.* Budapest 1880.) térképein is. Kuzsinszky római térképén *(MO története a római uralom idejében* a mill. tört. I. k.), a Hátsek Ignácz-féle *A magyar szent korona országainak megyei térképei* cz. művein is. (Budapest 1880.) Kuzsinszky római térképén *(MO tört. a római uralom idejében* a mill. tört.-ben I. k. LIV—LV. ll.), a hármas sánczok a Maroson át a Fehér- és Fekete-Körösig van feltüntetve. A Spruner *Atlas Antiquusán* (Menke-féle 3-ik kiad. Gotha 1865. Imperium

szik az az állítás, vagy legalább az a hallgatagos vélekedés is, hogy azokat a rómaiak építették.[4] Ezt a nézetet

Romanum a bello Actiaco usque ad Diocletiani tempus No XV.), mint egyes sáncz a Dunától a Marosig. Ugyane műben (Pannonia, Illyricum, Dacia stb. XXIII.) mint kettős sáncz a Dunától a Temes-Begáig. A sánczok irányát leírják Bárány *(Temes vármegye emléke* 80—82. ll.), Milleker DMO római leletei cz. művében *(Tört. és rég. Ért.* Új foly. 1892. VIII, 143.), Péch József A zsadányi avar telepek Temes vármegyében *(Tört. és rég. Ért.* 1877. évf. III, 49—59.) cz. értekezésben 5 vonalban írja le a sánczok vonulását. A legkülsőbb, a keleti vonalt Remete, Janova és Bencsek mellett jelöli ki. A második vonalt, az imént említett keletitől 9½ klm. távolságban Temesvár, Csernegyháza és Bruckenau mellett. A harmadik, az előbbitől mintegy 7½ klmterre a zsadányi sáncztól a Marosig terjed. A negyedik, a legnyugatibb, a harmadiktól 9½ klmterre Baraczháza és Kalácsa közt húzódik. Az ötödik Varjas felől húzódik Knéznek. Sem a Griselini, sem a Schedius térképein nem látható. A 60-as években készült katonai térképen még látható.

[2] A Spruner-Menkeféle *Atlas Antiquuson* (No. XXIII.) a rajzilag feltüntetett sánczok nincsenek megnevezve. A Kogutowicz által több tanár közreműködésével szerkesztett *Atlasz a magyar történelem tanításához* (Budapest 1913) cz. műben a bácskai sánczok *római* sánczoknak, a délmagyarországiak ellenben *állítólagos római sánczoknak* nevezvék *(MO a római uralom idején* 2. sz.). Fröhlich Róbert szerint a régi írók hallgatása miatt a sánczok római volta *legalább is kétes. (A bácskai ú. n. római sánczok* cz. értekezésében *Arch. Ért.* Uj foly. 1887. VII. 20.) A Finály Gábor térképén *(Forma partium Imp. Romani intra fines Regni Hungariae* Budapest 1912.) a bácskai és a Temesvár körül levő sánczok mint *originis incertae* jelölvék meg.

[3] A délmagyarországi (bácskai és temesi) sánczokat úgy Mommsen-Kiepert *(a Corp. Inscr. Lat.* III. k. 2-ik részéhez csatolt IV. sz. térképen), mint Römer *(a M. N. Muz. róm. feliratos eml.*-hez mellékelt térképen) *vallum Romanum* névvel jelölik. Mint *aggeres Romani* jelölvék a Lipszky-féle *Mappa generalis Regni Hung.* cz. művön. *Römer Schantze* néven olvashatók (úgy a bácskai, mint a temesi sánczok), a cs. kir. katonai földrajzi intézet által 1858-ban kiadott Administrativ- u. Generalkarte cz. műben. Mint *vallum Romanum* szerepelnek úgy a bácskai, mint a temesi töltések G. Droysen id. Hand-Atlasán. A Görög-féle *Magyar Atlasz*-ban a bácskai sánczok *Kis Római Sántzok*, az újvidék-földvári sánczok *Nagy Római Sántz* (Bács-Bodrog vm.) és a temesi sánczok azonkép *Római Sántzok* néven említvék (Temes vm.). *Római sánczoknak* mondja a Hátsek által szerkesztett fent idézett térképi mű Bács-Bodrog és Temesmegye cz.

legújabban egy terjedelmes specziális értekezés tudományos alapra fektetni igyekszik. Pontelly István ugyanis e sánczokat elismerésre méltó buzgósággal tanulmányozva, egy korábbi ellentétes véleményével szemben, mely azokat avarműveknek tartja,[5] a leghatározottaban kifejti, hogy a temesi

---

lapokon. Salamon Ferencz a délmagyarországi sánczokat következetesen *római sánczoknak* mondja. (*Századok* 1881. XV. 11—16.) *Római* alkotású sánczoknak tartja Téglás Gábor Jul. Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében cz. értekezésében (*Hadtört. Közl.* 1912. XIII. 406.). Azonképen Goos is. (*Studien zur Geogr. u. Gesch. des traj. Daciens.* Hermannstadt 1874. 29. l.) Építőjeül Hadrian császárt véli tarthatni. Buday szerint a Maros-Tisza-Dunaközön annyi bizonyos egyelőre, hogy az ott levő 5—6 sánczcsoport között *római korinak* is kell lennie, hogy melyik az, ma még nem tudjuk (*Dolgozatok* 1913. IV. I, 228.) Dél-Magyarország történetének legszorgalmasabb kutatója Szentkláray Jenő a temesi sánczokat a *római utak* közé számítja s azt állítja, hogy azokat Traján és Hadrián császárok építették Kr. u. 107—138-ban. (*Temes várm. tört.* az Országos monografiák kiadásában. 232. l.)

[4] Még 1884-ben Pontelly ezeket írja azon kérdésre vonatkozólag, hogy e sánczok rómaiak vagy avarok műve: »A vélemények alighanem az avarok részére fogják teljesen a győzelmet kivívni még az esetben is, ha megengedjük, hogy ama technikailag nagyszabású, határvédő sánczműveket, barbár megrendelésre, de római szakértő hadmérnöki kezek alkothatták«.

»Nem bírtam eleddig a rómaiak idáig való elterjedésének csak egy kétségtelen bizonyítékára is szert tenni.« (*Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X. 144.)

[5] »Kétségtelen, írja ő, hogy a délmagyarországi műsánczokat más nép, *mint a római*, nem építette, mert az ezután föllépett népvándorlási nemzetek ily magas fejlettségű és műszabályos erődművek emeléséhez nem értettek; a rómaikon kívül pedig más kulturnép, a népvándorlás kora alatt, vagy előtt, e vidéken nem tanyázott.«

»Hogy volt idő, midőn magunk is Griselinit véltük követhetnit ezt most jobb meggyőződésre jutván, habozás nélkül valljuk be.«

»A római műsánczvonalak még csonka állapotával is imponál, maradványaiban egy klasszikus nép géniusza által tervezett *birodalmi limesnél*, vagyis egy nagyszerűnek contemplált, de kivitelre nem jutott *állami vég- vagy határsánczná*l egyebet, az ókori haderődítéstan törvényei alapján, nem constatálhatunk.«

»A délm. műveket azért sem tarthatjuk avar műveknek, mert azok a szorosan vett avar ország körén kívül estek.«

sánczok structurájuk s hadtechnikai jellegüknél fogva csakis egy magas műveltségű nemzetnek művei, határozottan r ó m a i eredetüek.[1] Bár tagadhatatlan, hogy a buzgó szerző sok elismerésre méltó körülményre irányítja figyelmünket, mégis kutatásainak eredményét nem tehetem a magamévá, mert bármily fontosak is legyenek észleletei, mégis a dolog megítélésénél a legfontosabb: m i lett legyen, h a r ó m a i a k, e nagy földművek czélja, felvilágosítás nélkül hagy. E műveket rómaiakul csak úgy fogadhatnók el, h a azok a r ó m a i hódítás és védelem tervezetébe beleillenének. Ám épp ez nem az eset. Átszelik a régi Dáczia délmagyarországi területének összes folyóvizeit: a Marost, a Temest, a Berzavát, a Karast. Nem képzelhetjük el, hogy a római önmaga rekesztette volna el magát a Tiszától, a Maros torkolatától, a Tiszának Dunába való beszakadásától, sőt a Dunának a Tiszatoroktól a Moravatorokig való részétől. Másodszor ellentmond e sánczok római limesének felvételétől az a körülmény, hogy p á r h u z a m o s sánczok, mikor tudjuk, hogy a római limesek, a Rajna és Duna között, Angliában a vallum Hadriani és a vallum Antonini, nem párhuzamosak. Harmadszor, hogy mi a délmagyarországi sánczok mentén nem találjuk nyomait azon castrumoknak, castelláknak vagy propugnaculumoknak, melyek úgy Német- mint Angolországban a római limesek mentén mindenütt megvannak. Az a kétségtelen római limes, mely a Szamos közelében a Tiszától Kissebesig nyomozható,[2] szintén nem párhuzamos, úgy hogy össze sem kapcsolhatnók a délmagyarországi sánczokat, melyek mindössze csak a Körös vidékéig nyomozhatók, az erdélyi limessel. Negyedszer a délmagyarországi sánczok arczi elrendezése kétségtelenül a mellett tanuskodik, hogy nem lehet-

[1] *Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos, régi műsánczvonalak?* Pontelly Istvántól. Közölve *a Tört. és rég. Ért.* 1886. II, 181 s kk. l.

[2] Nem értjük, hogy miért szerepel a meszeshegyi limes Finály Gábor térképén mint *agger originis incertae? (Forma partium Imperii Romani intra fines Regni Hungariae.* Budapest 1912. Torma nézetét Buday is igazolta.)

tek a Dácziában elhelyezkedett rómaiak védművei a Dáczia nyugati szomszédságában lakott barbarok, a jazygok és szarmaták ellen, hanem megfordítva, a barbarok védművei voltak a rómaiak vagy az ezekre következett más népek ellen.[1] De végre e sánczok római eredete ellen szól az a körülmény is, hogy nem egyenes, a legrövidebb úton érnek végczéljukhoz, hanem girbe-görbe utakon, úgy hogy nem kell feltételeznünk e sánczok tervezetének készítőiről és végrehajtóiról azt a nagy intelligetiát, melyet Pontelly tételez fel, ha még annyira igaz is, hogy e sánczok ily alakban az avar földsánczokhoz képest csakugyan egy complikáltabb haderődítési combinatióra vallanak. Ezért más szerzők több valószinűségi látszattal rómaiak helyett inkább is az avarokat tartják e sánczművek készítőinek. Ezt a tant hirdette a XVIII. században Dél-Magyarország első monografusa, Griselini, ki a sz.-galleni barát krónikájára és Aventinusnak az avar rhingekről és hágókról[2] szóló közléseire támaszkodva, a földműveket avarsánczoknak mondja.[3] Követik őt e nézet elfogadásában az újabbkori monogra-

[1] Maga Pontelly, ki az általa bejárt sánczok leírásában nagy pontosságot tüntet fel, mondja, hogy a sánczok *arczvonala Erdélynek fordul.* Ez kétségtelenül bizonyítja, hogy építőik e sánczokat a *keleten* tanyázott ellenségeik ellen építék határfalul. Hogyan mondhatja Pontelly e sánczépítő kulturnépet *rómainak?* E sánczok egy másik kutatója, Péch József, figyelmeztet arra, »hogy a Dél-Magyarországon északról délfelé húzódó sánczok *valamennyijének árka a hegyek felőli oldalról van kiemelve, töltése pedig a síkság felé van felhányva,* világos bizonyítékául annak, hogy ezen árkolásokat azon népek készítették saját védelmükre, kik a Maros és Duna közti síkságon tanyáztak, azok ellenében, kik a Dunán túl és a krassómegyei hegységekben laktak«. Majd az Alibunár mellett levő homoksivatag szélén elhúzódó sánczokról szólva, mondja, hogy e helynek egyszeri megszemléléséből mai nap is mindenki meggyőződhetik arról, *hogy ezen sánczokat a síkon lakók építették saját védelmükre a hegyi lakók ellenében. (A zsadányi avar telepek Temes vármegyében.* Közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1877. évf. III. 51—52.)

[2] Avar nevük ismeretlen előttünk; a germánok *hringeknek* vagy *ringeknek*, azaz gyűrűknek hívták. (L. Thierry: *Attila tört.* II. 341.)

[3] *Gesch. d. Tem. Banats.* I. 12.

fusok is, mint Bárány,[1] Böhm,[2] Péch,[3] Szentkláray[4] s ezektől más írók, mint Francke[5] csak annyiban térnek el, hogy avarok helyett mongolokat neveznek meg építőkül. Vannak olyanok is, mint Preyer, kik abban a kérdésben, rómaiak-e vagy avarok e sánczok, nem akarnak dönteni,[6] de rómaiságuk ellen nyiltan kétségüket kifejezték.[7] Ezt a nézetet

[1] »Ama roppant sánczok, miket némelyek hibásan római műveknek állítanak, az avarok munkája. Három ily vonal nyúlt a temesi vidéken is keresztül, mik ma, némi kivétellel lerombolvák«. *(Temes vármegye emléke.* 6. l.)

[2] »E sánczolások maradványai, írja, máig is fennmaradtak, csakhogy azokat helytelenül, »római sánczoknak« nevezik«. Az avar gyűrűk közé számítja. »Kilencz ily gyűrű, vagy sánez és még egy Dáczia ripensis-ben, volt azon részben, mely a mai bánsági síkságot képezi.« *(DMO kül. tört.* I. 64.)

[3] Én részemről, írja egyik értekezésében, a mennyire az avar árkolások körülményeit ismerem, máris bátran ki merem azon véleményemet fejezni, *hogy a vidékünkön mai napig látható avar árkok akkor készültek, mikor Nagy Károly a dunántúli avarok ura lőn,* — mikor a frank seregek néha a Dunáninnenre is átcsaptak — kelet felől pedig a régi Dácziában a szlávság mindinkább elterjedt és hatalmasabb lett. A dácziai szlávok valószínűleg ép úgy háborgatták az avarokat keletről, mint észak felől a morva szlávok, kiknek ellenségeskedései miatt az avarok egy része, Nagy Károly engedelmével, a Dunáninnenről átköltözött Dunántúlra Pannoniába; sőt ezen morva szlávok ellenében 811-ben Nagy Károly egy sereget is kénytelen volt kiküldeni az avarok védelmére. Ez időtájban volt kénytelen a síkságra szorult avarság magát különösen kétfelől védelmezni, t. i. észak felől a morva szlávok és Erdély felől az ott elszaporodott szláv fajok ellenében; és valóban az efféle védelmi árkok nyomait leginkább csakis e két helyen találjuk, úgymint: észak felől a Mátrahegység aljában két sorral, a hol »Csörszárkának« nevezik, és a mi vidékünkön az előbb leírt sokszoros árkolásokat, melyek mind a régi Dáczia hegyes vidékein lakó ellenséges indulatú szlávok ellenében készültek. *(A zsadányi avar telepek Temes vármegyében,* közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1877. évf. III. 49—59.)

[4] *Temes vm. tört.* i. h. 241. l.

[5] *Zur Geschichte Kaiser Trajans* 155. l.

[6] Ob die sogenannten Römerschanzen in der That als Werke der Römer, oder ob sie als Werke der Avaren betrachtet werden, in beiden Fällen waren sie als Wehrmittel gegen Ueberfälle der Feinde aufgeführt. *(Monographie d. königl. Freistadt Temesvár* 2. l.)

[7] A dobrudschsai sánczokról szólva Schuchhard azt mondja:

Pontelly, ép mivel rómaiaknak tartja a sánczokat nem fogadja el, de bizonyos, hogy ő, minden igyekvése és körültekintése ellenére is hibásan értelmezte és reconstruálta térképileg a sz.-galleni barát közlését. A barát közléséből ugyanis kétségtelen, hogy az avarok országukat nagy körsánczokkal vették körül. Kilencz ilyen körsánczuk volt, melyek közül egyik a másikba volt foglalva, úgy hogy az ország, szélétől fogva közepéig, egy középpontú körvidékre volt osztva.[1] A szentgalleni barát tudósítása szerint e kerítések, a földszín nehézségeihez alkalmazva, széles gyepüből állottak, mely következő módon volt alkotva: húsz láb távolságra egymástól két egyenközű sorczölöpöt vertek le, melyek magassága is húsz láb volt.[2] E sorok közét megtöltötték kemény kővel s mészszel, mely azzal egybeforrva egy tömeggé áll össze; az egészet azután meghordták földdel, bekerítették hanttal s beültették bokrokkal, melyek egymásba fonódva áthathatatlan eleven sövényt képeztek. Két ily kerítés között levő téren feküdtek a falvak és tanyák, melyek úgy voltak rendezve, hogy egyiktől a másikig a szó elhallatszott, hogy egymásnak jelt adhassanak.[3] E körfalakon, melyek rendesen a folyók mentén és a hegylánczok hosszában vonultak, helyenként jó távol egymástól kapuk voltak hagyva, hogy a lakosok közlekedhessenek. Ha egy körfalat elfoglaltak, ingóságaikkal és nyájaikkal a másodikba, s ha a másodikat megvívták, a harmadikba vonulhattak vissza. Egyik körfaltól a másikig kürtszóval értesíthették egymást, megállapított szabályok szerint különböző jeleket adva.[4] Pontelly kilencz

---

Wer weiß ob nun auch *im Banate* Alles getreulich weiter *für römisch* gelten wird, was dort bisher dafür gegolten hat? (*Wälle u. Chaussenen im südlichen u. östlichen Dacien,* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1885. évf. IX, 224.)

[1] Thierry: *Attila és Attila fiai.* Magy. kiad. II, 341.

[2] Stipitibus quercinis, faginis et abiegnis extructus, ut de margine ad marginem XX. pedes tenderetur in latum, et totiden erigeretur in altum. (Monachus S. Galli: *Vita Caroli Magni* II, 2.)

[3] Inter hos aggeres ita vici et villae erant locatae, ut de aliis ad alios vox humana posset audiri. (U. o.)

[4] Ut clangor tubarum posset cujusque rei significativus audiri. (U. o.)

gyűrűt tüntet fel térképén, melyek nem egymásba foglalvák, hanem egymás mellé körbe helyezvék, úgy hogy valamennyi Pozsony, Vácz, Budapest, Halas, Szabadka, Karlovicz, Daruvár, Bellovár, Varasd, Szombathely, Kőszeg között fér meg. Északon a ringek nem érnek túl a Dunán, keleten nem túl a Tiszán, délen nem érik el a Szávát s nyugaton nem az ország határát, a határ körülbelül a Fertőtavon északról délre vont vonal. E szerkezet mellett aztán módjában volt a délmagyarországi sánczokat az avar ringek vonalából kirekedetteknek feltüntetni, sőt azokat a Maroson túl északkeleti irányban önkényüleg kiegészíteni s az eddigi római, tihó-mojgrádi, limessel összekötni s rómaiságukat kimutatni.

A tényállás azonban az, hogy az avar ringeket nem lehet ezen a téren elhelyezni. A legkülsőbb ring periferiája úgy nyugaton mint keleten, északon és délen a kijelölt vonalakon túl jelentékenyen kiterjed. Ismerjük az első, vagyis legkülsőbb, az erre következett második és az utolsó vagyis a legbensőbb ring helyét. Nagy Károly császár támadva az avarokat, az Ennsnél találta az első ringet. Ez a ring nem volt úgy kiépítve, mint azt a st.-galleni barát közli, czölöpös s begyepesített töltésnek, hanem a ring egyik védjét maga a folyó alkotta. Mert az avarok ringjei mindig folyók s hegyek mentén, azok hosszában húzódtak s az általuk képezett természetes határok voltak a védelmi vonalak. Hol az ellentálló természetes határok nem voltak meg, ott a mesterséges védvonalak következtek, a sövényes gyepük. Ha az Enns-menti első ring periferiáját gondolatban vagy térképen körben kihúzzuk, akkor kitűnik, hogy az a körív tágason szeli a cseh-morva, az északi Kárpátok, az erdélyi, dráva-szávaközi, krajnai és stiriai területeket. Valóságban ez a kikerekített ring sohasem állott fenn, mert az avarságnak se módjában, se érdekében nem állhatott, ezt a ringet így kiépíteni.

A másik ring, melyet ismerünk, a Comagenus-hegyvidéki, mely Nagy Károlyt hadi útjában szintén megállította. A stiriai Alpok ezen, Duna felé terjeszkedő vége a Dunával keskeny szorost képez, a Mons Cetius, a mai Kah-

lenberg szorosát. Elől és nyugatról a szorost egy hegy, a Mons Comagenus fedte, a hegy tetején erősség állott, egy erősített sáncz vagy árok zárta el az utat, összekötvén a Dunával a Cetius hegylánczot, melyet sűrű erdők boritottak s rohanó patakok szaggattak meg. A Comagenus-hegygyel szemben, a Duna másik partján, szakad alá Morvaország fönnsíkjairól a kanyargós és mély Kamp folyó, mely a balparton ömlik a Dunába. Az avarok ennek medrét második sánczukká tették, mely az előbbi folytatását képezte s a völgy elrekesztését befejezte.[1] Csak nagy nehezen sikerült Nagy Károlynak is, illetve egyik vezérének, Theuderikh grófnak bevenni.

A harmadik ring, melyet ismerünk, a legbensőbbik, vagyis az, mely a nagy magyar Alföldön, a Duna-Tisza közben keresendő. Az avar khánok, a második hun birodalom uralkodói s avarjai úgy telepedtek le, mint nagy előzőik, Attila és hunjai. A hol Attila palotája állott, ott állott Bajáné és az avar Tudáné is.[2] Priscus Rhetor útleírásából kétségtelen, hogy a székhely a Tisza mentén volt s így bizonyos, hogy a királyi ring térfogata a Duna-Tisza közére esett. És ilykép ismerve az említett két ringet, nagyjában elég biztosan helyezhetjük el a többi 7 ringet. Ha mindenik ring között csak 3—4 mérföldnyi közt veszünk fel, világos, hogy Griselini nézete, mely a délmagyarországi sánczokat, mint láttuk, avar eredetüeknek vallja, némi jogosultságot nyer, amennyiben t. i. ez esetben a bácskai sánczok könnyen tekinthetők volnának a 4-ik, a temesmegyei sánczok pedig az 5-ik és 6-ik ring védtöltései maradványainak.

De hibázott Pontelly a méretek alkalmazásában is. Maga az a távolsági méret, melyet a st.-galleni barát mutat,

[1] Dicti Avari, mondja Regino, habebant munitiones paratas, de australi parte ad Chunberg, de aquilonari vero ripa in illo loco qui dicitur Camp. (*Chron.* ad an. 791.) Quarum (munitionum) una super Cambum fluvium, altera juxta Comagenos civitatem, in monte Cumeoberg, valle firmissimo structa erat. (*Annales Reuter* ad an. 791. Thierrynél II, 345.)

[2] Thierry i. h.

sokkal bizonytalanabb, semhogy szilárd alapul venni lehessen.[1] A kik a Constanz és a zürichi kastély között levő távolságot meghatározták, természetesen eredményben nagyon eltértek egymástól. Míg Thierry szerint a távolság »harmincz-negyven mérföldet tesz«, addig Pontelly számítása szerint 14 mérföldet, melyet végül 4 mérföldbe számít. Mind e számítások hiábavalók, mert a legrövidebb méretet, a légköri távolságot véve a zürichi kastély és Constanz közt, a ringek egymástól való távolsága 7·66 geografiai mérföld. Hogy valósággal több volt, nyilvánvaló, kivált hegyes vidéken, hol az út kanyarulatai tetemesek. Csakhogy a dolog lényegére nézve az a fődolog, hogy a st.-galleni barát távolsághatározata a ringek mérlegelésében nem alkalmas mérték.

Pontelly eszerint amint nem bizonyította be sánczaink római eredetét, úgy nem bizonyította be, hogy azok nem vehetők avar műveknek. Mert a mi geografiai kiterjedésüket illeti, igenis vehetők volnának nagy avar ringek szelvényeinek, de itt nem egyedül ez a döntő. Ha az avar ringek Nagy Károly idejebeli leírói közléseit veszszük alapul, akkor minden kétség megszünik arra nézve, hogy délmagyarországi sánczainkat avar művekül tekintsük. Ezek ugyanis éppenséggel nem felelnek meg a st.-galleni barát közlésének. A bácskai sánczok tisztán homokalkotások, melyek sem magasságuk, sem szélességük tekintetében nem egyeznek az igazi avar sánczok magasságával és szélességével.[2] Áll

[1] Adalbert, egy vén katona, ki Gerold grófot és svábjait az avar táborozásban kísérte volt, azt mondotta növendékének, a st.-galleni barátnak, hogy egyik ring a másiktól körülbelül oly távolságra feküdt, mint a zürichi kastély Constanz városától. (Quantum spatium est de castro Turonico ad Constantiam. (U. e.)

[2] E sánczokról írt Dudás Gyula: *A Bács-Bodrogvármegyei tört. és rég. társulat 1885. Évkönyve* I. kötetében. Első czikk. Ugyanő: *Bács-Bodrog vármegye régészeti emlékei* cz. folyóiratban. Zenta 1886. Ugyanő: *Arch. Ért.* Új foly. 1900. XX, 386. Ugyanő: *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monografiája.* Zombor 1896. — Römer Flóris: *Résultats généreux du Mouvement Archéologique en Hongrie.* Budapest 1878. III. rész: *Les fosses du diable en Hongrie* 39. s kk. ll. — Borovszky Samu: *Arch. Ért.* Új foly. 1893. XIII. 347. s kk. ll.

ez a délmagyarországi sánczokról is. E sánczok magassága nem több 6—7 lábnál, míg az avar körkerítések háromszorta is magasabbak. Ezek szintén csakis hordott földből épültek, czölöpzetnek, karóknak, meszes kőtöltéleknek semmi nyoma sehol, azonkívül már feltünő műszerkezetüek, a melyek kettős árokkal, külsővel és belsővel, azonkívül védő- vagy lövőpaddal (mellvéddel) birnak.[1] A ringek tisztán betörés ellen való védgátak, a bácskai és temesi sánczok védelmi műalkotások voltak. Amott a cserjézetben állott a védelem, emitt a töltésen álló harczos, s így Pontellynak kétségtelenül igaza van, ha e sánczainkat nem veheti avar sánczoknak, de ezzel még nem bizonyítja, hogy azok rómaiak.

A bácskai sánczokat az írók hol rómaiak,[2] hol avar,[3]

— Cziráky Gyula: *Arch. Ért.* Új foly. 1899. XIX, 268—76. Ugyanő: *Arch. Ért.* Új foly. 1901. XXI, 430. Ugyanő: *Bács-Bodrog vármegye tört. a Tört. és rég. társulat 1901. XVII. Évkönyve* 133—141. ll. — Fröhlich Róbert: *Arch. Ért.* Új foly. 1887. VII. köt.

[1] Ime az avar ring és a délmagyarországi sánczok átmetszete:

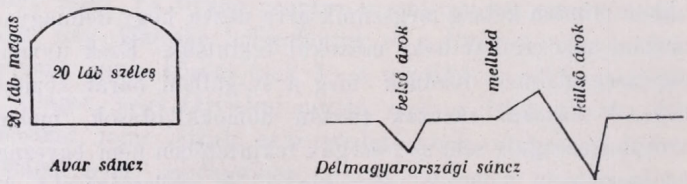

átmetszete.

[2] Egy névtelen levél, mely 1776. decz. 10-ikén Belgrádban kelt (megjelent az *Ephem. Vind.*-ban), a nagy római sánczról beszélve azt mondja, hogy a Tiszának és Dunának háromszögű közén a rómaiaknak hajógyáruk volt. A titeli fegyvertárban sok római rostrát, horgonyt és más szerszámot találtak részben a folyó medrében, részben a környéken. Találtak itt érmeket és fegyvereket is. E levélben említve van Br. Hohenhausen német nyelvű könyve (*Antiquitates Daciae in ea regione, quae hodie Transsilvania dicitur.* Bécs, 1774.), mely szintén leírja a nagy sánczot. Marsigli a nagy sánczot a rómaiak hadirendeltetésű alkotásának tartja. (*Danubius Pannonico-Mysius* cz. m.) Mint Römer-Schanze jelölvék meg úgy a kis mint a nagy sáncz Kozenn B. Geogr. Schul-Atlasában. Wien

hol szarmata-jazyg[4] műveknek, hol utaknak,[5] hol áradás elleni töltéseknek,[6] hol oly védműveknek tartják, melyek

u. Olmütz 1868. Nr. 12. A Droysen-féle Atlason mint vallum Romanum van megjelölve s arczélével a barbárok felé irányítva. (*Allg. histor. Handatlas* Nr. 17.) Dudás a nagy sánczot illetőleg egy pillanatig sem vonja kétségbe annak római voltát s azt tartja, hogy a titeli háromszögnek a limese s mellette út vezetett a Szerémségből a temesi részekbe. (*Monographia* 29. l.) Cziráky Gyula az Apatin s (Rácz) Militics közt fekvő két árkos vonalat 791-ben épültnek mondja. (*Évkönyv* 1904. XX, 16.) Rómer a nagy sánczokról, melyek az Al-Dunától, Újvidék mellől kiindulva, Földvárig mennek, azt tartja, hogy e sánczok a Duna és a Tisza összefolyása által képezett háromszöget védték. Ez valóban római sáncz, teljesen szabályszerűen építve, egyenlő távolságokban elhelyezett táborokkal, teljes vonalában megőrizve a római erődítvény jellegét. Az összes többi sánczok jogtalanul viselik a római nevet. (I. m. 40 l.) — Henszlmann a bácskai sánczokat mint *római* sánczokat említi. (*Arch. Ért.* 1872. VI, 4.) Rohonyi Gyula szerint úgy a Kis mint a Nagy sáncz *római* eredetű. Az, hogy egyik metszi a másikat, csak azt jelenti, hogy nem egy időben épültek, hanem a Kis sáncz M. Aurelius idejében vagy valamivel később, a Nagy sáncz pedig Kr. u. 358 után. Rendeltetése: a limes Romanus. (*Évkönyv* 1885. I, 5—8 ll.)

[3] Rómer a kis sánczokat hun-avarok művének tartja. Hogy nem rómaiak, arról könnyen meggyőződhetünk, mondja, ha szerkezetüket vizsgáljuk és ha meggondoljuk, hogy e területek, melyeken átvonulnak, nem tartoztak a rómaiak alá. Ha általában, körülbelül megegyeznek, azért van, mert az ellenfelek az ő (t. i. rómaiak) hódításuk után ugyanazt a harczmodort sajátították el, a melyet tőlük tanultak. Keletkezésük korát s a népet, mely csinálta, nem lehet megmondani. De hajlik arra a feltevésre, hogy az avargyűrűk maradványai. (I. m. 48 l.) — Katona a Nagy sánczot (a Dunától Koriaszkumig (Földvár táján) és a Tiszáig) az avar-ringusnak a Duna és Tisza által, valamint töltéssel is megerősített maradványának tartja. (*Hist. Metrop. Colocensis Ecclesiae.* Kalocsa, 1800. 63 l.) Kétségesnek tartja római eredetüket már azért is, mert a római írók nem említik. (U. o. 42 l.) — Cziráky Gyula szerint az Apatin-Ráczmilitics közötti szakasz kivételével a többi sánczokat az avarok építették. (*Évkönyv* 1904. XX, 16.)

[4] Fröhlich Róbert szerint a néven kívül, hogy t. i. »római«-nak nevezik, más bizonyíték nem szól a mellett, hogy a rómaiaktól erednek. Még a Nagy sáncz római voltát is kétségbevonja, mert e sáncz mellett római táborhelyekre nem ismerhetünk. Erősen kritizálja Marsigli táborhelyeit. A Kis sánczok római volta ellen szól szerinte az, hogy árkuk egyszer a római birodalom felé néz, máskor az

a dunai vagy tiszai hajózás oltalmára készültek,[7] vannak, kik a bácskai, azaz a Duna-Tisza közti sánczokat össze vélik köthetni a temesmegyei sánczokkal. A Droysen-féle Atlason a bácskai sánczok egybekapcsolvák a délmagyarországiakkal.[8] Igy Goos dácziai térképén is[9] s úgy látszik Király Pál is hajlandó ily nézet elfogadására, mert »a Dunától a Tiszáig s innen a dácziai hegyekig érő

ellenkező oldalra esik, sőt helyenként mindkét oldalán megvan. Római műnek egységesnek kell lennie, mint a germániai és britanniai limeseknél is van. Teljesen hiányzanak a castra, castella, propugnacula, illetőleg a burgi. Ezek nem földből, hanem mindenütt kőfalból állottak. Ilyeneknek semmi nyomára nem találhatni. A rómaiaknál a limes védelmére limes-őrök voltak rendelve, limitanii, illetve castellani vagy burgarii. Ezek alkalmazása végett a limes hosszában szántóföldeknek kellett lenniök. Ezek a Bácskában nem lehettek a dunai, illetve a tiszai részen, mert e részeket nagykiterjedésű mocsarak borították. Csupa bara mindenfelé. A bácskai sánczok vidéke e mellett nemcsak mocsaras, hanem terméketlen is. Bácsban, Bánátban csupán csak homokból vagy kavicsból állanak a sánczok, sehol legkisebb nyoma a fekete földnek, kivéve azt, mi a sáncz felületén újabb időben képződött. Ez nyilvánvaló jele annak, hogy a sáncz felhányásakor nem volt ott humus. Ilyen homoksivatagon és mocsáros vidéken nem lehettek »agri limitanei«, itt nem élhettek meg limitanei, tehát e sánczok nem lehettek limesek. Figyelmeztet továbbá arra, hogy nincs meg az a természetes összefüggés, melynek okvetlenül meg kell lenni a római limesnél. Ha limes volna, mit védtek volna vele a rómaiak? A Duna és a Tisza árterét? Ennek nincs értelme, mert az ártér maga jobb védelem mint a limes. Limesre azért sem volt szükségök itt a rómaiaknak, mert a limes feladatát a *hajóhad* teljesítette. Végül kimondja, hogy »a történeti, földrajzi és néprajzi körülmények egyaránt amellett bizonyítanak, hogy az ú. n. Nagy római sáncz a Limigantes Sarmaták műve«. Ellenben a Kis sánczokat a húnok utáni időre véli tehetni és csak azon germán törzseknek tulajdoníthatni, melyek a hún birodalom felbomlása után hazánkba betelepedtek és egymással folytonosan háborúskodtak. (*Arch. Ért.* Új foly. 1890. X. 78. 213. 304. 310.) Két másik írónk, Dudás, a Kis sánczokról szólva, szintén *sarmaták* alkotásának mondja (*Monografia* 29. l.) Nagy Géza elfogadja Fröhlich állítását. (*A magy. nemz. mill. története* I, XXIX.)

[5] Marsigli a Kis sánczot római korú *útnak* tartja. (*Danubius Pannonico-Mysius* cz. művében.) Wagner Ferencz jezsuita viszont a Nagy sánczot tartja *útnak* a Sirmium és Dácziai közti közlekedés megkönnyítésére. (*Historia Leopoldi Magni* etc. Augustae Vindelico-

sánczokról« beszél.[10] De maga Buday Árpád is, ki legújabban egy nagyon alapos tanulmányra valló művet tett közzé,[11] azon a nézeten van, hogy a bácskai földsánczok összefügghettek a délmagyarországiakkal. Ám mi ezen nézetet, bár elismerjük, hogy a mű a sánczok kérdésének megoldásában újabb haladási fokot jelez, sem vallhatjuk. A bácskai sánczok ugyanis nyugaton a Dunánál kezdőd-

rum 1736. p. 341.) Ez a nézete Schönvisnernek is, a jazyges művének s M. Aurelius korában készültnek tartja. (*Comm. Geogr.* P. II, p. 277.) Fröhlich szerint e nézet ellen bizonyít a szabálytalan, nem egyenes irány, a töltés koronájának csekély szélessége a töltés magasságához és tömegéhez képest. Ha út lett volna, legalább is helylyel-közzel rakott út lett volna, de sehol kavicsnak, kőnek vagy egyéb hason anyagnak semmi nyoma. (*Arch. Ért.* 1887. VII, 307.) Ép ott nincsen meg, hol leginkább szükség lett volna rá. Ha áradat ellen biztosított út volt, akkor nincs értelme, hogy ott is megvan a töltés, ahol az áradat veszélye fenn nem forgott. (*Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII, 307. l.)

[6] Fröhlich szerint e véleményt megczáfolja az a körülmény, hogy e töltések nem voltak nivellírozva, azaz minden egyes része egyenlő, vízszintes magasságú. (A számokat közli Fröhlich *Arch. Ért.* Új foly. 1887. VII, 306—307.) Ha áradat ellen készült, akkor nincs értelme, hogy ott is megvan a töltés, ahol az áradat veszélye fenn nem forgott. (*Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII, 307.)

[7] *Rónai* István szerint a *Kis sáncz* a dunai vagy tiszai hajózás oltalmára készült. (*Arch. Ért.* Új f. XXIII. 1903. 348. l.)

[8] Professor G. Droysens *Allgemeiner historischer Handatlas.* Bielefeld u. Leipzig 1886. Die unteren Donauländer zur Römerzeit. Nr. 17. — [9] *Dacia Trajani* mellékelve Studien z. Geogr. u. Gesch. d. Traj. Daciens czímű művéhez. Hermannstadt 1874. — [10] *A római birodalom európai tartományai a császárság idején.* Közzétéve az erzsébetvárosi főgim. 1902/1903. tanévi *XII. Értesítőjében* 31. l.

[11] Dr. *Buday* Árpádot megbízta az Alföldi Bizottság a bácsbodrogvármegyei sánczok megvizsgálásával, hogy azok vajjon rómaiak-e avagy nem? Vizsgálatainak eredménye, hogy ő e sánczokat bejárva, térképileg és topografiailag igen pontosan felvette, úgy hogy azok ismerete a folytonfolyvást történő romlásuk, az eke vasa által véghezmenő megszántásuk daczára is biztosítottnak tekinthető. Azonkívül eredménykép kimondja, hogy azok *római művek.* Tanulmányát közzétette a Pósta Béla által szerkesztett Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából czímű 1913. évi folyóirat IV-ik kötetében. Közöl átnézeti és részlet-térképeket s magukról a sánczokról érdekes fényképi felvételeket.

nek és délkeleten a Tiszánál végződnek. Irányukat híven feltünteti a Marsigli-,[1] a Görög-féle s egyéb Atlasok pontatlanságával szemben a teljesen megbízható katonai speciális térkép. E térkép szerint a Kis sánczok, melyek nem hosszúságukról, hanem kisebb magasságukról igy nevezvék, Apátitól Goszpodincze közelében s innen felfelé a Tiszával párhuzamosan Bács-Petrovoszelóig, mintegy 100 kilométernyi hosszúságban terjednek. A Nagy sánczok, melyek nem hosszúságuk, hanem nagyobb magasságuk után igy nevezvék, Újvidéktől Tisza-Földvárig húzódnak. A délmagyarországi sánczok ellenben délen a Dunánál kezdődnek és északnyugati irányban haladva a Marosnál, esetleg a Maroson túl végződnek. Nyilvánvaló, hogy két külön tervezőjük és építőjük, valamint két külön hadi czéljuk volt. A bácskai sánczok merő homokból, a délmagyarországiak vegyes anyagból építvék, mi magában véve ugyan még nem döntő, mert az építési anyag fel van tételezve a vidék anyagától. De a két sánczmű hadi czélja világosan elütő egymástól. A bácskai sánczok hadi czélja a Duna déli folyásával szemben határul szolgálni azoknak, kik a Duna-Tisza közt lakták. Erre vallanak e sánczok árkai, melyekről helyi vizsgálatok constatálták, hogy azok, mennyire még nyomozhatók, a déli vagyis a Duna felé eső oldalon van, Csurognál pedig, hol a sáncz nagy hajlást tesz, a keleti vagyis a Tiszára tekintő részen vannak, kivéve a Nagy sánczot, melynek árkai mindenütt a nyugati vagyis a jazygok felé eső részén vannak.[2] A délmagyarországi sánczok czélja pedig szemlátomást az, hogy a mögöttük lakókat keleti irányban a régi Dácziában lakók ellen védjék. Ezt szintén a sánczok árkai bizonyítják s ezért nagyon

[1] A *Danubius Pannonico-Mysicus* cz. műve egyik térképén I. k. 2. és 11. és 13. tábl. II. k. 1. tábl. feltünteti a Kis sánczot Vragnostól (Apatintól) Velduarig (Petrovoszeloig) merően egyenes vonalban és a Nagy sánczot, Römer Schantz néven, szintén egyenes vonalban Czennig, átvágván a kis sáncz szögben törő csúcsát.

[2] A Nagy sáncznak a nyugati oldalon levő árka e szerint érvül szolgálhat a mű római eredete mellett. Kétségtelen, hogy e nagy mű mi eredeti összefüggésben nincs a Kis sánczczal, mert később épült rá a Kis sáncz szögletére. A Kis sáncz frontja mindenesetre a Dunára

meglepő, hogy egy délmagyarországi író e sánczokat dácziai eredetre gondolja visszavihetni.[1] A délmagyarországi sánczok mögött lakók nem lehetnek azonosak a bácskai sánczok mögött lakókkal, mert a sarmata-jászok területe nem terjedt ki soha a tiszántúli részekre. E nép csakis a Duna és a Tiszaközben lakott. És minthogy e sánczok csakis a Dunának azon szakasza hosszában húzódnak el, mely Eszéktől Titelig terjed, azt hiszem, hogy építésük korát időtanilag is megállapíthatjuk. A jazygok azon időben építhették, mikor a Dunának csakis azon része volt római limes. Ha a többi Duna is limes lett volna, akkor a jazygok a földjüket határoló egész Duna mentén építették volna a rómaiak berohanásai ellen e sánczokat. A

nézett. Ezt e sánczok egyik szorgos vizsgálója, Cziráky Gyula constatálja a megye egy másik monografusával szemben. Szerinte Dudás monografiája (I. k. 28. l.) azt beszéli, hogy a sáncz árka az északi oldalon van. Ez a mi határunkban (Bogojevo) nem áll. Itt mindig a nyugoti, illetve déli s csak ott halad áz északi oldalon, hol a sánczirány KNy. között halad. Nálunk a sáncz a Duna felől álló részen van felárkolva, tehát azon nép ellen való védelemre készült, mely a Bogojevón alul fekvő Bácskában lakott. *(Arch. Ért.* Új foly. 1899. XIX, 270.) Egymaga ez is eléggé hirdeti tehát annak barbár eredetűségét. Teljesen hamis a Droysen-féle Atlas rajza, mely az arczvonalat *északra,* illetőleg a tiszai hajlásnál *északnyugatra* irányítja, vagyis a jazygok ellen irányultnak tünteti fel, amint teljesen hamis az Atlason a bácskai sánczokkal egybekapcsolt délmagyarországi sáncz *északra* irányult arczvonalának a feltüntetése is. Ott, hol Droysen a délmagyarországi sánczot térképén feltünteti, a Bega és Maros közt Torontálban, *sáncz egyáltalán nincsen.* A temesmegyei, maig fennlevő sánczokat e térképen hasztalanul keressük.

[1] Die *Römerschanzen* möchte ich auf dacischen Ursprung zurückführen; ich finde eine Bestätigung meiner Ansicht in ansehnlichen Funden bei der Oresaner Festung (genannt Zsidóvár) von roh geformten und schlecht gebrannten Geschirren aus schwarzer Erde, die einem barbarischen Zeitalter angehören. Die Gefässe dürften theilweise fast 1 M. hoch gewesen sein. Einige Stücke habe ich dem städtischen Museum von Weisskirchen geschenkt. (Leonhard Böhm: *Alterthümer länges der Donau von Pancsova bis Orsova. Arch. epigr. Mitth.* 1880. IV, 183.) Mondanunk sem kell, hogy a zsidóvári edények éppenséggel mit sem bizonyíthatnak szerző állítása mellett, mert semmi közvetlen összefüggésben nincsenek a sáncz-művekkel s aztán az edények dák eredetisége sem mutatható ki.

sánczok építésének idejét e szerint abba az időbe kell tennünk, mikor Pannoniának a határa nem a Közép-Duna, hanem csakis a Dráva vagy Száva volt,[1] úgy hogy a jazygokat római invasio nem fenyegethette a Száván vagy a Dráván innen.[2] A délmagyarországi sánczok mögött lakók csakis oly népül tekinthetők, mely Európa északi tájára letelepedett germán vagy szláv népnek déli szakadékát képezte. Az a tényállás, hogy a délmagyarországi sánczok, mint láttuk, keresztben metszik a délmagyarországi folyókat, czáfolhatatlanul azt hirdeti, hogy nem a római uralom idején keletkezhettek, mert a római uralom alatt ez természetesen lehetetlen lett volna. Akár tehát a római uralom előtt, akár pedig után épültek, építésüket okvetlenül csakis valamelyes ú. n. barbár népnek kell tulajdonítanunk.

[1] Mommsen *C. I. L.* Pannonia északi határául a Drávát, Fröhlich plane csak a Szávát teszi. Tény, hogy a Duna Bécstől Eszékig még csak Traján alatt lett az imperium határa. Ő épít Vindobonán alul Bregetióban (Ó-Szőny) és Aquincumban (Ó-Budán) új táborhelyeket, amabba az I. segéd-legiót, emebbe a X. iker-legiót helyezve.

[2] E véleménynyel eltérek Buday véleményétől, mely szerint »nem lehet semmi kétségünk abban, hogy az Apatintól Csurogig terjedő Kis sánez a 173. évi békekötés következtében épült és a szó szoros értelmében vett limesnek külső határa«. Ellenben a Nagy sánez szerinte 359-ben épült s nem volt limes. A védett Tisza-Duna sarok csakis hadmíveleti basisul szolgált Constantiusnak. Fröhlich Róbert is, ki a legpontosabb adatokat szerezte be a bácskai ú. n. római sánczok irányáról, kiterjedéséről és szerkezetéről, arra a meggyőződésre jutott, *hogy azok nem római limes-művek.* Szerinte a régi térképek s különösen a Görög-féle mappák sok tekintetben hibásak és ennélfogva megbízhatatlanok és hasznavehetetlenek. (*Arch. Ért.* Új foly. 1887. VII, 20.) A Nagy sánczná látható s Marsigli által rajzban is feltüntetett táborhelyek »nem lehettek soha római castellumok és így egyáltalában a nagy római sánez mellett római táborhelyekre nem ismerünk«. (U. o. 209.) A sánczok római eredete ellen szól, hogy nem egyöntetű terv szerint készültek. Az árok hol kívül, hol belül van. (U. o. 210.) A római eredet ellen beszél az a körülmény, hogy a sánczok nem egyenes úton, a legrövidebb úton érnek végczéljokhoz, hanem girbe-görbe utakon. Nagyon kevés intelligenciát kell feltételeznünk arról, ki e sánez elkészítését tervezte és végrehajtotta. (U. o. 211. l.)

VI.

A közigazgatási beosztás kérdése. Hová tartozott a temesmegyei terület? A különálló temesi vidék.

Vajjon Dáczia végleges elfoglalásának évében, 107-ben rendeztetett-e be római provinciának, azt határozottan meg nem mondhatjuk. Egy éppen megyénkben, Verseczen talált feliratos kő, melyet a Cohors II. Hispanorum emelt Traján császárnak,[1] csak 108-ból, egy feliratos mérföldjelző pedig, mely Ajtonnál találtatott Erdélyben,[2] csak 109—110-ből való, valamint 110-ből való azon katonai diploma is,[3] melyben említés tétetik két oly seregszárnyról (alae) és tíz oly segélycsapatról (cohortes), melyek castrumai Dácziában voltak s D. Terentius Scaurianus helytartó parancsnoksága alatt állottak.[4] Érmeken Dáczia mint tartomány még csak Traján császár 6-ik consulatusának évétől, vagyis 112-től jelentkezik.[5] Alig szenved azonban kétséget, hogy az új provincia administrativ, pénzügyi és katonai berendezése nem sokáig váratott volt magára.[6] Valószínű, hogy kezdet-

[1] *C. I. L.* III, 6273.

[2] *C. I. L.* III, 1627.

[3] *C. I. L.* III, II. XXV.

[4] L. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképei Mommsen kiadásában.* Budapest 1874. 9—10. ll. Királynál (*Dáczia tört.* 29. l.) a helytartó neve: D. *Perentius* Scaurianus sajtóhiba.

[5] Eckhel: *Doctr. Num.* VI, 428.

[6] Man wird die Provinzialisirung Daciens in die Zeit von 107—112. versetzen müssen, írja Goos. (*Stud. z. Geogr. u. Gesch. d. traj. Daciens* 54. l.) A második hadjárat befejezte után Traján *azonnal* megkezdte a tartomány szervezését, mondja Király Pál. (*Dáczia tört.* 29. l.)

ben egységes tartománykép Dacia Trajana czímen szerepelt úgy a hivatalos, mint a köznyelvhasználatban.[1] A Provincia Augusta Dacia név Traján császár hatodik consularis évéből, tehát egy 112-ik évi érmen olvasható is,[2] de későbbi érmeken is Provincia Dacia[3] és Dacia Felix[4] neveken találhatók. A Dacia név mint istenség is előfordul feliratilag.[5]

Feltűnő, hogy maguk a forrási alapmunkák e körülményről mélyen hallgatnak. Sem Ptolemaeus, sem a Tabula Peutingeriana, sem a császárkorszak történetírói a tartományfelosztást nem említik. Maguk az érmek is, Trajántól kezdve Aurelianusig szintén mélyen hallgatnak e körülményről, a mi mindenesetre feltűnő, miután alig van nevezetesebb esemény, melyről a császári pénzek legendái említést ne tennének. Ez a hallgatás tehát azt a tényt látszik bizonyítani, hogy a provincia-szerzés első idejében külön közigazgatási kerületek nem voltak Dácziában. Még csak később alakultak ki ilyenek, mert későbbi feliratos emlékek igazolják a tényleges felosztást.[6] A ravennai

---

[1] Király figyelmeztet, hogy Fülöp császár óta (a III. század közepén) még az érmeken is, minden közelebbi jelző nélkül csak *Provincia Dacia* néven említtetik. (*Dáczia tört.* 29—31. ll.) Téglabélyegeken előfordul a PR. VV. = provincia Augusti és PRO COS = provincia Consularis név. (Téglás és König: *Neue Inschriften aus Dacien*, közzétéve az *Arch. epigr. Mittheil.* VIII, 54.) Nem fogadhatjuk el ezért Boleszny azon vélekedését, hogy »Traján meghódított új tartományát Felső- és Alsó-Dácziára« osztotta. (*Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 106.) Ezt előtte Hunfalvy is állította. (*Die Rumänen u. ihre Ansprüche* 7. l.)

[2] Eckhel: *Doctr. Num.* VI, 428. Cohen II. Traj. N. 332—334.

[3] A PROV DACIA ANI feliratú érem Nagyszebentől délre Kisdisznódon került elő. Ez érem az apulumi pénzverő első sorozatából való. (Jung: *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur röm. Verwaltungsgeschichte.* Innsbruck 1894. 150. l. 2. jegyz.)

[4] DACIA FELIX. Szintén az apulumi pénzverő kamara verete. Eckhel: *Num. Vet.* VIII, 342. Cohen: *Numism.*: 30—36.

[5] Benndorf-Hirschfeld: *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.* Wien 1884. VIII, 48.

[6] Király Pál szerint D. Terentius Scaurianus, kire Traján császár a tartomány szervezését bízta, Dáciát *egységes tartománynak*

Névtelen egy Dacia primát és Dacia secundát említ[1] Ezzel szemben egy katonai bronzdiploma, mely Ghika Mihály herczeg bukaresti múzeumába került s 129. márczius 22-ből való, a Dacia inferior-ról értesít.[2] A Točilescu által 1894-ben Rakovitza-Copačeniben talált feliratos kőlapon a n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae inf(erioris) van említve. Ez a kőlap Hadrian császár idejéből való, mikor az 138-ban február 27-ikén Antoninus Piust adoptálta s társuralkodójává tette.[3] Viszont egy márványoszlop-felirat, mely 1829-ben a Duna mentén Turn-Szeverinnél találtatott s aztán Mauros herczeg bukaresti palotájának nagyobbik kapujában lett elhelyezve s majd onnan Párisba került, a Dacia Superior-t hirdeti.[4] Ugyancsak a Dacia Superior-t említi a Maroskeresztúron 1886-ban talált s most a Magy. Nemz. Múzeumban levő katonai bronzdiploma, mely Heptaporus nevű katonát obsitolja s Antoninus Pius uralkodása idején Kr. u. 158-ban július 8-ikán kelt.[5] Így tehát a kétrészes Dáczia bizo-

szervezte s abban maga gyakorolta úgy a politikai, mint a katonai hatalmat. E két főhatóság Hadriánig maradt együtt. Még csak Hadrián óta (119—138.) említik a leg. XIII. Gemina legatusait külön. (*Dáczia tört.* 29—31. ll.)

[1] *Cosmographia:* Ed. Pinder et Parthey.

[2] Ackner és Müller: *Die röm. Inschriften in Dacien* Nr. 832. Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III, II, 876. sz. Suppl. 1977. l. Nr. XLVI. (XXXIII.) És l. Dierauer: *Beiträge* 104. l. Marquardt: *Röm. Staatsverwaltung* I, 309. Király: *Dáczia tört.* 30. l.

[3] L. Točilescu: *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1894. XVII, 224—225.

[4] Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. II, 753. 4501. A. és M. 832. Goosnál *Innerverh.* 32.

[5] Ebben a diplomában említve van a vexi(l)atio Frig(um) et Mauret(anorum) Caes(ariensium), qui sunt cum Mauris gentilib(us) *in Dacia super(icre)*, et sunt sub Statio Prisco leg(ato) quinq(ue) et vigint(i) stip(endis) emer(itis) dimiss(is) honesta mission(e). Ezt a nevezetes és sok újat tartalmazó katonai elbocsátó levelet közzéteszi és magyarázza Torma Károly: *Római katonaelbocsátó levél Maroskeresztúrról*, közzétéve az *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI, 303—318. Azonk. l. Dessau: *Inscr. Lat.* sel. 2006. *Corp. Inscr. Lat.* III. Suppl. p. 1989. Téglás: *Hadt. Közl.* 1912, XIII, 16.

nyítottul tekinthető s az a véleményünk, hogy a Dacia prima és a Dacia secunda elnevezéssel szemben történeti tényül a Dacia Superiort és a Dacia Inferiort vehetjük mint igazoltat, mert a tartományok Alsó és Felső névvel való jelölése általános volt a római közigazgatás praxisában, így a szomszédos Pannoniában és Moesiában is.[1] És minthogy az Alsó és Felső elnevezés az Italiához közelebb vagy távolabb eső fekvésétől vétetett, tévedés nélkül állíthatjuk, hogy Dácziát illetőleg választó határul a Maros vehető, attól északra a Superior, délre az Inferior helyezendő.[2] A mit egyes írók, Sulzert és Laureanit követve, egy Havasokon innen eső (Dacia Cisalpina) és egy Havasokon túl eső (Dacia Transalpina) Dácziáról regéltek, csak irodalmi curiositásul tekintendő.

Később a háromrészes Dáczia alakult ki, felejtésbe juttatva a négy- és ötrészes Dáczia elméletét. A háromrészes Dáczia iránt a feliratos emlékek semmi kétséget sem hagynak fenn.[3] A három résznek eleinte senki

---

[1] Borghesi valószínűnek találja, hogy Dácziának két részre való osztása még Traján alatt történt. (*Annali dell' Inst.* 1855. 34. l.) De Dierauer megjegyzése szerint ehhez nincsenek határozott bizonyítékain .. (*Beiträge* 104. l. 3. jegyz.)

[2] Téglás szerint Marcus Aurelianusig (161—180.) Dáczia *délkeleti* része a Dacia Superior, Havasalföld pedig Dacia Inferior. (*Budapesti Szemle* 1913. 63. l.) Helyesebbnek gondolnám a kétrészes beosztás idejének kezdetére a Marost határvonalul.

[3] M. Claudius Fronto mint consul legatus Augusti propretor *trium Daciarum* ismeretes. Emlékkövet állított neki Sarmizegetusa (Várhely) közönsége: Co(n)s(uli) leg(ato) Augusti (pr(o) pr(aet)ore trium Daciarum et Moesiae superioris. (*C. I. L.* III. Nr. 1457. Dessau: *Inscr.* Nr. 1097.) Azonkép ismeretesek L. Aemilius Carus (173 körül) mint Leg. Aug. Pr. Pr. III. Daciarum. (Dierauer: *Beiträge* 104. l. 3. jegyz.) és Cornelius Clemens mint consularis et *dux trium Daciarum* (Mommsen: *C. I. L.* III. Nr. 9363. *Ephemeris epigr.* V, 967. Dessau: *Inscr. lat.* Sel. 1099.) Ép úgy ismeretes feliratilag a Sacerdos arae Augusti nostri coronatus *Daciarum trium.* (*C. I. L.* III. 1209., 1433., 1513.) A *Daciis tribusnak* szentelt emlékkő Gyulafehérvárról ismeretes, melyet Enyeden ajtólépcsőnek használtak, honnan gr. Kemény József Gerendre hozatta. (Neugebauer közölte hibásan és hiányosan.) A *concilium provinciae Daciarum III* egy deritei (Bánffy-

sem tudott nevet adni s főleg ez a körülmény okozta, hogy az Aurelianusra következő kor elnevezései az Aurelianus előtt való kor Dácziájára alkalmaztattak. Így írtak sokan Parti (Dacia Ripensis), Havasi (Dacia Alpestris) és Közép-Dácziáról (Dacia Mediterranea).[1] Ezen a Dunabalparti Dácziára alkalmazott elnevezések ugyan sokáig tarták fenn magukat az irodalomban, de végre is anachronistikusoknak bizonyultak, miután azokat az Aurelianus császár előtt való korra nézve egyetlen régi író s egyetlen feliratos kő sem támogatja. Inkább is feliratilag desavouál-

---

hunyadnál) felirat hirdeti. (Torma: *Neue Inschriften aus Dacien.* Közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1897. III, 95.)

[1] Griselini szerint a Traján által meghódított Dácziából a Dacia mediterranea Erdélyre, a Dacia Transalpina a mai Moldvára és Romániára, a *Dacia riparia* pedig a *mai Temesi bánságra* esett. (*Versuch* I, 5. és 264.) Preyer János szerint a mai temesi bánátnak (érti Torontál, Temes, Krassó-Szörény megyéket) eredeti neve *Dacia riparia* vagy *ripensis* volt, mert a Tisza partjai képezik nyugat és a Duna partjai dél felé a határt. (*Monographie d. kön. Freistadt Temesvár* 1853. 1. l.) Böhm, bár ez állítás régi írókból be nem bizonyítható, mégis ezen íróknak igazat ad, mert szerinte az újabbi időkben Erdélyben talált két felirat egyikében a *Terrae Daciorum* kifejezés jön elő, mi Dácziának több részre osztására mutat, a másik felirat pedig *három Dáczia* egy új consulját említi, ki e tartományt alkalmasint M. Aurelius és L. Verus uralkodása alatt igazgatta. (*DMO külön történelme* I, 361–62.) A *mostani Bánság* földe, írja ugyanő, a rómaiak által *parti Dácziának* (Dacia riparia vagy ripensis) nevezetett el. (U. o. I, 4., 29., 32.) *Dacia ripensis*, azaz Dáczia azon része, mely körülbelül a *mai temesi Bánságot* képezi. (U. o. I, 13.) Hogy a Terrae Daciorum semmiféle érv egy több részre osztott tartomány beigazolására, az a latin nyelv minden ismerője előtt világos. A mi pedig Marcus Aurelius korát illeti (161—180. Kr. u.), tudjuk azt, hogy még elődje csakugyan 3 részre osztotta Dácziát, csakhogy e három rész nem azonosítandó a Dacia ripariával, a Dacia mediterraneával és a Dacia transalpinával, mert ezek a dunajobbparti Dacia ripariára és mediterraneára, valamint a havasalföldi Dácziára vonatkoztatók, mi már régen felderített dolog. Annál meglepőbb, hogy Temesmegye legújabb monografiájában is a mai temesmegyei Palánk mint *Dacia ripensis*be eső hely szerepel. (*Temes vm. tört.* 241. l.) E meghatározásnak helytelenségét már az bizonyítja, hogy a Duna lévén déli határa a havasalföldi Dácziának is, ezt szintén Ripensisnek kellett volna hívnia.

vák. Ugyanis 1836-ban az olasz archaeologus, Borghesi, közzétéve »Lapida Gruteriana« című értekezését a turini királyi akadémia emlékiratai között, feliratok nyomán a 3 részből kettőt meg tudott nevezni, t. i. a Dacia Apulensist[1] és a Dacia Malvensist.[2] A harmadik rész nevét egy időn át még tovább is homály borította, míg végre Henzen, a római archaeologiai Institut titkára, Borghesivel együtt egy Neugebauer által olvasott és közölt kő alapján a nevet is felfedezettnek gondolta. Állították, hogy a harmadik rész neve Auraria volt. Az állítás legott közelfogadásba is ment s oly szakképzett férfiu, mint Torma Károly is a szerencsés felfedezést a két utolsó tized legfontosabb vívmányának nyilvánította. Csakhogy kiderült, hogy e felfedezés éppenséggel nem sorozható a két utolsó tized legfontosabb vívmányai közé. Mommsen Tivadar ugyanis közrebocsátva Corpus Inscriptionum Latinarum című monumentalis művének III., II. kötetét, kimutatja, hogy a Dacia Auraria elnevezés téves olvasáson alapszik. Neugebauer ugyanis a Nagyosztrován talált kő feliratát DAC. APVL. A. V. P. ismertetve, az utolsó három betüt egy szónak vette s mellette a végbetüt egészen félreismerve, DAC. APVL. AVR.-nak olvasta s ezen olvasás alapján aztán Borghesi és Henzen a szöveget következőleg gondolták restituáltatni: DAC(iarum) APVL(ensis) AVR(ariae), holott Mommsen szerint a felirat olvasása ez: DAC. APVL. A. V. P., megfejtése pedig DAC(iae) APVL(ensis) A(genti) V(ices) P(raesidis), a mi tehát teljesen lerontja a Dacia Auraria nomenclaturáját.

A háromrészes Dáczia valódi, történeti nevei e szerint Dacia Apulensis, melyet számos szakirat igazol, Dacia Malvensis, melyet egy a 230-iki évből fennmaradt s Borghesi és Gruter által is közölt, minden tekintetben kifogástalan titulus hirdet. A harmadik rész nevét pedig sajátságosan ugyanazon nagyosztrói emlékkő tartá fenn,

[1] Feliratilag említi a *Corp. Inscr. Lat.* III, 980. 1437., 1456., 1500., 6575., V, 8659. IX, 5439. Azonk. l. *Bulletin Arch.* 1874. 33. l.

[2] Feliratilag említi a *Corp. Inscr. Lat.* VI, 1449.

mely Neugebauer téves olvasása, Henzen és Borghesi helytelen restituálása mellett a történeti szarvas hiba szülőanyjává lőn. E kőemlék további feliratszövege ugyanis ez: ITEM | PROC. PROV. POROL. SVB. PRAEF. ANNON. SACRAE. | VRBIS. PRAEP. LEG. VII. GEM. C|||stb. Neugebauer ezt is tévesen olvasta s közölte: PROC. PROV. PRO. VI.. stb. Borghesi és Henzen pedig PROC. PROV. PAN(nonia) INF(erioris) stb. Mommsené a dicsőség, hogy Dáczia harmadik részének valódi római nevével megismertetett. A hármas Dáczia nevei: Apulensis,[1] Malvensis,[2] Porolissensis.[3] A provincia Apulensis Apulo (vagyis a mai Gyulafehérvár), a provincia Malvensis a colonia Malves (mely valószinűleg Dáczia keleti részébe helyezendő)[4] és a provincia Porolissensis a szilágymegyei Mojgrád közelében feküdt Porolissa után vette nevét.[5] A régibb Alsó-Dáczia lett a Dacia Malvensis.

Ez a háromrészes Dáczia úgy helyezkedett be a kétrészes Dáczia területébe, hogy a Dacia Porolissensis és a Dacia Apulensis a Dacia Superior, vagyis az erdélyi részre, a Dacia Malvensis pedig a Dacia Inferior, vagyis a mai Romániára esett.[6]

Melyik évben változott a kétrészes Dáczia háromrészessé? Borghesi és Henzen leghihetőbbnek mondák, hogy

[1] *C. I. L.* III, 1456., 6575. V, 8659. IX, 5439.

[2] *C. I. L.* VI, 1449.

[3] *C. I. L.* III, 1464., 7659. és 7662. Supplem. 2466.

[4] Boleszny a szláv *Mala*val hozza összeköttetésbe s a kazáni dunai szoros előtt levő Mala-patakra, illetve hegyvidékre vagy völgyre vonatkoztatja. (*Dácziának Malva tartománya és ennek nyugati várvonala*, közzétéve a *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. V, 107—109.) Hunfalvy a Malva vagy Malve nevű helytől. (*Die Rumänen u. ihre Ansprüche* 7. l.)

[5] A municipium Porolissense feliratilag többször említtetik. (*C. I. L.* III, 167. l. Nr. 1486. és 1495. Azonkív. *Arch. epigr. Mitth.* 1884. VIII, 53.) A patronus municipiorum Porolis(sensis) et Tibisc(ensis), sacerdotal(is) provinciae említtetik egy várhelyi feliraton. (Torma: *Revidirte u. neue Inschriften* zu *C. I. L.* III. Közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1880. évf. IV. kötetében.) Az exercitus Porolissensis egy másik feliraton. (Mommsen: *C. I. L.* III. Suppl. 2472.)

[6] L. Droysen: *Hist. Hand-Atlas*át. 17 térkép.

Dáciát a Kr. u. 138-tól 161-ig uralkodott Antoninus Pius osztá fel három részre. E véleményt, mint a legokadatoltabbat Hunfalvy Pál[1] és Torma Károly is elfogadták, főként ama tény nyomán, hogy az eddig ismert legelső felirat, mely a Hármas-Dácziáról emlékezik, nem Marcus Aureliusnak, az Antoninus Pius utódának (Kr. u. 161—180.), hanem már magának Antoninus Piusnak korából származik, amint is azt gr. Borghesi vélekedése szerint az Antoninus Pius korában élt L. Aemilius Carus hasonnevü fiától emelt feliratos kőnek egyik kifejezése bizonyítja.[2] Mommsen e felosztást magát teljesen történeti határozottsággal nem képes adatok hiányában eldönteni, de állítja, hogy 129-ben Kr. u. Dáczia még kétrészes volt, miután ezt a már említett bronzdiploma bizonyítja. Borghesi és Henzen véleményét ingadozónak mondja, mert ők a 144-ből való titulust hihetőleg tévesen suppleálták. Szerinte Dáciát háromrészesnek csakis 168-tól kezdve találhatni, miután M. Claudius Fronto a hármas Dácziának legatus Augusti propraetorává lőn. És ez évet fogadta el Roesler is, ki Dáczia politikai története nyomyzásában nevezetes kutatásokat tett.[3] Nagyon sajnálatos, hogy Mommsen e kérdés tárgyalásánál Torma Károlyra nem reflectált, ki amellett, hogy Borghesi és Henzen véleményét elfogadta, még azon nézetét is kifejezi, hogy miután Dáczia három részre történt felosztását legtöbb felirat III. Gordianus korából (Kr. u. 238—244) említi, vajjon nem akként értendő-e a dolog, hogy éppen ezen III. Gordianus osztotta fel újból az ő s közvetlen elődje korában külellenségtől és belviszályoktól egyaránt zaklatott Dáciát?

Ha most Dáczia ez időközi beosztásával szemben a délmagyarországi megyék s így Temesmegye hovátartozását is a római időszakban kutatjuk, nyilvánvaló, hogy a pro-

[1] *Die Rumänen u. ihre Ansprüche* 7. l.

[2] Silvano Sancto | L. Aemilius Carus | Legatus Augusti propraetore. | III. *Daciarum.* (*Corp. Inscr. Lat.* III. 1153.)

[3] Király szerint is Dáczia *két részre* való felosztása Marcus Aurelius uralkodásának (161—180) első szakáig maradt érvényben. (*Dáczia tört.* 29—31. ll.)

vincia elszakadása idején e megyék a tulajdonképi erdélyi római provinciák határain kívül estek. E területnek különállását már abból a körülményből is gyaníthatjuk, hogy ez úgy a dákok, mint a rómaiak alatt nem kapta volt azt a berendezést, melyet az erdélyi felföldi terület kapott volt.[1] A dákok inkább csak átvonulási területül tekintették, melyen nem merték fegyvereiket a rómaiakéival összemérni. A rómaiak is Erdélyben pontosították össze haderejüket, úgy hogy Dáczia tulajdonképi határai úgy a dákok, mint a rómaiak alatt egybeestek Erdély nyugati határaival. Ez okból nem is teszszük magunkévá Király Pál nézetét, ki a mai Krassó-Szörény, Temes, Torontál megyék területét Dacia Apulensishez tartozottnak véleményezi.[2] De még Téglás Gábor nézetéhez sem hajolhatunk, mely szerint a Lederatától Tibiscumba vezető útvonal alkotta volt Dáczia határát a nagy Alföld felé.[3]

Viszont vannak, kik a most nevezett területeket nem is Dácziához, hanem Moesiához és pedig Moesia Superiorhoz tartozottaknak vélik és térképileg is így tüntetik fel.[4]

[1] Ennek közelebbi kimutatását l. e művünk I. k. 1. részének 232—233. ll.

[2] *Dáczia története* 29—31. ll.

[3] *Dáczia megdül. története. Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 233.

[4] Így Filow Bogdan szerint: Diejenigen (Ziegel t. i.) aber, welche am linken Donauufer in der Nähe von Moesia superior gefunden worden sind, beweisen, *dass diese Gegend administrativ zu Moesia superior gehörte.* (*Die Legionen der Provinz Moesia*, közzétéve a *Klio* 1906. évf. VI, 59.) Ily nézeten van Brandis is. (*Dacia* Pauly-Wessova: *Real-Lex.* IV, 1970.) Domaszewszky szerint a legio IIII. F. f. (= legio 4 Flav. felix), Zsidovinnél előkerült téglabélyege Felső-Moesiának a mai Krassó-Szörény vármegyére való kiterjedését igazolja. (*Studien z. Gesch. d. Donauprovinzen.* I. Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll. *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1890. XIII, 139—154. Felső-Moesia térképvázlatával.) Ugyanő a Herkulesfürdőben előkerült Calpurnius Julianus oltárkövét (Herculi genio loci Fontibus calidis Calpurnius Julianus v(ir) c(larissimus) leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) leg(atus) Aug(usti) pr(o)pr(aetore) prov(inciae) Moesiae [su]pe(riori)s. Mommsennél: *Corp. Inscr. Lat.* III. 1566. Hirschfeldnél: *Epigr. Nachlese zum Corp. Inscr. Lat.* III. Sitzungsbericht d. Akad. d. Wiss. LXXVII. 365. l.) *Herkulesfürdőnek Felső-Moesiához való tartozóságának bizonyítékául* veszi.

Mi azonban ezt a felfogást sem fogadhatjuk el. A Moesia Superiorhoz való tartozást ugyanis azzal vélik bizonyíthatónak, hogy a Flaviusok alkotásának, a legio IIII. Flavia felixnak téglái a Moesia Inferior közelében a Duna balpartján találtattak. E legio eredetileg Dalmáciában állomásozott s csak a Kr. u. 86. évben kelyezték át a Cornelius Fuscusnak a dákok által tőrbe csalatásával megsemmisített legio Alauda pótlására az Al-Duna mellé Moesiába. Eleinte Ratiariába, később Trajanus alatt, ki a dunai őrszolgálatot ujjászervezte, Singidunumba (Belgrád) került. A dák háboru kitörésekor a legio e háboruban alkalmaztatott. Ezredese, C. Caesius (centurio vagy praefectus castrorum IIII. F. f.) a dák háboruban kitüntetést nyert. Ezért a délmagyarországi területet joggal vélik Felső-Moesiához tartozottnak venni. Csakhogy ez téves okoskodás, mert a terület közigazgatási hovatartozása nem függhet egy Dáczián kívül fekvő területről való legiónak Dácziában történt hadi alkalmazásától. Hiszen ez esetben a többi, Dácziában megforduló vagy ott helyőrségben fekvő legio is joggal birna a területet közigazgatásilag belevonni ama tartományba, mely a legiók hazája volt.[1] Nem lehetünk tehát más nézeten,

(*Studien zur Gesch. d. Dunauprovinzen.* I. Die Grenzen v. Moesia superior u. d. illyrische Grenzzoll. *Arch. epigr. Mitth.* 1890. XIII. 144. l. és 81. jegyz.) Ez a bizonyíték annál labilisebb, mivel a kapott feliraton meg nem állapítható, hogy a jelző *inferioris*-e vagy *superioris*? (Téglás: *Dáczia megdülésének tört. Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 226.) Kuzsinszky a maga térképén a magy. nemzet milleniumi történetében I. k. LIV. l. szintén *mint Felső-Moesiához tartozónak* tünteti fel. Azonkép Pecz *Ókori Lexiconá*-nak Dácziáról szóló czikkében és térképén is. A Kokutovicz-féle *Atlasz a magy. tört tanításához* 2-ik sz. térképén: MO a római uralom idején az egész terület a Maros, Tisza, Duna és Erdély közt mint a Moesia Superior tartozéka van feltüntetve.

[1] Téglás Gábor is hibásnak ítéli a Filow-Domaszewszky-féle felfogást. (*Dáczia megdülésének tört.* Közzétéve a *Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 234.) És méltán. Hiszen a két Moesia legióinak emlékei sűrűn kerülnek elő Alsó-Pannonia területén is, de azért senki sem gondolhat Alsó-Pannonia területének közigazgatási szempontból vett csorbítására. Ép oly hibás egy román tudósnak hasonló állítása. A Nagy-Oláhországban Draschna de sus helységben levő római tábor-

mint azon, hogy a délmagyarországi, vagyis a torontál-, temes- és krassószörénymegyei területek már az első közigazgatási beosztáskor dáczia területekül vétettek, de nem olyanokul, melyek akár a Dacia Superiorhoz, akár a Dacia Inferiorhoz tartoztak volna, hanem olyanokul, melyek a dáczia tartományfogalom körén belül egy különálló területet képeztek. És tényleg feliratilag egy caesareai (afrikai) feliratban említvék az ala Mauretana Tibiscensium,[1] egy veczeli (erdélyi) feliratban említve a numerus militum Tibiscensium[2] s egy fényi (torontálmegyei) feliratban a numerus Tibiscensium.[3] Ugyanegy volt-e a három csapat a maroskeresztúri, Antoninus Pius császár alatt 158-ban kelt katonai bronzobsiton említett vexillatio Mauretanorum Caesariensium lovas csapatával, Torma szerint eldönteni nem lehet. Szerinte mind a négy csapatot analognak vehetni, amennyiben ala annyi, mint numerus; a Tibiscensis melléknevet úgy magyarázhatni, hogy a Dácziában állomásozott mauretanusok fészke második hazájukban, Dácziában, a Temes folyó mentén lévén, a csapat mellékneve is innen eredt.[4] Ezek a felirati bizonyítékok tehát kétségtelenné teszik, hogy a Temes vidéke Antoninus Pius idején, de nyilván már előbb is, katonai őrizet alatt állott s Dáczianak egy különálló vidékét

ból előkerült bélyeges téglák szerint a legio I. Italica, V. Macedonica, XI. Claudia és a cohors Armigerorum egyesítve voltak Románia egy nagy táborában. Ez Točilescu szerint csak úgy érthető, hogy Nagy-Oláhország, vagyis az Olttól keletre fekvő vidék administrativ tekintetben *Moesia inferior és nem Dáczia egy részét tette.* (*Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 15.) A dolog inkább is úgy értendő, hogy a Draschna de susi tábor még Marcus Aureliusnak a markomannokkal való háboruja idejéből való, mikor a rómaiak stratégiai okokból ezt az erősséget építették. Ismeretes, hogy M. Claudius Fronto, Moesia inferior helytartója a háború alkalmakor Dáczia helytartójává is volt kinevezve s mint ilyen, mindkét provincia egész haderejét vezényelte. (Točilescu: *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 15.)

[1] *Corp. Inscr. Lat.* VIII, 9368.

[2] *Corp. Inscr. Lat.* III, Nr. 1343. Mommsen ezt eltérőleg numerus Mauretanorum *Tibiscensium*-nak olvassa.

[3] *Corp. Inscr. Lat.* III, 1556.

[4] *Arch. Ért.* Új foly. 1886. VI, 315.

alkotta, úgy amint a dácziai limesen kívül eső s feliratilag igazolt Samus regio a felső Szamosnál és a regio transvallum a Szamoson túl a Szilágyságban[1] is külön vidékek voltak.[2] E különálló vidékség elnevezésének mintegy visszhangja a későbbi geografiai fogalmat jelző Temesköz, Temesi kerület, Temesi tartomány elnevezés.[3]

Annyi bizonyos, hogy kezdetben Traján Dácziát saját fennhatósága alatt tartotta, mert fontossága sokkal nagyobb volt, semhogy azt a senatusnak engedte volna át.[4] Maga személyesen a tényleges parancsnokságot nem viselhetvén,

[1] A Szamosvidéknek e különállását Torma Károly s illetve Mommsen mutatták ki. Az első a regio transvallumot igazolja feliratilag (*C. I. L.* III, 827.), a másik ugyanezen felirat alapján a Samus regiót. (L. *Dáczia feliratos emlékei* cz. akad. kiadványunkat. Budapest 1874. 12. l. és Goos: *Untersuchungen über d. Innerverhältnisse d. Traj. Daciens* 9—10. ll.)

[2] Már régibb írók (Griselini: *Versuch* I, 6—7.) szerint DMgot a rómaiak sajátos praefectus által igazgattatták. Közlik Sivert János 1773-ban Bécsben kiadott feliratából (*Mon. Rom. in Dacia* 56. l.) azt a feliratot, mely állításuk alapját teszi:

M. Papirio M. F. Cor.	azaz: Marco Papirio Marci Filio
Praef. Coh. I. Pan.	Correliano, Praefecto Co-
In Dacia. *Praef.*	hortis primae Pannonicae
Ripae Tibissi. Danu	in Dacia, *Praefecto ripae*
Bii. Curatori Pon	*Tibissi*, Danubii, Curatori
Tis. Aug. In Moesia.	pontis Augusti in Moesia,
II. Viro Pop. Plebsq.	Duumviro, Populus, Plebs-
Vlpia. Traian.	que Ulpiae Trajana Sar-
Sar. Patr. H. M. P.	miz. Patrono, hoc Monu-
	mentum posuit.

A feliratot közli Katancsich: *Istri adcol.* II, 220. Gruter 448. Griselini: *Versuch* I, 7. Böhm: *DMO kül. tört.* 366—67.

[3] A *districtus de Temeskuz*, a *districtus Temesiensis*, a *provincia Temesiensis*, a *Temesvárer Region*, *Temesvárer Provinz*, a *Temesvárerische Länder* úgy régi törvénykönyveinkben, mint középkori okirataink ban, nemzetközi békekötési okmányainkban és történeti meg geografiai műveinkben gyakori elnevezések. (L. Pesty: *A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága.* Pest 1868. 22., 32., 33., 35. ll. Szentkláray: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből.* I. 1, 1.)

[4] Kuzsinszky a *Magy. Nemzet mill. történetéhez* I. XCIX. Boleszny: *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 106.

a kormányzást és a hadivezényletet helytartóra bízta, ki részben általános szabályzatok, részben külön utasítások és felhatalmazások alapján végezte teendőit. Hatásköréhez tartozott a kormányzás, hadvezénylet, igazságszolgáltatás vagyis törvénykezés, az állami vízvezetékek és állami középítkezések felügyelete, a közbiztonság s közutak fenntartása. A szerint amint római polgárokkal, vagy római polgárjoggal nem birókkal szemben gyakorolta hatáskörét, változott hatalmának teljessége. Római polgárral szemben csak kisebb polgári és bűnperekben ítélkezhetett végérvényesen. Főbenjáró ügyekben csak a római polgárjogon kívül álló egyénekkel szemben ítélkezhetett. Rangja is változó volt: senator, mint D. Terentius Scaurianus Traján alatt, lovagrendi mint Cn. Papirius Aelianus Hadrian alatt, mint Q. Marcius Turbo Fronto Severus alatt, vagy consul, mint M. Cl. Fronto, Marc. Aurelius alatt.[1] Az első helytartó azon D. Terentius Scaurianus, a legio V. Macedonica parancsnoka volt, kinek nevét 110-ben egy felirat említi,[2] s kiről tudjuk, hogy az új provincia főhelyét, Ulpia Trajana Sarmizegethusát újonnan alapította.[3] Egyéb helytartókul ismeretesek Cn. Papirius Aelianus,[4] M. Statius Priscus,[5] Sex. Jul. Severus,[6] Septimius Gaeta, Q. Marcius Turbo Fronto,[7] M. Claud. Fronto,[8] Pescennius Niger,[9] Vespronius Candidus con-

[1] Consul legatus Augusti propraetor trium Daciarum. (Mommsen. *C. I. L.* III, nr. 1457. Dessau: *Inscript.* nr. 1097.)

[2] Mommsen: *C. I. L.* III. nr. 1443.

[3] Az erősen interpolált felirat szerint (Imp.) Caes(aris divi Nerv)ae (f. nervae) Traiani August | Condita. Colonia. Dacica. per (Terenti) nm Scaurianum... (L. Ackner és Müller: *Die röm. Inschr. in Dacien* nr. 65. S. v. ö. A. W. Zumpt: *Comment. epigr.* I, 404. Dierauer: *Beiträge* 103. 104. ll.)

[4] Hadrian császár alatt (132—33.)

[5] Antoninus Pius császár alatt (138—161.) Müller és Ackner: *Die römischen Inschriften in Dacien* n. 314. Függelék, p. 244. 37. Henzennél n. 5480.

[6] Leg. Pr. Pr. Imp. Traiani Hadriani Aug. Provinciae Daciae. (Dierauer: *Beiträge* 103. l.)

[7] Hadrián alatt (117—138.) Király: *Dáczia* 55. l.

[8] Marcus alatt (161—180.)

[9] Commodus alatt (180—192) Király i. h. 55. l.

sul,[1] Septimius Gaeta, a császár öcscse[2] Helvius Pertinax és L. Domitius Aurelianus, kik császárokká lettek,[3] Marcius Agrippa[4] és mások. Összesen eddig 46 ily helytartó ismeretes.[5]

---

[1] Az előbbi utóda. Király 55. l.

[2] Severus alatt 195-ben (Király i. h. 55. l.)

[3] Király i. h. 56. l.

[4] Macrinus császár alatt 217—218. (Király i. h. 56. l.)

[5] L. Mommsen: *C. I. L.* cz. nagy művét s felsorolja őket Szentkláray is. (*Krassó vm. őshajd.* 36. l.)

VII.

A dácziai római helyőrség területi eloszlása.

A helytartóknak praetori, illetve propraetori és consularisi eltérő rangczímük mutatja, hogy Dácziában a legioállomány időközökben változott. Az Augustus császártól kezdve életbelépett törvény értelmében a propraetori czím az egy, a consularisi czím pedig a két legio felett parancsoló helytartót illette.[1] E rangváltozást 167-ben bekövetkezettnek tudjuk kimutatni.[2] A katonai szervezetet illetőleg nagyon szembeszökő, hogy nemcsak a régibb, de az újabb történetírók előadása is felette bizonytalan és zavaros volt. Rosszul olvasott legionaris téglabélyegek és a hadbeosztás katonai terminologiájának összezavarása sok és nevezetes tévedésekre szolgáltatott volt alkalmat. Sem az expeditionalis hadsereg, mely a tartományt elfoglalta, sem a helyőrségi hadcsapatok, melyek az elfoglalt tartományt féken tartották, a kellő különböztetésekben nem részesültek: mindkettő egymással összezavartatva, oly katonai szervezet képét tárja elénk, mely az egykori valóság hűségének meg nem felel. Állították íróink, hogy Dácziában állomásozott a leg. XIII. Gemina Martia Victrix, a leg. V. Macedonica, a leg. IIII. Flavia Felix, a leg. XXXV. Ulpia Victrix, a leg. I. Minerva Pia fidelis, a leg. VI. Hispanica, a leg. VII. Claudia, a leg. I. Italica, a leg. X. Gemina, a leg. XII. Fulminata, a leg. XI. Claudia és a leg. I. és II. Adjutrix. Azonban kellő

[1] Premerstein: *Inschriften des Oesterr. Arch. Instituts.* Wien I. Beibl. 164. l. Mommsen: *Röm. Staatsrecht* II. IV, 24.

[2] Téglás: *Budapesti Szemle* 1913. évf. 63. l.

kritikát alkalmazva mind e közleményekre, ki fog tűnni, hogy a Dáciában szerepelt legiók száma tetemesen leolvad.

A legfőbb érdem e tekintetben kétségtelenül Mommsen kritikájáé, bár ez sem mindig eléggé szabatos és ellenmondás nélküli. Egyes, nem is jelentéktelen számú újabb leletek is helyütt illusoriussá tették érvelését, de nagyban tisztította a történetirodalom terén a gyomot, úgy hogy a feliratos kövekről közrebocsátott nagy műve mindenkor szilárd alapul szolgálhat a mai történetírásnak. Így bizonyos, hogy téves az a nézet, mintha Traján császár a dákok leverése után csak egyetlen legiót, a leg. XIII. Geminát helyezte volna el a meghódított tartományban helyőrségül. Bár a tartomány leverése teljes volt, mégis, tekintve az északra és északkeletre menekült dákságot s az e vidéken levő szabaddákság nagy számát, koczkáztatott lett volna a nyugalom fenntartását egyetlen s az előző háborúkban kifárasztott legióra bízni. Traján tényleg a legio XIII. Geminával egy másik legiót társított, a legio I. Adiutrixet. Ezt kétségtelenné teszik egyrészt a legio XIII. Gemina bélyegtéglái, melyek igen nagy területen: Romániában, Erdélyben és Dél-Magyarországban maradtak fenn. Romániában, nevezetesen a Dobrudschában,[1] Erdélyben, Alsó-Fehérmegyében: Gyulafehérvárott,[2] Borosbocsárdon,[3] Ompolyiczán,[4]

[1] Točilescu Gr. G.: *Neue Inschriften aus der Dobrudscha.* Közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 12. És ugyanő: *Neue Inschriften aus Rumänien.* Közzétéve az *Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterr.-Ungarn* 1894. XVII, 89.

[2] $\frac{\text{LEGXIII}}{\text{FLAVITA}}$. Téglás: *Arch. epigr. Mittheilungen.* 1893. XVI, 254—55. Gyulafehérvár el van árasztva a Leg. XIII. Gem. bélyeget viselő téglák mindenféle változataival (L. Király: *Apulum* 15—16. ll.) Ugyanitt mint Leg. XIII. Gemina Antoniani pia fidelis (Torma K.: *Neue Inschr. aus Dacien.* Arch. epigr. Mitth. 1879. III 112.) Czerni tanár Apulumban 1895-ben 7 év előtt kezdett ásatásait folytatva, a várglacin számos téglát talált a Leg. XIII. Gem. különböző bélyegeivel. (L. I. Jung: *Funde in Apulum. Arch. epigr. Mit.* 1896. XIX, 69.)

[3] LEG. XIII. GE. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1893. XVI, 254—55.

[4] LEG. XIII. GE. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1887. XI, 239

Zalatnán;[1] Hunyadmegyében: Veczelen,[2] Várhelyen,[3] Reán,[4] Vajdahunyadon;[5] Kis-Küküllőmegyében: Dicsőszentmártonban,[6] Maros-Tordamegyében: Mikházán,[7] Torda-Aranyosmegyében: Székelyföldvárott,[8] Szilágymegyében: Mojgrádon[9] s egyebütt.[10] De előkerülnek Dél-Magyarországban is, névszerint a torontálmegyei Marostoroknál.[11] Csanádnál,[12] és Nagyszentmiklósnál[13] s a krassószörénymegyei Bulcson, Valeaboul és Delinyest határában s Jász-Zuppa közt,[14] valamint Mehádiánál.[15] Ezek kétségtelenné teszik, hogy e legio az újra foglalt provincia egész területének egyik főhelyőrségét tette s nem volt kizárólag a Tisza-Maros vonalának és az erdélyi bejárók védelmével megbízva.

[1] LEG. XIII. GEM. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1887. XI, 238.

[2] LEG. XIII. GEm. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1887. XI, 239. Leg. XIII. G. Tormánál: *Neue Inschr. aus Dac. Arch. epigr. Mitth.* 1879. III, 110.

[3] LEG. XIII. GE. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1887. XI, 238.

[4] LEG. XIII. g. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1887. XI, 238.

[5] Torma K.: *Neue Inschr. aus Dacien*, közölve *Arch. epigr. Mit.* 1879. III, 112.

[6] Leg. XIII. G. Téglás: *Arch. epigr. Mit.* 1887. XI, 238.

[7] Torma: *Neue Inschr. aus Dacien. Arch. epigr. Mit.* 1879. III, 112.

[8] Torma u. o. i. h. III, 111.

[9] Leg. XIII. Gemina. Torma u. o. i. h. III, 111.

[10] Dorstadtnál LEG. XIII. GEM | AVRELG o DES. Goos *Arch. epigr. Mit.* I, 116.

[11] Téglás Gábor az általa Ószcsanádról (Német-Csanádról) a Hunyadmegyei tört. és rég. múzeumba szállított LEG. XIII. G(emina) bélyeges téglával beigazolta, hogy a miciai helyőrség a Maros terén le a Tiszáig hivatva volt szolgálatot teljesíteni. (*Arch. Ért.* Új foly. 1898. XVIII. 6.)

[12] Szentkláray: *Krassó vm. tört.* 27. l.

[13] Itt került elő azon feliratos sírkőtöredék, melyet Varus Firmianus, a XIII. legio Gemina kürtöse, állíttatott M. Aurelius Timónak, a legio jelvénye birtokosának.

[14] Szentkláray: *Krassó vm. őshajdana.* 27. l.

[15] Innen ismeretesek a LEG. XIII. G. és LEG. XIII. GHR. bélyeges téglák. *C. I. L.* III. Suppl. 8064=1629. p. 1018. Ackner és Müller: *Die röm. Inschr. in Dacien.* Wien 1865. Nr. 41. 2 3.

De, hogy vele a legio I. Adiutrix társítva volt, az ugyancsak bélyeges feliratok bizonyítják. Így a bukaresti Sz. Saba múzeumban levő tégla, melynek legendája: LEG. XIII. GEIADI=legio XIII. Gemina et I. Adiutrix,[1] továbbá a Gyulafehérvárott Druhora Gábor[2] és Cserni Albert tanár által talált[3] bélyeges téglák. Az I. Adiutrix legio hadastyánainak Apulumban (Gyulafehérvárott) talált két téglaemléke már előzőleg felkeltette volt a sejtelmet, hogy e legio segítő társa volt a leg. XIII. Geminának Dáciában, de senki sem mert ez esetlegességből komoly következtetést vonni, mígnem ezt Mommsen meg nem tette s minthogy az utóbb említett két téglatöredék egyike még Traján idejében készült, kimondja, hogy a császár Dáciában két legiót hagyott volt hátra, a XIII. Geminát és az I. Adiutrixet.[4] Elesik ezzel minden komoly alapja Jünemann azon állításának, hogy Dáczia első helyőrsége csakis a legio I. Adiutrix lett volna.[5] Felhozott érvei csakis az Apulumban visszamaradt hadastyánok fogadalmi kövei,[6] melyekkel helyőrségi állomásokat bizonyítani nem lehet.[7] A két legio együtt működése csak néhány évig tartott, mert a parthusi háború kitörésekor a I. Adjutrix Felső-Pannóniába, Brigetióba

[1] A római agyagművesség ez emlékmaradványát Friedländer Justus írta le s Mommsen adta ki Gerhardnak »Archäologischer Anzeiger«-ében 1865. 96. l. Közölve van a *C. I. L.* III, 1628. Ugyanitt Domaszweski: LEG. XIII. GE.ETIADI közlésében. *C. I. L.* III, 8062.

[2] Bélyege: G. XIII. ET ADI=legio XIII. Gem. et Adiutrix I. (Téglásnál: *Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 229.)

[3] Bélyege LEG. XIII. GE. ET ADI. (*Hermes* 1909. XLIV, 620.)

[4] *C. I. L.* III, 1628. Mommsenhez hozzájárultak Schiller (*Gesch. d. röm. Kaiserzeit* I, 553.), Domaszewski (*Arch. epigr. Mitth.* 1890. XIII, 144. 82. és *Religion d. röm. Heeres* 24. l. 48.), Jung. (*Fasten Daciens* 88. l. 4. jegyz.) és Téglás (*Hermes* 1909. XLIV, 618.) V. ö. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában* 15. l.

[5] *De legione Romanorum I. Adiutrice.* Lipcse 1894. Studien 72. s. 44. ll.

[6] *C. I. L.* III. 1004. 1008. *(Dessau 2476.)*

[7] L. Filow Bogdán és Téglás Gábor érvelését a *Hermes* XLIV. köt. 619. l.

(Ó-Szőny) tétetett át s a leg. XIII. Gemina egyedül maradt.[1] E legióról tudjuk, hogy Hadrian idejében Hévíznél táborállomással birt. Antoninus Pius alatt 142-től kezdve állandó táborozási helye Apulum = Gyulafehérvár volt. Feliratos kőemlékei és bélyeges téglái mindenfelé sűrűn kerülnek elő Dáciában s tartományunknak alig van egyetlen, katonailag fontos pontja, hol e legionariusok keze nyomát meg ne találnók.[2]

Hogy még Traján alatt került volna Dáciába a legio V. Macedonica,[3] nem áll. Traján annyira paczifikálta néhány év alatt e tartományt, hogy a I. Adiutrix elvonulása után egymaga a legio XIII. Gemina féken tarthatta Dácziát. Ez a legio volt Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus s Pertinax császárok alatt Dáczia egyetlen hadi védelme, mert kizártnak tartották a távoleső határnépek részéről való ellenségeskedés lehetőségét. Nincs semmi titulus, semmi argumentum, mely bizonyítaná, hogy a legio V. Macedonica beköltözése már Severus előtt történt volna. A titulusok inkább is a Macedonicát Moesiába helyezik és a téglabélyegek hasonlóan bizonyítják, hogy 120—170-ben e legio Alsó-Moesiában, Troesmisben (Iglitza) állomásozott. Tényleg még csak Septi-

[1] Téglás: *Dáczia megdűlésének története.* Közzétéve a *Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 230. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei* stb. 15. l. Ez előadástól eltér Király Pálé, ki szerint a 2-ik dák háborúban szerepelt 7 legióból háború után a I. Italica, a I. Minervia és a IV. Flavia Fidelis azonnal elvonult, míg a többi négy: a I. Adiutrix, a V. Macedonica, VII. Claudia és XIII. Gemina itt maradt az ellenállás teljes elfojtására és Traján, majd helytartójának a szervezés nagy munkájában való segítségére. *(Dáczia közt.* 106. l.

[2] Király Pál: *Dáczia tört.* 106. l.

[3] Ezt König Pál is hirdeti, szerepeltetvén e legiót Traján második dák háborújában. (*Dáczia tört.* 106. l.) Böhm, hivatkozva Dio Cassius történetének LV. könyve 23. fejezetére, a trajáni Dáczia két helyőrségeül a V. Macedonia s a XIII. Gemina legiót nevezi meg. (*DMO kt.* I, 29.) Forrására való hivatkozása azonban téves, mert a mit Dio Cassius mond, e helyen nem a Traján császár idejére vonatkozik, hanem az író saját idejére, vagyis arra az időre, mikor történetének czitált fejezetét írta. Ez a *Traján utáni* időkre vonatkoztató.

mius Severus (193—211.), Dácziát restituálva, mintegy újból alkotva, hozta Alsó-Moesiából Dácziába a legio V. Macedonicát, mely aztán itt is maradt mindaddig, mígnem Aurelián feladta a dunántúli Dácziát.[1] A legio el volt helyezve Potaissában, a mai Tordán, Erdélyben.[2] Agyagemlékei előkerülnek Tordán,[3] Várfalván, a Liki-völgyben, Felvincz mellett.[4] Gyulafehérvárott,[5] Veczelen[6] Aranyon.[7] Maros-Bogáton a református templom e legio bélyeges tégláival van kikövezve.[8] Előfordulnak Nagy-Romániában, Draschna de Susban,[9] a turnseverini táborban[10] s egyes helyeken a Dobrudschában.[11] Délmagyarországi területün-

[1] Mommsen Borghesi: *Oeuvres complètes* IV. kötetéhez pag. 260. Nr. 2. V. ö. *Bullet. dell'Instituto* 1864. p. 262. Renier: *Inscriptions de Troesmis* p. 10. Dierauer: *Beiträge* 105. l.

[2] V. ö. Mommsen: *Corp. Insc. Lat.* III, 436.

[3] A leg. V. Macedonica bélyegű téglákat említi e helyről Goos: *Arch. epigr. Mitth.* I, 113. Mint Legio V. Macedonica pia, illetve mint Leg. V. Macedonica pia fidelist említi Tordáról Torma: *Arch. epigr. Mitth.* III, 113. Mint tordai leleteket említi Téglás: *Hermes* XLIV, 620.

[4] Mommsen a Corpusban Potaissát mint egyedüli lakóhelyet említi, de utóbb az additamentákban már Várfalvát, a Liki-völgyet és a Temesvár-aradi vonalmenti lakóhelyeket is említi. (L. Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában.* 14. l.)

[5] Téglás: *Hermes* 1909. XLIV, 620.

[6] Téglás: *Hermes* 1909. XLIV, 620.

[7] Leg. V. Macedonica Tormánál: *Neue Inschr. aus Dacien* az *Arch. epigr. Mitth.* 1879. III, 107.

[8] Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* Pest. 1868—73. V, 53. Conze és Hirschfeld: *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.* I, 30.

[9] L. VM, leg. V. Macedonica bélyegű téglát ismeretlen dobrudschai lelőhelyről említ Točilescu: *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 12. Ugyanő a nagy-romániai Draschna de Susról való leg. V. Macedonica bélyegű téglát említ. *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 14—15.

[10] Leg. V. Macedonica bélyegű téglát említ e helyről Točiescu: *Neue Inschr. aus Rumänien. Arch. epigr. Mitth.* 1896. XIX, 79—111.

[11] LEG. V. MAC. Mommsen *C. I. Lat.* III. az Additamentákban. Goos szerint a *Leipz. Illustr. Ztg.* 1869. évf. valamelyik száma szerint az arad-gyulafehérvári vasút építése közben EFG. V. MAC. bélyegű tégla került elő. Ez csakis LEG. V. MAC. lehet.

kön szintén találtatnak, a temesvár-aradi vasútvonal mentén. Szentkláray e legiót mint dácziait szintén felemlíti (*Krassó vm. hajd.* 29. l.), de délmagyarországi lelőhelyet nem nevez meg.

Másik helyőrségi legióul említhetjük Dácziában a IV. Flavia F. F. legiót, mely Felső-Moesiából jött a dunabalparti területre, Dácziába. Bélyeges téglái előkerültek Erdélyben Várhelyen[1] és Reán,[2] de Dél-Magyarországban is. Nevezetesen Mehádiában,[3] Raffnánál, Bogsánban,[4] valamint Pozsezsennánál[5] és Zsidovinnál Krassó-Szörénymegyében, a régi Bersovia területén.[6] Míg a rómaiak a jazyg szomszédság szövetségére támaszkodhattak, addig nagyobb helyőrségre és erősebb falvédelemre nem szorultak, de mihelyt a markomann-quad népszövetség sikerei a jazygokat is eltántorították és 170-ben M. Cl. Fronto katasztrófájával megingott a birodalom tekintélye s a jazygok is nyiltan az ellenséges táborhoz csatlakoztak, Bersovia Dáczia védelmében igen fontos határvédő bástyává minősült.[7] A IV. legio bélyeges téglamaradvá-

[1] LEG. IIII. FF. C. I. L. III, 8070a. König-Téglás: *Arch. epigr. Mitth.* VIII, 54. Téglás: *Hermes* 1909. XLIV, 620. Téglás: *Arch. epigr. Mitth.* 1893. XVI, 254.

[2] LEG. III/1. FF. = nyilván leg. IIII. Flavia fidelis (?). Közli Téglás: *Neue Inschr. aus Dacien. Arch. epigr. Mitth.* 1887. XI, 238.

[3] Hoffinger figyelmeztetett erre a mult század végtizedében. (*Neues Ung. Magazin*-ben.) Mommsen e téglákat nem említi a *C. I. L.*-ben, de igenis annak toldalékában e megjegyzéssel: Ex tegulis his similibusque (Leg. IIII. F. F.) Mehadiensibus jure colligemus legionem IV. Moesiae superiori praetendentem castra habuisse etiam trans Danuvium ad Dentam usque Mehadiamque. (Ortvay: *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában* 14. l.)

[4] Szentkláray: *Krassó vm. hajd.* 27. l.

[5] Torma: *Arch. epigr. Mitth.* VI, 139. Nr. 4. Ormós: *Tört. és rég. Ért.* V, 46. Mommsen: *C. I. L.* III, 8070. d. Téglás: *Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 187.

[6] L. Ormós: *Régészeti Közlemények.* Bersovia, közzétéve az *Arch. Közlemények* 1872. évf. VIII, 145—154.

[7] Téglás Gábor: *Jul. Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében,* közzétéve a *Hadtört. Közl.* 1912. évf. XIII, 197.

nyai előkerültek Temesmegyében is, Temesvártól délre Denta és Németbogsán között,[1] valamint Temes-Kubinban[2] is jeléül, hogy katonai szolgálata e legiónak megyénkre is kiterjedt volt. Hogy a legio IV. Flavia Temes-Kubinnak helyőrsége volt, mutatja L. Valerius centuriónak itt talált, neki gyászoló libertusai és örökösei: T. Valerius Privatus és T. Valerius Martialis által állított sírköve,[3] valamint az e helyen talált bélyeges téglatöredékek.[4] Julius Berenicianusnak is, mikor a szorongatott Dáczia védelmébe belefogott, nagyon érdekében állott, Kubint őrséggel biztosítani s épp ez őrségből való volt a fentemlített L. Valerius centurio.

Hogy a leg. VII. Claudia, melynek eredeti állomáshelye Viminacium (a mai szerb Kostolac) volt, egy időben szintén Dácziában tartózkodott, mutatják a feliratos emlékek[5] és sürün előkerülő bélyeges téglái. Ezek Viminaciumon[6] és a szerbországi Rámán[7] kívül a dácziai turnszeverini

Ugyanő: *Bersoviai emlékek,* közzétéve az *Arch. Ért.* 1897. évf. 1. füz. 28—32 ll.

[1] Mommsen fentidézett megjegyzésében.

[2] E községben a Despinits-curiából ismeretes a (le)G. IIII. FF feliratú tégla. Mommsen olvasása szerint FF. vel FL. videri mihi videor. (*Ephemeris Epigr.* IV, 82. Nr. 222.)

[3] Ez a sírkő Marsigli szerint Giovinából került Semendriába, a török temetőbe. (*Danubius Pannonico Mysicus* II. tábl. 51.) Mommsen a lakóhely nevét nem tudta mire magyarázni, de Téglás helyesen tartja a Giovin nevet a Temesmegye legdélibb csúcsát alkotó Kubin alapos névferdítésének. (*Hadtört. Közl.* 1912, XIII, 185.) A sírkő feliratát közli Marsigli i. h., aztán Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. II, 1653. és Téglás is imént id. helyen.

[4] Ortvay: *Margum és Contra-Margum.* 1876. 57—70.

[5] L. a fenntebb idézett Orellit és Henzent.

[6] LEG. VII. CL. Cumontnál: *Neue Funde aus Dacien u. Moesien,* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1894. XVII, 26. Hampel: *Arch. Ért.* 1880. évf. 165. l. Diner: *Arch. epigr. Mitth.* 1883. VII, 106. — LEG. VII. CLAVDIE | S C. MVCATRE PP. = Legio VII. Claudia sub cura Mucator Prepositi. Hampel: *Arch. Ért.* 1882. p. 78. Diner: *Arch. epigr. Mitth.* 1883. VII, 106. Azonk. l. *Corp. Inscr. Lat.* III, 6325., 2. l. v. ö. *Ephemerides epigr.* II. p. 335. n. 505.

[7] Kanitz: *Serbien.* 406. l.

tábor helyén,[1] Erdélyben Mojgrádon[2] és Temesmegyében Temes-Kubinban is előkerülnek.[3] Mojgrádon, a régi Porolissum védőműveinek építésében e legio tevékeny részt vett. Téglái a terjedelmes és fontos várnak legrégibb emlékei közé tartoznak.[4] A szervezési munka befejezte után visszatért moesiai főhadiszállására s többé nem találjuk meg nyomait Dácia katonai régiségei közt.[5]

Ide sorolhatni még a legio XI. Claudiát, mert bélyeges téglái és egy leg. XI. Claud. pia fidelis feliratú márványtöredék előkerültek dácziai területen, Szilistriában (a régi Durostorumban)[6] és Draschna de Susban,[7] melyek Fröhner gyanuját igazolnák, de minden egyéb legio, melyet egyesek Dácziában foglaló vagy helyőrségeskedő legióul szerepeltetnek, így a legio VI. Hispanica[8] és a fentebb még elősoroltak is elutasítandók.[9]

[1] Točilescu: *Neue Inschriften aus Rumänien*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1896. XIX, 79—111.

[2] Király Pál: *Dácia tört.* 106. l.

[3] LEG. VII. CL. REN° TEMP. OV. COR. D^v. (= legionis VII. Claudiae renovatum tempore Ovinii (?) Cornae ducis.) *Ephem. epigr.* IV, 82. n. 223. (Mommsen szerint valószínűleg Viminaciumból került Kubinba, hol most a Despinits-curiában van.)

[4—5] Király Pál: *Dácia tört.* 106. l.

[6] Leg. XI. Claudia. Točilescu: *Neue Inschr. aus Rumänien. Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1894. XVII, 83. Točilescu: *Neue Inschr. aus der Dobrudscha. Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 16.

[7] Leg. XI. Claudia. Točilescu: *Neue Inschr. aus der Dobrudscha* i. h. 1891. XIV, 14—15.

[8] A *legio VI. Hispanica* Dácziában való tartózkodásának elfogadására egy Szentmihályon talált Leg. VI. Hisp. bélyegű tégla szolgáltatott alkalmat, melyet Neugebauer és Ackner közöltek. Müller legott figyelmeztetett, hogy a bélyeg e megfejtése hibás s inkább valamely *Hispanorum cohors*-áról értendő, *mert egy VI. Hispanica legio* nem létezett, míg ellenben a cohors Hispanorum IV. ott táborállomásozott, hol a tégla találtatott. Mommsen a szentmihályi téglát szintén közli az epigraphicai részben, de tulajdonképpeni ítélet nélkül, mert egészben csak Müller megjegyzésére figyelmeztet. A bevezető történeti előadásban szóval sem említi a legiót s így mindenesetre függésben marad e kérdés, ámbár nagyon sok a valószínűség, hogy Müller megjegyzése alapos.

[9] Ortvay: *Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában.* 15. l.

A Dácziában mint foglaló és helyőrségeskedő legiókon kívül számos segélycsapatról, cohorsról, alaról, numerusról van tudomásunk, melyek feliratos kőemlékei és bélyeges téglái ránk maradtak. Ilyenek: a coh(ors) Brac(augustanorum)[1] és coh(ors) I. Brac(augustanorum)[2] bélyeges téglái, melyek Háromszékmegyében Bereczknél és Udvarhelymegyében Homoródszentmártonban kerültek elő s egyenesen Trajanusra utalnak. Ez a cohors mindjárt a dák háborúval kerülhetett ide. Említi e cohorst Hadrián egy katona-diplomája is Moesiában, ahonnan talán a Leg. V. Macedonicával jutott Septimius Severus alatt Dácziába.[3] — A cohors Hispanorum (COH. HIS.) fali és tetőtéglái ismeretesek az udvarhelymegyei Homoródszentmártonból.[4] Úgy a cohors I. Hispanorum, mint a cohors II. Hispanorum téglái ismeretesek Sebesváraljáról.[5] Megemlítjük, hogy Valerius Valerianus eques librarius cohortis I. Hispanorum. Finom ezüst lapocska a bukaresti múzeumban. Abból az időből való, mikor a cohors I. Hispanorum Dácziában állomásozott. (L. a 110. és 129. évi katonai XXV. és XXXIII. diplomákat.) 146-ban e legio Britanniában volt a 75. diploma szerint.[6] — A cohors VI. Tribucorum (COH. VI. TR.) vagy Triballorum? Magyar-Egregyről.[7] — A cohors I. Cipriaenek (CICY.) Tihóról[8] való bélyege igazolja tartózkodását e

---

[1] Goos: *Arch. epigr. Mitth.* I. p. 113. Innen: *Ephemeris epigr.* IV. n. 207. *Corp. Inscr. Lat.* IV, 8074. sz. Téglás: *Újabb adalékok Dácziá felirattanához. Erd. Múz.* 1902. Klio 149. XV. n. 99. *Hadt. Közl.* 1912. XIII, 413.

[2] Cichorius: *Die Aureliuscohorten d. röm. Kaiserheeres.* Klny. Pauly-Wissonas *Realencyclopaedie* 34. l. Téglás: *Hadt. Közl.* 1912. XIII, 413.

[3] Goos: *Arch. epigr. Mitth.* I, 33.

[4] *Arch. epigr. Mitth.* I, 113.

[5] *C. I. L.* III, 843. 1638. Torma: *Arch. epigr. Mitth.* III, 94. 115.

[6] *Ephem. epigr.* V, 96. 14.

[7] Torma: *Arch. epigr. Mitth.* III, 114.

[8] Torma: *Neue Inschr. aus Dacien. Arch. epigr. Mitth.* III, 113.

cohorsnak Dácziában. — A IIII. Cypria civium Romanorum Dácziában való tartózkodottságát bizonyítja Traján 110. évi diplomája.[1]

A cohors I. Thracum civium Romanoruméi. E cohors 110-ben volt Dácziában.[2] A cohors I. Thracum sagittarioruméi, mely 157-ben volt Dácziában.[3] A cohors prima Alpinorum, melynek CPALP, illetve cohors Alpinorum peditata bélyegű téglái Sóváradon a Maros-székben kerültek elő.[4] Hasonló tégla van a bruckenthali múzeumban Nagyszebenben.[5] E cohorst említi mint helyőrséget az Orelli-féle feliratos kő is.[6] A cohors I. U.-bioruméi, bélyeges téglái CI. VB gyakoriak Udvarhelyen.[7]

A cohors I. Britanica miliaria, illetve a Cohors Britanica miliaria téglája bizonyítja, hogy e cohors Alsó-Kosályban és Csigmóban állomásozott,[8] a cohortis II. Britannicae téglája pedig azt, hogy e cohors Romlotton állomásozott.[9] A cohors I. Vangionum, Vengionum Mojgrádon,[10] a cohors II. Flavia Commagenorum Veczelen.[11] Ismeretes a C. V. C. a cohors V. Commagenorum bélyeg is.[12] A COH IIII. P. Apulumban,[13] a cohors I. Aegyptiorum Sebesváralján,[14] a cohors I.

[1] Torma: *Arch. epigr. Mitth.* III, 113—114.

[2] *Dipl.* XXV.

[3] Römer: *Acta nova Mus. Nat.* 98. sz. Fröhlich: *Acumincum vidéke és a régi pannoniai limes,* közzétéve az *Arch. Ért.* Új foly. 1892. XII. 42—43.

[4] Goos: Zu *C. I. L. III. Arch epigr. Mitth.* I, 31. Torma: *Neue Inschr. von Dacien. Arch. epigr. Mitth.* III, 116.

[5] *C. I. L.* 1633. 23.

[6] *C. I. L.* III, 1343.

[7] *Ephemeris epigr.* II, 325. nr. 472. Goos: *Arch. epigr. Mitth.* I, 32.

[8] *C. I. L.* III, 829. Torma: *Neue Inschr. aus Dacien,* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1879. III, 88. 106.

[9] *C. I. L.* III, 821. Torma i. h. III, 114.

[10] Torma: *Arch. epigr. Mitth.* III, 88.

[11] Torma: *Arch. epigr. Mitth.* 108. 109. 111.

[12] Téglás és König: *Neue Inschr. aus Daczien. Arch. epigr. Mitth.* VIII, 54.

[13] Téglás: *Arch. epigr. Mitth.* 1893. XVI, 254—255.

[14] *C. I. L.* III. 1633. 7. Torma: *Arch. epigr. Mitth.* III, 94. 114.

Batavorum Tordán,[1] a cohors VIII. praetorica (co VIII.) Várhelyen.[2] *A Co H V G* = cohors V. Gallorum egy téglatöredéke előkerült Szerb-Pozsezsenán. E cohorsról tudjuk a XII. katonai diplomából,[3] hogy 85-ben Pannoniában feküdt, következőleg a Traján császár hódítása után helyeztetett át Dáciába.[4] Romániából ismeretes a coh. I. Flavia Commagenorum bélyegtéglája a slavesi táborban. Ez 105-ben a XXXIII. diploma szerint Moesia inferiorban állott, a II. Flavia Commagenorum pedig Dacia superiorban.[5] Ugyancsak Romániából ismeretes a Co m B = cohors milliaria Brittorum Boroneaviban, tribunus cohortis I F(laviae)m(milliariae) Bryttorum Maluensis,[6] a cohors IV. Cyperia a bumbesti táborban.[7]

Mint Dáciában időzött szárnyak (alae) és tartozékok (numerus) ismeretesek az ala Maurorum Zutorról,[8] az ala contariarum (CONT) Mojgrádról,[9] az ala I. Asturum Hévizről,[10] az ala Batavorum miliaria (ALBA ∞) Földvárról Felvincnél,[11] az ala Bosporanorum (ALBUS) illetve ala Bosporanorum miliaria, ALEBoSPo Xa Maroskereszturról,[12] az ala II. Pannoniorum Szamos-Ujvárról.[13] A n(umerus) sin(gularium), a p(edites) s(inguleres) c(onsularis) és a p(edites) sin(gulares) bélyegű téglák Gyulafehér-

[1] Cumont Franz: *Neue Funde aus Dacien u. Moesien,* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1894. XVII, 17. 20.

[2] Egy Várhelyről való márványtáblán maradt fenn emléke. (Torma: *Revidirte u. neue Inschr. zu C. I. L. III.* kiadva az *Arch epigr. Mitth.* 1880. IV, 139.)

[3] *C. I. L.* III. p. 835.

[4] Cumont: *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 111.

[5—6] Točilescu: *Neue Inschriften aus Rumänien,* közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1896. XIX, 79—111.

[7] Torma: *Neue Inschr. aus Dac. Arch. epigr. Mitth.* 1879. III, 92.

[8] Torma i. h. III, 113.

[9] Torma i. h. III, 116.

[10] Téglás: *Neue Inschr. aus Dac. Arch. epigr. Mitth.* 1887. XI, 239.

[11] Téglás i. h. XI, 239. u. o. 1893. XVI, 254—55.

[12] I. Ornstein: *Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár* Közzétéve az *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 172. 675.

várról.[1] A numerus Palmyrenorum feliratilag constatálva van, három dácziai emléken. Egyik előkerült Zsuppán Krassó-Szörénymegyében,[2] egy másik Mojgrádon Szilágymegyében[3] és a 3-ik Tordán Torda-Aranyosban.[4] Romániából ismeretes az ala Antoniniana feliratú márványlap a slavesi táborban s a numerus Syrorum téglajegy ugyancsak Slaveniben.[5]

Mind e segélycsapatok embereinek számát kijelölni, adatok hiányában nem tudjuk ugyan, de bizton állíthatjuk, hogy e szám nem volt jelentéktelen. A XIII. Gemina legio tömegének létszámát egy 110-ben kelt elbocsátó oklevél szerint állapíthatjuk meg. E szerint állott az 10 gyalog- és 2 lovasezredből s a britanniai futárokból. Kívülök egykorú feliratos kövekből még 3 és pedig két gyalog- és egy lovas segédcsapatot állapíthatunk meg, úgy hogy a dácziai tartomány helyőrségének létszáma Trajan idejében a következő volt:

1. A legio XIII. Gemina	.....	6000	ember.
2. Három lovasezred	à 480 ember...	1440	»
3. Tizenkét gyalogezred	à 500 » ...	6000	»
4. Két gyalogezred	à 1000 » ...	2000	»
5. Futárok	.....	25	»
		15,465	ember,

kiknek ellátása évenkint 15·5 millió dénárt (6·2 millió forintot) emésztett fel.[6]

A Trajan után következett idők katonai létszámának megállapítása még bajosabb. »Annyi név tolul elénk, írja egyik szakemberünk, hogy lehetetlenség megállapítanunk az egy időben szolgáló csapatokat s azoknak fegyvernem sze-

[1] Jung I.: *Arch. epigr. Mitth.* 1891. XIV, 99.
[2] Kuzsinszky: *Arch. Ért.* Új foly. 1896. XVI, 11.
[3] *Corp. Inscr. Lat.* III, 837.
[4] *Corp. Inscr. Lat.* III, 907.
[5] Točilescu: *Neue Inschr. aus Rumänien. Arch. epigr. Mitth.* 1896. XIX, 79—111.
[6] Király Pál: *Dácziai tört.* 107. l.

rint való megoszlását. A lovasság feltünően nagy, 23 lovasezred, melyek közül több kettős létszámú, s azonkívül néhány lovas cohors.«[1] A maroskereszturi katonai diploma szerint összesen 6 lovas és 3 gyalog auxiliaris csapat feküdt Felső-Dácziában a Kr. u. 158. évben. E segélyosztályok, ha a rendes hadcsapatokat, a legiókat, hozzá nem számítjuk, már magukban is jelentékeny, hozzávetőleg mintegy 3600—4000 emberből álló hadtestet képeztek.[2] Egy fogadalmi kőből értesülünk, hogy a fontos marosmenti várban, Miciában (Veczelen) Septimius Severus és fia Caracalla közös uralkodása idején a katonaság létszáma a következő:

1. Egy század legionarius	100	ember.
2. Három lovas ezred	1440	»
3. Három ötszáz főnyi gyalogcsapat	1500	»
4. Egy csapat gyalog hirnök	25	»
5. Egy csapat lovas hirnök.....	30	»
	3095	ember.

A Dácziában állomásozott 3 legio és segédcsapataik együttvéve legalább 40.000 embert tettek, vagyis a birodalom egész hadseregének $^1/_{20}$-a állomásozott tartományunkban.[3] Ennek legkisebb hányada persze Dél-Magyarországra (s így Temesmegyére is) jutott.

[1] U. o. i. h. 109. l.

[2] Torma Károly: *Arch. Ért.* Új foly. 1886. VI, 316.)

[3] U. o. i. h. 108—109. l.

VIII.

A tartomány összeomlása. Temesmegye területének sorsa.

Úgy Traján császár, mint közvetlen utóda, Hadrián alatt Dáczia békességnek örvendett. A békének mégis már ijesztő nyomai mutatkozhattak. A keleti nagy események [1] kihatással bírtak Róma imperiumának legszélsőbb európai tartományára is. Hadrián, kinek már 108-ban, mikor alsópannoniai helytartó volt, küzdenie kellett a sarmaták ellen,[2] mint Traján utódja a császárságban, lerontatta annak alsódunai kőhídja fapallózatát.[3] Ennek csakis strategiai okai

[1] Adeptus imperium, írja Spartianus Hadrian életiratában, ad priscum se statim morem instituit et tenendae per orbem terrarum paci operam intendit. Nam deficientibus is nationibus, quas Traianus subegerat, Mauri lacessebant, Sarmatae bellum inferebant, Brittanni teneri sub Romana ditione non poterant, Aegyptus seditionibus urgebatur, Libya denique ac Palestina rebelles animos efferebant. (*De vita Hadriani* 5., 2.)

[2] Legatus postae praetorius in Pannoniam inferiorem missus Sarmatas compressit . . . ob hoc consul est factus. (Spartianus: *Vita Hadr.* c. 3.)

[3] Dio Cassius szerint »a híd felső részét«. Ha ez alapon Böhm Lénárt azt írja, hogy a császár »a híd egész felső részét lebontatta, a *kővezeteket légbe röpítette* s csak az oszlopokat hagyta állva«. (*DM k. tört.* I, 31.), nyilván túlmegy a való tény megállapításán. Mert oly időben, mikor a lőpor, a dynamit és a nitroglycerin még ismeretlen találmányok voltak, *légberöpítésről* csak nem lehet szó. Ettől az anachronismustól eltekintve, a valódi tényállás mégis az, hogy a híd felső részében lebontatott. Csakugyan Hadrián császár műve volt ez? Duruy kétségbe vonja ezt. (*Világtört.* IV, 331.) Gregorovius is az ő nézetén van, mert a császárnak első pillantásra meg kellett győződnie arról, hogy a gyorsan romanizált, több legio által védett dunai

lehettek. Az az állítás, mintha őt erre az irígység ösztönözte volna,[1] minden alapot nélkülöz azon állítással szem-

tartományra mint a birodalom és kivált Italia védbástyájára szüksége volt. (*Der Kaiser Hadrian* 45. l.) Az okadatolás téves, mert erről csakis Trajánnak kellett meggyőződve lennie, míg Hadriánnak arról, hogy a meg nem fékezhető barbárok ellen Dáczia rómaiságát már meg nem védheti. Hogy Hadrián hordatta le a kőhíd felső részét, azt Dio Cassius világos szavakkal bizonyítja. (*Hist. Rom.* LXVIII, 13.) Nem hiszszük, hogy ő ebben tévedhetett volna s szavaiban annál inkább bízhatunk, mivel az összes római írók közül egy sem mond annak ellent, inkább is mindannyija szerint Aurelianus csak a rómaiságot vezette ki Dácziából. Egyik sem mondja, hogy Aurelian a hidat lerontatta volna. A mit Király Pál mond, hogy »Hadrianus ellenszenvvel viseltetvén elődjének minden alkotása iránt«, ezt kifogásoljuk mint alaptalant, de egyébként elfogadjuk többi állításait, melyek szerint Hadrián ki akará vonni a csekély helyőrséget, sorsára hagyandó a tartományt, s tervének végrehajtását alig akadályozá meg más ok, mint az egyszerű humanismus. A dunai hidat azonban lerontatá, sokkal inkább féltvén a két Moesiát, mint legionáriusait. (Király Pál: *Apulum* 22. l. Ugyanő: *Dáczia tört.* 110. l.)

[1] Ez az irodalmi közlés, melyet még Dierauer (*Beiträge* 96. l.) és hazai íróink közül még többen, mint Böhm (*DM k. tört.* I, 31.) és Szentkláray (*Temes vm. tört.* az Orsz. Monografiák sorozatában 232. l. Ugyanő *Krassó vm. hajd.* 31. l.) is elfogadnak, egyes régi írók félreértett állításán alapszik. Eutropius szerint (VIII. c. 6.) qui *Traiani gloriae invidens* statim provincias tres reliquit, quas Traianus addiderat. Sextus Rufus szerint Hadrianum *gloriae Trajani certum est invidisse,* qui ei successit in imperio. (*Breviarium de victoriis et provinciis populi Romani* XX.) A Chronic. Hieron szerint Hadrianus *Traiani invidens gloriae* stb. Ezekkel szemben Fronto csak azt mondja: Hadrianus provincias manu Traiani captas omittere maluit, quam retinere. (*Principia Historiae.* Ed. Rom. 1846. 226. l.) Ebben már az idéztük írók szavai éppen fordított értelemben veendők, hogy Hadrián császár *nem irígyelte* elődjének, Trajánnak dicsőségét, mert ennek úgy dunabalparti, mint keleti foglalásai nem váltak a római állam hasznára, miért is kész volt azokról lemondani. Hogy Hadrián mekkora tisztelettel viseltetett Traján személye és emléke iránt, mutatta tetteivel. Sürgette annak istenítését a senatus által, Traiano divinos honores datis ad Senatum et quidem accuratissimis litteris postulavit. (*Vita Hadr.* VI, 16.) Tiszteletére pazar áldomásokat hozott, in honorem Traiani balsama et crocum per gradus theatri fluere iussit. (U. o. XIX, 5.) Csakis Traján templomát tisztelte meg a maga nevével, nunquam ipse nisi in Traiani patris templo nomen suum scripsit. (U. o. XIX, 9.)

ben, hogy mi Dáczia feladásában benne az ő okosságát és mérsékletét lássuk.[1] Mert ámbár Hadrián jeles egyéni tulajdonságai mellett irígykedő természetű is volt, mégis a dunai híd lerontásában ez őt semmi esetre nem ösztönözte. Kénytelenségből, csupa czélszerűségből határozta el magát erre. Kitetszik ez Dio Cassius közléséből. E szerint »Hadrián attól való félelemből, hogy az ellenségek a határőröket leterítve, könnyebben juthatnának Mysiába, a híd felső részét lehordatta«.[2] Ha csakugyan irígység vezette volna őt ebben, akkor ő nyilván Traján római nagy alkotásait is tönkre tette volna: a forumot, az Odeont, a gymnasiumot. De Dio meg is említette volna azt azon alkalomból, hogy Hadrián természetéről beszámolva, kiemeli irígykedő tulajdonságát.[3] A híd lerontásának igazi oka a barbároktól való félelem volt.[4] Hadrián amúgy is egészen Augustus szellemében és bírálatában fogta fel az imperium érdekeit. Egy túlterjengős birodalmat nem tekintett politikailag czélirányosnak. Ezért lemondott ő elődjének azon foglalásairól is, melyek az imperium keleti részén járultak volt a birodalomhoz. Armeniát, Mesopotamiát, Assyriát elhagyva, keleti határul az Euphratot tette. Dáczia felé a Dunát tartotta legalkalmasb limesül.[5]

Bár ez volt Hadrián felfogása a dunántúli birtokról, valósággal mégsem hagyott fel Dáczia birtoklásával. Erről

---

[1] Gibbon: *Gesch. d. röm. Weltreiches* I, 11.

[2] *Hist. Rom.* LXVIII, 13.

[3] *Hist. Rom.* LXIX, 3.

[4] Hunfalvy Pál hangsúlyozva mondja, hogy Hadrián a híd felső részét csakis a barbároktól való félelem, nem pedig elődje iránt táplált irígység miatt rontatta le. Szerinte a rettegett barbárok a *jazygok* voltak. (*Die Rumänen u. ihre Ansprüche.* 9. l.)

[5] Omnia trans Eufratem, írja Spartianus, ac Tigrim reliquit exemplo, ut dicebat, Catonis, qui Macedonas liberos pronuntiavit, quia tueri non poterant. (*De vita Hadriani* 5. 3.) Egy másik író, Eutropius, írja: Aelius Hadrianus, Trajani gloriae invidens, statim provincias tres reliquit, quas Trajanus addiderat, et de Assyria, Mesopotamia, et Armenia revocavit exercitus, ac finem imperii esse voluit Euphratem. Idem de Dacia facere conatum. (*Breviarium Hist. Romanae* Lib. VIII. c. III.)

barátai is lebeszélték, nehogy vele sok római polgárt a barbárság veszedelmébe juttasson.[1] Inkább is további fenntartásáról gondoskodott. A tartományt nemcsak hogy meglátogatta, hanem határait ki is terjesztette, új várakat építtetett s a helyőrségeket jelentékenyen megnövelte.[2] Kezdetben vallott félelme daczára még Antoninus Pius(138—161) uralma alatt is, ha van is írott nyoma az alatta kitört dák lázadásnak,[3] mégis elég zavartalan volt a béke.[4] Az e császár idejéből való 3 katonai elbocsátó levél tanuskodása szerint a dácziai katonaságot folyton szaporítani kellett.[5] De a mint a gótok népáradata megindulva a Keleti-tenger s a Visztula vidékeiről 166-ban a Kárpátokat érte el s a marcoman-quad népek pannoniai betöréseivel a bellum germanicum és a bellum sarmaticum megnyílt,[6] Dáczia nyugalma innentől helylyel-közzel veszedelmesen felbomlott. A marcoman háborúkat (167—180) a népvándorlás első hullámai által felidézett politikai, társadalmi és közgazdasági válság idézte elő.[7] Az északi, nyugati és keleti barbárok egymással szövetkezve megtámadták a római birodalom határtartományait. A battai s a dunapentelei emléktáblák bizonyítják, hogy Commodus császár kénytelen volt a Dunapartot Pannoniában a betörő jazyg-german barbárok rabló beütései ellen őrtornyokkal védeni.[8] A megtáma-

[1] Amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur. (Eutropius: *Breviarium* Lib. VIII. c. 3.)

[2] Király: *Dáczia tört.* 108. l.

[3] Germanos et *Dacos* et multas gentes atque Judaeos *rebellantes* contudit, írja Jul. Capitolinus (*Vita Anton.* V, 7.) s az újból való meghódolást hirdeti egy 139. évből való Dacia feliratú érem Cohennál. (L. Goos: *Studien* 58. l.)

[4] Téglás: *Dacia megdülésének tört.* Közzétéve a *Budapesti Szemle* 1913. évf. CLIV, 61.

[5] Király: *Dáczia tört.* 108. l.

[6] Domaszewski: *Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166—176 n. Chr.* Megj. a *Neue heidelb. Jahrb.* V. kötetében.

[7] Erre vonatkozólag kitünő könyvekül ajánlhatók Zeuss (*Die Deutschen u. die Nachbarstämme.* München 1887.) és kivált Pallmann (*Geschichte der Völkerwanderung*) czímű könyvei.

[8] Ripam omnem bu(rgis) a solo extructis, item praesidis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis muni-

dott római határtartományok közt volt Dáczia is. Marcus Claudius Fronto tábornok védte a római Dácziát a barbár törzsek egész tömege ellen.[1] Ezek közt voltak a dákok.[2] M. Claudius Fronto cursus honorumát tartalmazó feliratnak[3] végső sorai néhány szóval rajzolják a végtelenül szomorú helyzetet, a catastropha legszomorúbb részét. Az északról és keletről betört ellenségek kezet fogtak a jazygokkal, kik Fronto seregét megsemmisíték és magát a hős vezért is megölték.[4]

Bajos volna e rémes catastropha helyszínét meghatározni. A M. Claudius Fronto honorumát tartalmazó feliratnak sorai jóformán egyetlen írott emlékei e korszaknak s ezek is oly szükösek, hogy a csata lefolyásának színhelyére nézve csak bizonytalan találgatásba bocsátkozhatunk. A dák viszonyok egyik legjobb hazai ismerője úgy vélekedik, hogy a kérdéses felirat a germanokat és a jazygokat említvén, a harcztért a Körösök vagy a Szamos völgyében kell keresnünk, mert Dáczia északi részein s annak mesgyéin lakván csak germanok, a jazygok minden esetre oly pontokon támadtak, hol összeköttetésbe léphetének szövetségeseikkel, az pedig jóformán lehetetlen, ha a mai Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyéken és a Vaskapun át Hunyad megye területére törnek, midőn még Tibiscum (Zsuppa) és Sarmizegethusa (Várhely) castrumai is útjokat állják, eltekintve az akadályoktól, melyeket maga

---

vit.) Domaszewski: *Die Grenzen Moesiens.* Arch. epigr. Mitth. 1890. XIII, 140.) Hasonló építkezési emlék Dunapenteléről is ismeretes. (Domaszewski i. h. 147. l. Innen *C. J. L.* III, 10312. és 10313. Fröhlich R. *Arch. epigr. Mitth.* XIV. p. 53. *C. J. L.* III, 3385. Téglás: *Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 403.)

[1] Capitolinus ilyenekül felsorolja mint legkiválóbbakat a lacringeket, burokat, vandalokat, vieloválokat, osokat, besseket, cobotokat, roxonálokat, bastárnokat, alánokat, peucinokat s costobokokat. (*In vita Marci* cap. 22.)

[2] Ezeket Aelius Lampridius említi. (*In vita Commodi* cap. 13.)

[3] Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III, 1457.

[4] M. Claudius Frontónak római szoborfelirata szerint: Adversum Germanos et Jazyges ad postremum pror(e)p(ublica) fortiter pugnans cecidit. (Dessau: *Inscr. lat. sel.* 1098.)

a természet gördít, különösen két utóbbi vármegye területén, lovasság elé; s ha az utat kierőszakolják is, még mindig nincsen nyert ügyük, mert a Sztrigy völgyében Ad-aquas (Kalán), a Marosében pedig Micia (Veczel), Germisara (Gyógy), Apulum castrumai legyőzhetlen akadályokat vetnek eléjük. Az egyesülés kivihetetlen lett volna, pedig kétségtelenül megtörtént, együtt említtetvén mindkét támadó fél nagyfontosságú feliratunkon.[1]

E véleménynyel szemben az a nézetünk, hogy az összeütközés színhelye semmi esetre sem kereshető a Körösök vagy a Szamos völgyeiben. Ez a tájék védelmileg annyira el volt hanyagolva, hogy azt még csak Septimius Severus (193—211), félve a bekövetkező veszélytől, erősítette meg. Frontóról pedig fel nem tehető, hogy annyira távozni mert volna hátvédétől, mert ezzel teljesen kitette volna magát az egyesült, s amúgy is nála erősebb ellenség támadásának. Annál kevésbbé merészkedhetett ki a római fővezér a nyílt terrenumra, mentül veszélyesebbnek kellett tartania a területet a jazygok lovassága miatt. A lovas jazygok hadmozdulatainak sík vidéken annyira vészhozóaknak kellett lenniök, mivel könnyűszerrel körülkerítéssel elvághatták a rómaiak visszavonulási vonalát. Semmi legkisebb tudomásunk nincsen arról, hogy a rómaiaknak akár a Körös folyók, akár a Szamos folyó völgyeiben kellő védelmi intézkedésük lett volna, egy tapasztalt hadvezérről pedig fel nem tehető, hogy esztelenül rohant volna a veszély torkába. De amúgy is nem a rómaiak voltak a támadók s ezzel is bizonyosul tekinthető, hogy ők el nem hagyták erődvédelmi hálózatukat. Ennélfogva nekünk a catastropha színhelyét jóval a Körösök és a Szamos vidéke mögött kell keresnünk a Maros, vagy még inkább a Temes vidékén, hol a rómaiaknak a hátuk mögött levő véderőkön kellő támogatásuk lehetett.[2]

---

[1] Király Pál: *Apulum* 20—23. ll. Ugyanő: *Dáczia története* 114—115.

[2] Legújabban Reiszig Ede szerint »nem tudni, hol volt e véres küzdelem, de valószinűleg a mai Torontál vármegye területén, mert a barbárok a Tisza és a Maros felől támadtak«. (*MO várm. és városai.* Torontál vm. 333. l.)

A veszélyeztetett Dáczia idejébe esik, mikor ennek sorsa már hajszálon függött,[1] Julius Berenicianus hadtestének különálló szereplése is Dáczia védelmében.[2] E hadvezér már előbb szerepelt volt mint a XIII. Gemina legio parancsnoka Dácziában s nyilván mint a terrenumon a szükséges helyi ismeretekkel bíró egyén állíttatott a hadtest élére.[3] Hadteste Viminaciumból indult ki, miről itt talált bélyeges téglák bizonyítanak.[4] Bizonyos, hogy az Al-Duna mindkét partja, a dácziai és a moesiai be volt vonva a védelembe. A Duna jobb vagyis moesiai partján a legio IV. nyomaira akadtak Drenkova átellenében a Gospodin-örvénynél,[5] Izlas, Tachtalia zuhatagok irányában a Boljetinskareka-torkolatnál.[6] A bal vagyis délmagyarországi parton Temeskubinnál,[7] Palánknál,[8] Pozsazsenánál[9] s Turn-

[1] V. ö. Téglás: *Dacia megdül. tört.* i. h. CLIV, 65.

[2] E hadjárat történetét tüzetesen leírja Téglás Gábor: *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében.* Közzétéve a *Hadtört. Közl.* 1912. évf. XIII. k.

[3] Prepositus legionibus I. Italicae et IIII. (Flavia cum omnibus copiis) auxilianorum dato iure gladii. (Lambesi emlékkövén a *Corp. Inscr. Lat.* VI. n. 2582. Dessau: *Inscr. Lat.* Sel. n. IIII.)

[4] *Epigraphische Nachlese zu Corp. I. L. vol. III. aus Dacien u. Mösien.* (Sitzungsbericht der philos. hist. Classe d. Kais. Akad. d. Wissenschaften. Wien 1874. LXXVII, 425.) *Ephem. epigraphica* II. n. 508. *Corp. Inscr. Lat.* III, 8276 a., 8276. c. U. o. *Supplem.* 14597. sz. Torma: Arch. epigr. Mitth. III. p. 139. nr. 3.

[5] Az itt a Bosman-széntelepen levő háromszögű római castellumból való az itt előkerült Leg. IIII. bélyegű tégla. (Téglás: *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében* a *Hadtört. Közl.* 1912. évf. XIII, 188—189. Ugyanő: *Újabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafeliratainhoz.* M. Tud. Akadémia 1894. 7. l. És *Corp. Inscr. Lat.* III. Supplementum, pars posterior MCMII. nr. 13815.

[6] Az itteni castellumból került elő a Leg. IIII. Fl. C. (= Leg. IV. Flavia Curam agente) töredékes bélyegnyomat (*C. I. L.* III. 13815 a. Téglás igaz helyreigazítással a f. idézett *Hadtört. Közl.* 1912. évf. XIII, 190.)

[7] Téglás: *Neu Beiträge zur Inschriftskunde Daciens* II. Theil. Közzétéve a *Klio* 1911. évf. XI, 507. XXV c.

[8] Téglás: *Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 181.

[9] A Leg. IIII. Flavia téglabélyeg. Tormánál: *Arch. epigr. Mitth.* VI, 139. n. 4. Ormos Zsigmond: *Tört. és rég. Ért.* V, 46. És *Corp. Inscr. Lat.* III, 8070 d.

Szeverinnél.[1] Dáczia bensejében a legio nyomai részint a palánk-tibiscumi út hosszában Zsidovinnál[2] s Tibiscumnál[3] s az orsova-tibiscumi útvonal hosszában Orsovánál[4] s Mehádiánál,[5] az erdélyi Dáczában Várhelynél,[6] Marosnémetinél[7] és Bereczknél[8] kerültek elő a legio bélyeges téglái.

Septimius Severus védelmi intézkedései és erélyes rendszabályai a békét és nyugalmat már csak átmenetileg biztosíthatták. Utódjai Caracalla (211—217),[9] Maximinus (235—38),[10] Gordianus (238—244),[11] Philippus Arabs (244—249), Decius (249—251), Gallienus (254—260), bármenynyire kapják a senatustól és néptől a megtisztelő címe-

---

[1] Ezt bizonyítja az itt Julius Strato, a *legio IIII.* centuriojának és nejének, elhalt leányuknak állított sírköve. (Točilescu: *Fouilles et recherches archéologiques en Roumenie.* 1906. p. 186. Mommsen: *C. I. L.* III, 14., 484[2].)

[2] Mommsen: *C. I. L.* III. p. 1019. nr. 1631. Hoffinger: *Neues Ung. Magazin* 1792. II, 101—107. Téglás: *Hadtört. Közl.* 1912. XIII, 195—197. Ormós: *Arch. Közlemények* VIII, 145. Halaváts: *Arch. Ért.* Uj foly. 1896. XVI, 7.

[3] Téglás i. h. XIII, 405—406.

[4] Az itt EGIIII FF (legio IIII Flavia felix) bélyegű tégla a Délmagyarországi Muzeumban van Temesvárt. (Téglás: *Jul. Berenicianus hadtest. szerepe Dáczia védelmében* i. h. 393. l.)

[5] A leg. IIII. FF bélyegű tégla egy újabbkori épület alapfalainak ásásakor került elő Mehádián s most az épület falaiba van illesztve. (L. Schwarzott: *Die Herculesbäder.* Wien 1830. 35. l. tévesen közölve. Szintén tévesen Neigebaur: *Dacien.* 1851. 12. l. Helyesen közölve Hirschfeld által: *Sitzungsberichte d. Akad.* Wien. LXXVII, 425. Innen *Ephemeris epigr.* II. n. 463. és Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. Supplem. 8070 n. Téglás i. h. XII, 399.)

[6] Több legióbeli centurio nevének ismerete. *C. I. L.* III, 1480., 7904. Téglás i. h. XVII, 407—410.

[7] Hitelesíti Q. Licinius Macrinius centuriónak most a marosnémeti lapidariumban levő oltárának felirata. Téglásnál i. h. XIII, 412.

[8] Igazolják a leg. IIIIFF bélyegtéglák Téglásnál i. h. XIII. 414.

[9] Hogy a jazygokkal hadakozott, mutatja *Sarmaticus* melléknéve (Spartianus említi ezt).

[10] Gyakoriak nálunk a feliratok, melyekben ő és fia Maximus *Sarmaticus maximus, Dacicus maximus* czímek fordulnak elő. (*C. I. L.* III, 3708. 3722. 3730. 3732. 3735. 3736. 3740. 4630.)

[11] Ő sírfeliratában a *victor Sarmatarum* czímet viseli. (*Vita Gordiani* 34.)

ket,[1] fogadalmi köveket,[2] a fényes diadalmeneteket,[3] a barbárok betörései egyre mélyebben hatolnak be a tartomány szivébe. A személy- és vagyonbiztonság egyre veszélyeztetettebbé vált. A tartománynak még oly vidékein is, hol a római őrség szervezettebb volt, a személyes biztonság nagyon kétes volt. Ezt bizonyítják azon reánk maradt feliratos emlékek, melyek rablók támadásairól s gyilkolásairól szólnak. Így az orsova-tibiscumi útvonalon[4] és a Tibiscumhoz vezető Temesvölgyben.[5] Még szánalmasabbak lehettek a viszonyok a temes- és tiszavidéki tájakon, hol a rablók becsapásának kevesebb akadályai voltak, mint a tartomány erdélyrészi bensejében.[6] A ki a tartomány lakosaiból csak tehette, futásban kereste menekülését.[7] Az a Dacia Felix mely Claudius (268—270.) éremveretein büszkélkedik,[8] már csak egy nagy illusio szégyenletes kifejezője volna, ha

---

[1] Maximinust a senatus *Dacicus Maximus* melléknévvel tünteti ki. (*C. I. L.* III, 3708. 3722. 3725. 3730. 3732. 3776—3790. 4630.) Decius a *restitutor Daciarum* címet kapja. (*C. I. L.* III, 1076.) Egy Turnu-Magurele, Nikápoly átellenében Romániában talált s nyilván 249-ből származó szobortalapzaton Decius mint *reparator disciplinae militaris, fundator sacr(ae) urbis et firmator sp(ei) Rom(anae)* dicsőíttetik. (Točilescu: *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, közzétéve az *Arch. epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ung.* 1891. XIV, 11.) Gallienus 257-től fogva *Dacicus Maximus* titulust visel. (*C. I. L.* II, 2200. és VIII, 1430.)

[2] Gordianusnak a hálás Dáczia fogadalmi követ szentel. (*C. I. L.* III, 1054.)

[3] Philippus Arabs 248-ban fényes diadalmenetet ül a karpokon nyert győzelmeinek ünneplésére.

[4] A Turn-Szeverin közelében fekvő Zagajánál ismeretes azon feliratos kő, mely szerint Ulcidius Baedare és felesége Sutta Epicadi leánya a rablók áldozataivá lett. (Közölve l. *Corp. Inscr. Lat.* III, 1585. [= 8021.]).

[5] A Szlatina közelébe eső Masclianis statio közelében P. Aelius Ariostust, Drobeta (= Turn-Szeverin) város ez évbeli polgármesterét a latrok lemészárolták. Quattnor viro annuali municipii Drobetae interfecto a latronibus. Mommsen: *C. I. L.* III, 8021. (=1585.)

[6] Téglás: *Hadt. Közl.* 1912. XIII, 404.

[7] Lactantius: *De morte persecutorum* c. 9.

[8] Eckhel VII, 343. Cohen 12—29.

Traján Dácziájára akarnók vonatkoztatni. A Dacia Felix nem az elbukott, legázolt, immár a halál nyugalmát élvező Dácziára, sem annak meghódítási s helyreállítási terveire vonatkozik,[1] hanem a Duna jobbpartján újra keletkezett, az ellenségek nyomása alól szabadult Dácziára. Minden jel arra mutat, hogy a dunabalparti Dáczia már Gallienus alatt elveszett a rómaiságra nézve.

A IV. Flavia Felix legión kívül alkalmazást nyertek Berenicianus seregében Dáczia védelmében Nero alapítása a legio I. Italica,[2] a legio XI. Claudia,[3] a legio V. Macedonica[4] s néhány más legio cohorsai is. A hol a legio IV. aldunai sorozata véget ért, ott vették az utóbb említett legiók elhelyezkedésök kezdetét s így nem mondhatni, hogy a jazyg-german háborúk után Dáczia védelméről nem lett volna gondoskodva, csakhogy mind e védelem, kivált mivel a german-sarmata-háború alatt kitört s 17 évig pusztított pestis a dácziai és pannóniai rómaiság csaknem felét elragadta, elégtelennek bizonyult a birodalmi tartományra rászakadt népáradat feltartóztatására.

A rómaiság ekkor már alig állott egyébből, mint a hadseregből. A polgári elem jobbára elvonult a dunántúli részekbe: Moesiába, Pannóniába, Illyricumba.[5] A mit Orosius csak nagy általánosságban hirdet,[6] azt a római

---

[1] Rappaport: *Die Einfälle* 92. l.

[2] Téglásnál Berenicianusról szóló művében.

[3] Bélyegei előkerültek Herkulesfürdőnél, Palánkon és Temeskubinban. (*C. I. L.* III, 8071.) Téglás: *Neue Beiträge zur Inschriftskunde Dakiens.* I. h.

[4] E legiónak már 168-ban kellett Troesmisből (Jilice) Dácziába érkeznie. V. ö. Téglás: *Dáczia megdűlésének tört.* i. h. CLIV, 61—62.

[5] V. ö. Nagy Géza: *A magyar nemzet mill. tört.* I, CCLXXXIII. Hogy Pannonia alatt itt csak a Pannonia Inferiort érthetjük, abból bizonyos, hogy Pannonia Superiorba a kiköltözködési út Dáczia lakosságának s később seregének is a Tisza-Duna közt lakó, ellenséges jazygok által el volt vágva. (V. ö. Goos: *Studien z. Geogr. u. Gesch. d. Traj. Daciens* 72—73. ll.)

[6] Graecia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione deleta nam Dacia trans Danubium in perpetuum sufertur. (VIII, 22.)

írók határozottan állítják. Sextus Aurelius Victor szerint Gallienus császár alatt veszett el Traján császár dunántúli szerzeménye.[1] Egy másik római író, Sextus Rufus szerint Dáczia Gallienus császár alatt veszett el, mire aztán Aurelianus, áttelepítve Moesiába a dácziai rómaiakat, itt két új Dáczíát létesített.[2] Flavius Vopiscus, Aurelian császár életiratában szintén az ő uralkodása idejében mondja ez eseménynek megtörténtét.[3] Eutropius szerint a dunántúli Dáczia Gallienus idején veszett el, Aurelianus pedig, kétségbeesve a helyzeten, a rómaiakat a városokból és telepekből áthelyezte a dunajobbparti Moesiába, Új-Dácziába.[4] Újabbkori íróink ez alapon azon meggyőződésre jutottak, hogy Dáczia tartománynak a zöme 257—258. években veszett el.[5] Újabban Mehadiáról ismertté lett fel-

---

[1] Et amissa trans Istrum, quae Trajanus quaesierat. (*De Caesaribus* cap. XXXIII.)

[2] Sub Gallieno imperatore amissa est; et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae (ac Dardaniae) factae sunt. (*Breviarium* c. VIII.)

[3] Cum uastatum Illyricum ac Moesiam deperditam uideret, prouinciam Transdanuuianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et prouincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex eo populos in Moesia conlocauit appellauitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias diuidit. (*Vita Aureliani* cap. 39.)

[4] Dacia, quae a Trajano ultra Danubium fuerat adjecta, amissa est. (*Breviarium Hist. Rom.* Lib. IX, c. VI.) Ugyanő Aurelianusról: Provinciam Daciam, quam Trajanus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retinere: abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae, in media Moesia collocavit: appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias divisit, et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in laeva. (U. o.)

[5] Goos: *Studien zur Geogr. u. Gesch. d. traj. Daciens* 1874. 72—74. ll. Mommsen elvesztését a 256. évben folytatott háborúkkal hozza összeköttetésbe. (*C. I. L.* III, 161.) A dácziai érmek tényleg a 265. évvel szűnnek meg. Ezen évig szakadatlan sorozatban verték Az utolsó érmek Gallienuséi An. XI. jegygyel. A legkésőbbi feliratok szintén Gallienus uralkodása idejéből valók. (Közölvék *C. I. L.* III, 875. 1577. 1560. V. ö. Kuzsinszky CXXVII.) Hogy Aurelianus elvitte Dácziából a csapatokat és lakóit, annak az az értelme, hogy akkor a Duna néhány balparti táborában még visszamaradt katonák

iratok[1] és legiobélyegek[2] tanuskodása szerint Gallienus császár kiüríttette ugyan Dáczia legiotáborait, de a tartományi két legio, a legio XIII. és a legio V. Macedonica Aurelianusig meghúzódhatott még Dél-Magyarországban az ú. n. temesi bánságban.[3] Ezt a legiót a császár 275-ben vonta ki s helyezte át Ratiariába, a mai Arcer Palánkára.[4]

Annyira kipusztult a római elem, írja egy jeles történetírónk, hogy az üresen maradt és lassanként romba dőlt városoknak, táborhelyeknek és falvaknak még a nevét is elfelejtették. Dáczia egyetlen egy zugában sem maradt fenn a római kori lakosságnak akármilyen kicsiny töredéke is, mely legalább egy, csupán egy városnak az emlékét őrizte volna meg. Az a latin nyelvű nép, mely ma lakik a régi Dáczia területén, már csak szláv, vagy éppen magyar néven tudja megnevezni azokat a helyeket, melyek a római korban virágzó városok voltak. Szláv eredetű neve van az oláhoknál az egykori Sarmizegethuzának (Várhelynek): Gredistye, Apulumnak (Gyulafehérvárnak): Belgrád, Potaiszának (Tordának): Turda, Napocának (Kolozsvárnak): Klusu (Clusiu), Porolissumnak (Mojgrádnak): Moigradu, Ampelumnak (Zalatnának): Zlakna, Drobetának (Szörénytoronynak): Turn-Szeverin (a népvándorláskori szláv Szever törzsről). Magyar eredetű Salinae

---

is elvonulhattak. A hivatalos lajstromokban tovább szereplő *Dáczia* már új tartomány, *Dacia ripensis* a Duna jobbpartján, a hol a legiók és a lakósok új hazát találtak. Erre vonatkoznak Aurelianus érmei, melyeket *Dacia Felix* körirattal *veretett*. (Kuzsinszky, I, CXXX. l.)

[1] Mommsen: *C. I. Lat.* III, II. 1560. és 1577. sz. Suppl. 8100. sz.

[2] Mommsen: *C. I. Lat.* III, II. 1629. 1630. és 1633/4. sz.

[3] Goos: *Studien* 73. l. Ugyanígy Jung: *Die Anfänge d. Romänen.* Wien, 1876. 26. l. Ugyanő: *Die romanischen Landschaften.* Innsbruck 403. l. 1 jegyz. Rappaport: *Die Einfälle* 52. l. Kuzsinszky: *Ókori Lexikon. Dáczia.* 618. l. Téglás e nézetet elveti. (*Budapesti Szemle* 1913. CLIV, 57. skk. ll. s 221. skk. ll.)

[4] Mommsen: *C. I. Lat.* III. II, 14597. Téglás: *Jul. Berenicianus hadtestének szerepe Dáczia védelmében* i. h. 1912. XIII, 5.

(Marosújvár) oláh neve: Ujora, a Besztercze mellett levő egykori római castrumé: Orhcin, magyarul Várhely, szászul Burghalle, Ad Mediam helyén épült a középkorban Mihald vár s ebből lett a mai Mehadia stb. Alburnus (Verespatak) oláh neve: Rosiu egyszerű fordítása a magyar elnevezésnek.[1] Temesmegye területe osztozkodott a tartomány sorsában: barbárok martaléka lett.

---

[1] Nagy Géza: *A magy. nemz. mill. tört.* I, CCLXXXIV. Azonk. v. ö. Boleszny: *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 108—109.

IX.

A népvándorlás bekövetkezése. Temesmegye a népvándorlás idején.

A rómaiak helyét megyénkben s általán egész Dáciában különféle szláv-, germán-, tatárfajú népek özönlötték el: vandalok, gepidák, gótok, longobardok, hunok, avarok. Ezek legtöbbje harczias, kincsvágyó, sarczoló népek voltak, kik részint saját szakállukra, részint mint a rómaiak zsoldosai és szövetségesei támadták meg a műveltebb szomszédságokat, rabolva és pusztítva, a mi útjokba és kezükbe került. Ezek az ú. n. népvándorlási rajok itt tartózkodottságuknak tényleg számos bizonyítékát hagyták ránk. A nagy Alföld, a dunántúli részek telvék nagyérdekű sírleletekkel, tumulusokkal, sánczokkal s telepedési nyomokkal. Megyénk sem nélkülözi ezeket s jó reményünk van, hogy még sok, eddig ismeretlen emlék fog a föld színe alól napvilágra kerülni. Népvándorlási sírokra bukkantak eddig Verseczen,[1] Fehértemplomban,[2] Jezvinben.[3] Népvándorlási tárgyakra Jezvinben, hol arany fülbevalók és bronz ékszerek kerültek elő. A fülbevalók golyóalakú 12 szögben gránát kövekkel rakvák ki, hasonlók a M. Nemz. Múzeumban levőkhöz.[4] Rékas határában, a Pliszka nevű dülőben kútásás alkalmával 1878-ban 8 ölnyi mély-

[1] Milleker: *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 151.

[2] Böhm: Arch. tudósítások. *Tört. és rég. Ért.* 1881. évf. VII, 162—164.

[3] Ormós Zsigmond: *Tört. és rég. Ért.* 1881. VII, 9.

[4] Ormós Zsigmond: I. h. VII, 9. Szerinte az arany fülbevalók a népvándorlás idejéből az avarkorszakból valók.

ségben körtealakú kövesült agyagkupok, köztük emberfejnagyságúak kerültek elő nagyobb mennyiségben, melyek takácssúlyok vagy tűztartók lehettek, minőkből sok hasonló látható szintén a Magyar Nemzeti Múzeumban.[1] Fehértemplomban füles agyagkorsók, bronzcsatok, bronzkarpereczek, bronzkés.[2] Verseczen a Nagyrétben edénytöredékek, bronzgyűrük (fülbevalók?), bronzfibulák, színes üveggyöngyök, terracottagyöngyök, vaslándzsacsúcsok, vascsákányok, őrlőkőtöredékek, római rézérmek.[3] Ugyancsak Verseczen 1883-ban a város nyugati oldalán levő szőlők egyikében egy aranygyűrű került elő, mely részint pénzül, részint nyakékül használtatott. Súlya 2 cs. és kir. arany.[4] Podporányban egy népvándorlási (esetleg még régibb) talaj került elő edénytöredékekkel, urnákkal, csészékkel, tűzhelyekkel.[5] Merczyfalván a helység mellett hármas körded kerítésű földsánczok láthatók, melyek avar művekül tekintetnek.[6] E sánczokból 1878-ban egy őrlőkő került elő, mely a Délmagyarországi múzeumban van.[7] Zsadányban a falutól északra, mintegy 2845 méternyi távolságban, avarkori sánczmaradványok láthatók, melyek úgy a megyei, mint a katonai térképeken is megjelölvék.[8] A sánczokat

---

[1] Ormós Zsigmond: i. h. VII, 10.

[2] A leletet leírta Böhm: Arch. tudósítások. *Tört. és rég. Ért.* 1881. évf. VII, 162—164.

[3] Érmekből összesen háromezernél több került elő. Nagy Konstantin (324—337.) és fiai II. Konstantin és Konstantiustól valók. Az 1881-ben előkerült leletet tüzetesen leírja Milleker: *Újabb délmagyarországi őstelepek. Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 167—171.

[4] *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 48.

[5] Leírja Milleker: *Tört. és rég. Ért.* 1883. évf. IX, 174—76.

[6] Ma még elég ép kettőstöltésű körded kerítés. Avar eredete még nem feltétlenül bizonyos. Mégis az avar ország pusztulása után az ide menekült s magát itt fenntartani igyekezett maroknyi avar maradványnak tulajdoníthatjuk. (Pontelly: *Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi, párhuzamos, régi műsánczvonalak? Tört. és rég. Ért.* 1886. évf. II, 193.)

[7] *Tört. és rég. Ért.* V, 150. U. o. Új foly. 1892. VIII, 118.

[8] Igy a Griselini-, Winkler-féle és a legújabb katonai térképeken.

háromszoros részint kör- részint tojásdadalakú árkolás veszi körül. Az első árkolás által bekerített tér nagysága 115, a második árkolásé 345, a harmadiké 997 holdnyi. Avar művekül veszik némelyek a tamásfalvi (dragsinai), a törökszákosi, a berényi, a gyüregi (gyiroki), az obádi, az iktári, a szentandrási, a kenézi, a monostori földvárakat,[1] de ennek hiteles kimutatásával még adós helyrajzi történetírásunk.

A fentebb elősorolt régiségi tárgyak nyilván csak töredékek a népvándorlási kor örökségéből s legjobb reménynünk lehet, hogy idővel még számos lelettel gyarapodni fognak. A leletek ethnografiai meghatározása, századokra (IV—VI.) terjedvén ki a népvándorlás kora, nagyon nehéz feladat. A kort jellegzetesen meghatározó ismérvek, a sajátos alakú és diszítésü fibulák, karpereczek, szíjvégek stb., milyenek a Dunántúlon kivált Keszthelyen és vidékén tömegesen találtattak, nem hagynak ugyan kétséget ethnografiai származásuk tekintetében, de viszont számos oly lelettárgy sorakozik a népvándorlási időkorba, melyekre ily határozott typus-jellegeink nincsenek s így meg kell elégednünk e tárgyaknak a nagy korszakba való beilleszkedésével, néprajzi közelebbi meghatározásukat jobb időkre bízva.

A megyénk területén hömpölygött barbár néprajokból kiemelhetjük a tajfalokat, kikről határozottan tudjuk, hogy Temes vármegye területén telepedtek volt le.[2] Ezek a gótokkal vegyült szittyák vagy sarmaták Moesia szomszédságában, a Pruttól az alsó tiszamenti limigant sarmatákig terjedő területen, tehát a mai Oláhországban, a Szörénységben, a temesi bánság keleti részében, Temesmegyét befoglalólag terjeszkedtek.[3] Később a velök legszorosabb kapcsolatban

[1] L. Szentkláray: *Temes vm. tört.* i. h. 241. l.

[2] Mint e tájon letelepedettek feltüntetvék Droysen: *Allg. Hist. Handatlas* 19-ik térképén. A régibb Spruner-Menke *Atlas Antiquus* XVI. térképén a *Taifali* mint egész DMG vagyis a duna-tisza-marosközi terület lakói szerepelnek.

[3] Nagy Géza: *A magyar nemzet mill. tört.* I, CCLXXXI. CCLXXXIII.

levő nyugati gótokkal Itáliába, majd Galliába és Hispániába vándoroltak. Történetileg még tudjuk róluk, hogy a IV. században egyesülve a rómaiakkal, Constantinus császár idejében, a Tisza torkolata körül lakó limigantokat támadták meg s területüknek hozzájuk szomszédos részét elfoglalták.[1]

A népáradat a gótokat sodorva megyénkre és szomszédos vidékeire, ezek nagyon is élénk mozgásban tarták e tájékokat, mígnem még hatalmasabb néphullámok a gótokat is elsodorták. Nagy részük, nyilván főtömegük, Ulfilas hittérítő püspökkel együtt azon a kapun özönlött a dunajobbparti római tartományok területére, mely kapu nyitva állott a népek áradatának: a rámapalánki réven. Ez a kiözönlés zajosabb és világtörténeti jelentőségében bizonyára nagyszerűbb képben tüntette fel Dél-Magyarország torontáli és temesi tájait, mint milyennek azok az előző időkben szemtanui voltak. A gótokat a hunok hatalmas áradata seperte el. Ők Balamir, majd a nagy Attila alatt (433—453.) világbirodalmat alapítottak, melynek javarészét hazánk területe tette, úgy hogy a világ szeme és figyelme akkor a Tisza-, nem egy esetben a Temes- és Karasmellékre irányult. Ám a nagy hódító népe sem kerülte ki a seregvándorlók sorsát. A germán fajú népek, melyeknek némely történetírók Dél-Magyarország egyes folyóvizeinek nevét (Béga, Temes) örökségeiül veszik,[2] vetettek véget uralmuknak, százéves uralmat alapítva az eltűnt rómaiság területén. Közöttük legjelentősebbek a gepidák voltak, kiknek fejedelme Ardarich, egyesülve gótokkal, svévekkel, rugiokkal és herulokkal, Attila halála után ennek alánokkal, skir és satagar csapatokkal egyesült fiait leverte.[3] Az a terület, melyre 457—568. években uralmukat kiterjesz-

[1] Ammianus Marcellinus tudósítása: *Hist. Rom.* XVII, 12. 13. XIX, 11.

[2] L. Borovszky: *A honfoglalás története* 85. l. S. v. ö. Szentkláray: *Temes várm. tört.* i. h. 237. l.

[3] Jornandes 17. Vopiscus: *Probus* 18. Mamertinus 2. 17. Újabb íróink közül l. Nagy Gézát a *Magyarorsz. mill. történetében* I, CCLXXXIII—CCLXXXIV. CCLXXIX.

tik, a régi Dáczia Gepidia néven van jelölve történelemben és chartografiában.[1] Országuk határai Jornandes szerint nyugat felé a Tisza, keletre az Olt folyó a székely havasokkal voltak. A három Körös és Maros mentén a ligbur nép törzsei, a vandalok és a velök egyesült victohalok és astingok szállották volt meg.[2]

Újabban általános nézetté vált az, hogy az a nagy élethalálharcz, mely hunok és gepidák közt kitört, megyénk területén folyt volna le. Tudjuk, hogy a nagy Attila halála után utódai s azok az idegen törzsek, melyek kénytelenek voltak az ő lángelméjén alapult nagy hatalmának meghódolni, hatalmi versengés okából egymás ellen törtek. A döntő ütközet, mely a hunok vereségével járt, s a melyben 30 ezer hun vérzett el Attila legidősebb fiával Ellákkal együtt, a Netad nevű folyó mellett zajlott le.[3] A moesogót nép közt Moesiában született történetíró, Jornandes, ki velünk nemcsak mint egykorú író, hanem mint szemtanu is, csaknem mint részese az eseményeknek, e borzasztó összecsapás eseményét közli, rövid szavakkal csak annyit mond, hogy Pannóniában a Netad nevű folyónál Ellák 30 ezer hunnal elesett. Míg külföldi írók e folyóvizet ismeretlen fekvésünek mondják[4] s egyesek a Nyitrára magyarázzák,[5] addig hazai íróink azt határozottan honi folyóviznek mondják, részben a Nyitrával,[6] részben a délmagyarországi, Temes és Krassó-Szörény határterületét hasító Nerával azonosítják. Budai

---

[1] L. G. Droysen: *Hist. Welt-Atlas* 19. tábl.

[2] Eutropius VIII, 2. Jornandes 22.

[3] Az íróknál *Nedad, Nedao, Nedas* alakban.

[4] Gibbon hangsúlyozza, hogy ő a Netad folyó pontos fekvését nem ismeri. (*Geschichte d. allm. Sinkens u. Unterganges d. röm. Weltreiches.* Leipzig 1840. VII, 50.) Mannert (*Geogr. d. Griechen u. Römer* III, 565.) és Gebhardi (*Gesch. d. Reiches Hung.* I, 216.) nem tudják mire magyarázni. Thierry szerint is Netadnak mai nevét nem ismerjük. (*Attila fiai és utódai történelme.* Pest 1865. 7. l.)

[5] Igy Spruner-Menke kérdőjellel (*Atlas Antiquus.* Tábla: Pannonia. Illyricum) és Spruner maga kérdőjel nélkül. (*Hist. Atlas.* Ung. I. Hist. geogr. Schul-Atlas des Gesammtstaates Oesterr. Nr. 2.)

[6] Igy kérdőjellel Salamon Ferencz: *Századok* 1882. XVI, 1.

Ezsaiás a szászkabányai Nerához határozza,[1] Fessler a temesmegyei Nerát gyanítja benne.[2] Még szabatosabban vél nyilatkozhatni Böhm Lénárt, ki tekintetbe véve a topografiai viszonyokat a mult század harminczas éveiben felszínre ásott nagytömegü emberi csontot, csakis a Fehértemplom környékét véli az ütközet helyéül kijelölhetni.[3] Azonban kétségtelen, hogy az egész vélekedés helytálló alapra nem fektethető. A források amúgy is pannóniai folyóviznek mondják.

A germán népek uralmának véget vetettek a VI. században 567—568-ban az avarok, kik mint a tenger, áttörve partjain a Dunáig érő sikot elözönlötték.[4] Azok, kiknek valahol az Altai-hegység környékén volt régibb hazájuk, az V. század derekán Európa szélén, a Fekete-Til vagy Káma folyam mentén tanyáztak s innen a VI. század első felében az Alsó-Volga mellékén jelentek meg. Majd a gepidák megsemmisítésével és a longobardok elköltözésével 568-tól fogva egész Magyarország birtokukba került s azt 330 éven át birtokukban tarták. Ők, úgy mint előttük a hunok, az Aldunát tartották országuk és a keleti biro-

[1] *Historia* 15—16. ll.

[2] Der unbekannte Fluss, den Jornandes *Netad* nennt, ist vieeicht die *Nera*, in der Temeser Gespanschaft. (*Die Gesch. d. Ung. u. ihrer Landsassen.* Leipzig 1815. I, 26.)

[3] Ha az ütközet a Nera mellett történt volna, írja Dél-Magyarország veterán történetírója, az egész folyó mentében ily nagy ütközetre alkalmas térség más nem található, mint az, melyet a fehértemplomi völgy képez, mert másutt sehol, még Bozovicsnál sem működhetett volna oly nagy, két egymással szemben álló hadsereg mint éppen említett helyen. E véleményünket még az is támogatja, hogy midőn mintegy 30 év előtt bizonyos Vogter a Nera közelében téglavetőt állított, mely jelenleg Querfeld F. birtoka, 2—3′ a föld alatt temérdek koponya- s csonttömegekre találtak, melyek mindenesetre valamely nagy ütközetből származhatnak. Csak az kár, hogy akkoriban ez érdekes fölfedezésnek legkisebb figyelmet sem tulajdonítottak. (*DMO k. tört.* I, 375.) E véleményt, melyet Böhm csak feltételesen koczkáztat meg, ismétli positiv alakban legújabban Reiszig Ede Torontál vármegye történetében. (*MO vármegyéi és városai.* Tor. vármegye. 335. l.)

[4] Thierry: *Attila s Attilla fiai* 35. l.

dalom közti határnak, Priscus azonban, a bizancziak hadvezére, az északi partvidék egyes területeire is jogot tartott s Viminaciumnál (Kosztolácz) vonván össze csapatait, készületeket tett, hogy azokat megszállja. Baján 4 fiát küldötte ellene, hogy akadályozzák meg a Dunán való átkelésben, Priscus azonban visszaverve, egy mocsárnak szorította őket, hol mind a négyen odavesztek. Majd Baján is 5 véres ütközetben vereséget szenvedett s alig tudott a Tiszán át megmenekülni.[1]

Az avarok uralmának Nagy Károly és fia Pipin vetettek véget. Minthogy azonban a hódító Nagy Károly a Tiszán túl nem hatolt, fel lehetne tenni, hogy az avarságnak azon része, mely a Tiszán innen vagyis a délmagyarországi nagy síkságon lakott, itt még Nagy Károly után is fenntartotta magát. Ezt azonban ki nem mutathatni. A délmagyarországi avarok is úgy elpusztultak, mint a pannóniaiak. A mi megmaradt volt, az csakhamar elveszett a szlávság tengerében, mely e vidéken széthömpölygött.[2]

Kétségtelen, hogy e nagyjából vázolt seregvándorlási torlódások folytán Temesmegye nem egy ízben világtörténelmi jeleneteknek volt a színhelye. Ha nem is tudjuk pragmaticus pontossággal meghatározni, hogy az egymásra következett új országurak alatt mi s milyen helyen történt, de egy-egy történeti vagy földrajzi körülmény eléggé alkalmas arra, hogy azok alapján az időnként bekövetkezett culturalis és társadalmi állapotokra következtethessünk Mindenek előtt ki kell emelnünk, hogy e népek végigcsörtetése még nem gázolta le a római civilisatio minden veteményét. A gótok, mikor a Kárpátok uraivá lettek, kímélték az itt talált római gyarmatosokban a mesterségeket, melyekhez ők maguk nem értettek, és a mezei munkát, melyet

---

[1] Nagy Géza, i. h. I, CCCXLV—CCCXLVI.

[2] Úgy látszik, írja Hunfalvy Pál, ott (a Tiszán innen) a VIII. század vége felé nagyon kevés avar volt, mintha az avarságnak főereje nyugat felé Pannóniában székelt volna. Ama kevés avar pedig, ha el nem szlávosodott, látatlanul élt a szlávok közt. Ezeknek ottlétét pedig a szláv folyónevek bizonyítják, a melyek hozzájárultak a római világban ismert nevekhez. (*Magy. Ethnographiája* 195. l.)

megvetettek. Szerették az aranyat, a prémeket, a rojtos szőnyegeket, nagy kedvük telt a fényüzésben.[1] Mekkora volt az utóbbi, azt az a páratlan kincs hirdeti, mely Piatrosanál került elő s jelenleg a bukaresti múzeum főékessége és fődrágasága.[2] A következő egyéb barbárok is, a hunok s az avarok kivált, mindig megkímélték a leigázott római gyarmatosokban ez iparkodó népet, melynek »munkájából hasznot húztak«.[3] Ők is mindannyian az elveszett rómaiak anyagi műveltségének fenntartóiul tekinthetők. A hunok, bár mint harczos nép kemény és barbár volt, mégis hajlammal viseltettek a civilisatio és ennek előnyei s közéleti kedvezményei iránt. Mint olyanok, kiknek uralkodó szenvedélyük az arany,[4] igaz, rablók és fosztogatók voltak, mégis nem érdemlik meg azt a kemény ítéletet, melyet felettük IV-ik és V-ik századi római írók mondottak. »A hunok, mondja a IV-ik századi Ammianus Marcellinus, mindent felülmulnak, mit legbarbárabbnak és legvadabbnak képzelhetünk. Kétlábú vadállatoknak vagy durván faragott faképeknek mondhatnátok.«[5] Az V-ik századi Sidonius Apollinaris[6] rettentő ijesztő alakban vezeti elénk e barbárokat, kiket hegyes koponya, lenyomott orr, kidülledező pofacsont tett külsőleg visszataszítóvá. Ám ez állításaikkal szemben tudjuk róluk, hogy összes közéleti berendezkedésük kiemelkedett a bárdolatlanság kezdetlegességéből. Rendes, bár még enyészeti jelleggel biró lakásokban, *χαλυβαι*-okban tanyáz-

[1] A IV-ik századi Eunapios közlése szerint, melynek egyes excerptái fennmaradtak Konstantinos Porphyrogennetos kivonatos gyüjteményében.

[2] E ³/₄ mázsányi aranykincs 1837-ben került napfényre a Buzeo folyónál. Leírta Arneth: *Gold u. Silbermonumente.* Wien 1850. Ismertette a kopenhágai Congrès international d'Anthropologie et d'Archeologie ülésein Odobesco 1875-ben s leírta szakszerűen *Notice sur le trésor de Petrossa* czímen a *Compte-rendu des Congresses* 361. s kk. ll.

[3] Thierry: *Attila s Attila fiai* II, 12.

[4] Ammianus Marcellinus: *Hist. Rom.* XXXI, 2.

[5] *Hist. Rom.* XXXI, 2.

[6] *Paneg. Anthemii* II. ének 245—251. vv.

tak. Voltak rendes falvaik.[1] Királyaikat; ha görög állításnak hihetünk, pazar kincsekkel megrakott sírboltokba temették.[2] Egyik, leghírnevesebb királyuknak, a nagy Attilának voltak fából csinosan összerovatolt és kényelmesen berendezett palotái és udvartelepei.[3] A nagy magyar Alföldön állott székhelyén kívül voltak vidéki palotái és vadásztanyái is.[4] Mindezek, valahányszor a király azokat megszállotta, testőrséggel vétette körül.[5] Attila egyik főemberének, Onégesziosznak volt pan-

[1] Ammianus Marcellinus állításával szemben, hogy a hunok »nem laknak házban vagy gunyhóban, s hogy családjaik szekerekben tanyáznak« (*Hist. Rom.* XXXI, 2.), hivatkozunk Priscus Retorra, ki említi falvaikat, melyek kalibáihoz érkeztek. (*Exc. Legat.* Szabónál: *Kisebb munk.* I, 26–28.) Utazása alatt »igen nagy faluba jutottunk« (U. o. I, 31. 32.) Egy előkelő férfiu, Berikehkos Szküthiában »sok falu ura« (U. o. I, 55.), Attila nejének több faluja volt. (U. o. I, k.) A görög követség számára a barbárok »falunként szolgáltatának eleséget«. (U. o. I, 27.)

[2] Attila arról vádolta a margumi püspököt, hogy a hun királyok sírboltjaiba belopódzkodván, azok kincseit elrabolta. Margiensem episcopum in suos fines transgressum regum suorum loculos et reconditos thesauros, indagatum expilasse. (Priscus: *Exc. Leg.* i. h. I, 33.) Egy jeles délmagyarországi historikusunk szerint Priscus közlése »arra enged következtetni, hogy a hunok fejedelmi sírhalma Margummal szemközt, valahol Palánk, Fehértemplom és Kevevára környékén emelkedett«. (*Temesvm. tört.* az Orsz. monografiák sorozatában 233. l.) Abban a véleményben vagyunk, hogy Attila panasza csupa ürügy a rómaiak megsarczolására. Valósággal ez a fejedelmi kripta sehol sem állott, mert a hunok halottaikat, hol a fabőség ezt megengedte, a többi barbár nép módjára elhamvasztották, hol pedig fával nem rendelkeztek, ott tumulusokba temették. Hogy maga Attila sem került a »fejedelmi kriptába«, hanem koporsóba zártan *sírba* temtettett, azt Jornandesből tudjuk. (*De rebus Geticis* cap. XLIX.)

[3] Priscus szerint Attila udvara »sok lakból állott, részint gyalult s csinosan összeeresztett deszkákból, részint meghántott és alkalmasan kifaragott deszkákból, melyek csúcsba végződő czölöpökbe voltak eresztve s a kúpok gyűrűi a földszinttől kezdődve aránylagosan emelkedtek fölfelé«. (U. o. I, 42.)

[4] Abban az igen nagy faluban, melybe a görög követség jutott, állott Attila *bárhol levő lakai közt* a legfényesebb laka. Ez szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból volt összeillesztve és nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve. (I, 31—32.)

[5] Priscus szerint Attila sátrát körben számos barbárság őrizte. (U. o. I, 21.) Már előbb említi az *őrséget* s az erre kiválasztott

nóniai kőből épített fürdőháza.[1] A hunok általán szerették a fényűzést, maga Attila is, noha tüntetőleg az egyszerüség embere volt, szerette maga körül a fényűzést látni.[2] Udvartartása fényes, czeremóniás volt, a hivatalos alkalmazottak egész sorozatos rangosztályai: miniszterek, vezérek, írnokok, titkárok, apródok sürgöttek, forogtak a szolgálatban;[3] fáklyavilágítás tette az estélyi mulatozást lehetővé, dalosok, sőt udvari bolond folyamatban tarták a derűs jókedvet,[4] lakomái pazarok és fényesek voltak. Ezek megtartásában a drága fémedények szerepeltek, a bort arany, ezüst billikomokból itták, az ételt arany s ezüst tálakban hordatták fel maguknak.[5] Lakó termeik drága szőnyegekkel voltak diszítve,[6] bútorokkal: székekkel, asztalokkal, kerevetekkel, ágyakkal ellátva.[7] Fegyvereik csillogásában és értékes felszerelésében nagy kedvük tellett.[8] Maga a köznép vászonruhába öltöz-

csapatot, mely közül egy-egy bizonyos napokon fölváltva *fegyverrel őrzi Attélászt.* (U. o. I, 11.)

[1] A királyé után Onégeszios laka volt legkitünőbb, melynek hasonlóan fakerítése, de tornyokkal nem volt úgy diszítve mint az Attiláé. Nem igen távol a kerítéstől egy fürdő volt, melyet a szkütháknál Attila után legtehetősebb Onégeszios Paioniából hozott kövekből építtetett. (I, 32.)

[2] Thierry: *Attila s Attila fiai* 47. l.

[3] Oresztesz Attilának csak apródja és írnoka, Edékon ellenben, mint hun eredetű s a háborúban előkelő férfiu, Oresztesznek sokkal fölötte áll. (Priscus i. h. I, 15.)

[4] U. o. I, 51.

[5] Priscus leírja Attila lakomáját. A barbároknak s nekünk sokféle étel volt készítve, és ezüst tányérokon hordták föl, Attilának pedig fatálon húson kívül semmi egyebet nem. S más mindenben is mértékletesnek mutatkozik. A vendégek elé ugyanis arany és ezüst kupákat adtak, Attila ellenben fa kupából ivott. (I, 50.)

[6] Priscus Attila nejét Krékát felkeresve, őt puha kereveten ülve találta; a padozat *gyapjúszőnyegekkel* vala bevonva, úgy hogy azokon kellett járni. (U. o. I, 42.)

[7] Priscus közlése szerint ők »Attilát *fakarszékben* ülve találták«. (U. o. I, 21.) Majd azt mondja, hogy »Attila a római követeket, kiket lakomára hivott, *kereveten* ülve fogadta, háta mögött egy más *kerevet* állott, ez után néhány lépcső *nyugágyába* vezetett. (U. o. I, 48.)

[8] Ammianus szerint sisak, kard, pányva, nyíl a fegyverük. (Hist. XXXI, 2.) Priscustól pedig tudjuk, hogy öltözetüket és fegy-

ködött.[1] Az előkelőbbek abban is szerették a fényűzést, ékesítve magukat, fegyvereiket, lószerszámaikat aranynyal és drágakövekkel.[2] Nagy örömükre volt, ha ilyen öltönyöket, indiai köveket, piros bőröket s tengerentúli termelvényeket kaptak ajándékba a rómaiaktól és görögöktől.[3]

A nép egyébként marhatenyésztéssel, tejgazdasággal, halászattal s a földmívelés némely ágával foglalkozott.[4] Voltak kéziparosaik.[5] Asszonyaik a háziipar egynémely ágát gyakorolták: szőttek szőnyegeket és varrtak ruhákat.[6]

---

vereiket drágakövekkel szerették díszíteni. Attiláról kiemeli, hogy sem kardkötője, sem barbáros sarujának szíja, sem lova zablája nem volt, mint a többi barbároké, aranynyal vagy kövekkel vagy más drágaságokkal ékesítve. (U. o. I, 50.)

[1] Ammianus Marcellinus szerint öltözetük *vászonköntös* s nyestbőrös mente, sisak vagy hátravetett süveg s kecskebőrös lábravaló. (Hist. XXXI, 2.)

[2] Priscus állítja Attiláról, hogy »egyszerű volt öltözete is s a többiekétől semmiben, csupán tisztaságban különbözött«. (U. o. I, 50.)

[3] Priscus előadásából tudjuk, hogy a hunoknak a rómaiak selyem öltönyökkel és indiai kövekkel kedveskedtek. (U. o. I, 14.) Ugyan őtőle tudjuk, a rómaiak Bledasz nejét 3 ezüst kehelylyel, piros bőrökkel, indiai borssal, pálma-gyümölcscsel s más csemegékkel ajándékozták meg, melyeket a barbárok, mint náluk nem honosokat, nagyra becsülnek. (U. o. I, 29.)

[4] Priscus elbeszélése szerint Attila nekik, jövetelükkor »ökröt s folyóvízi halakat küldött«. (I, 20.) A falvak népe nekik »étel helyett kölest, bor helyett pedig a hunniasan méd nevezetű italt« szolgáltatták. (I, 27.) »Kaptak a bennünket kísérő szolgák is kölest, árpából készült italt is kaptak, melyet a barbárok hámnak neveznek.« (I. 27. Szabó Károly szerint hám = ser.) A mit Ammianus Marcellinus mond a hunokról, hogy »eledelük vad növények gyökereiből s czombjaik és lovuk háta közt megpuhított húsból áll« (*Hist.* XXXI, 2.), komolyan nem veendő. A kölesre vonatkozó Priscus-féle adatok ebben is meghazudtolják a római írót, hogy a hunok »ekével bánni nem tudnak«. (I. l. XXXI, 2.)

[5] Priscus közlése szerint »barbár révészek bennünket dereglyékbe vévén, *melyeket kivágott és kivájt faderekakból készítnek*, átszállítottak a (Morava) folyón«. (I. h. I, 16.)

[6] Priscus közlése szerint »Attila nejét, Krékát, számos szolga környezé, szolgálói pedig, szemben vele a padozaton ülve, színes fonalakkal szöveteket hímzének, melyeket a barbárok díszítésül szoktak öltözetök fölé venni«. (I, 42.) Attila nyugágya »díszítésül leplek-

Leányaik használták a fehér patyolatfátyolt.[1] S így mondhatni, hogy a hun fajban a barbáries már nem volt a romanitas teljes ellentéte. Mert bár a hunok faji egyéniségüket csak lassan veszíték el, úgy hogy viseletüknél, nyelvüknél s bizonyos gondosan fenntartott intézményeiknél fogva még teljesen hun népség voltak, mégis haladásukat az is tanusítja, hogy a dunai hun gyarmatokból sokan a római katonaságban főrangra emelkedtek, méltóságokhoz jutottak, s hogy modorukat és öltözetüket még a bizanczi udvarban is utánozták,[2] s a velük való atyafiságtól nem idegenkedtek.[3]

Az avarokról is sok tekintetben hasonlókat mondhatni,[4] úgy hogy nagyon téves az a magát a legújabb korig fenntartott hit, mintha a IV—X. század tétlen, művészetileg absolute tehetetlen kor lett volna, mely mint egy üres örvény különíti el a klasszikus művészettől a középkori emberiséget. Ily megszakadás valójában sohasem létezett, csak képzelték, de e tévhit csak addig tarthatott,

kel és hímzett függönyökkel volt takarva, mint a milyeneket a hellének és rómaiak menyegzőkre készítenek«. (I, 48.) Ammianus Marcellinus is kiemeli, hogy a hunok »fonnak, varrnak«. (*Hist.* XXXI, 2.)

[1] Priscus közlése I, 33.

[2] Procopius: *Hist. Arcana* 7. fej.

[3] Jornandes: *De rebus Geticis* 49. fej.

[4] A hunok és avarok klasszikus tollú ismertetője, Thierry Amadé, ezt írja az avarokról: »Az avarok erkölcsei a durvaság és fényűzés vegyületéből állottak; kapkodtak a szép öltözeten, az arany- és ezüstedényeken, s khánjaik selyemszövetekkel borított s metszett mívű arany kereveteken nyújtózkodtak, melyeket ágy és trón gyanánt használtak; e kerevetek vagy díványok fölé olykor drágakövektől tündöklő mennyezetek vagy kárpitok voltak vonva. Gondjuk volt rá, hogy a városokkal, a föladási szerződések alkalmával, maguk számára drága ruhaszöveteket kössenek ki; Baján annyira vitte a csinosság utáni kapkodást, hogy magának egészen kész köntösöket küldetett, vagy megizente a császárnak, hogy neki kedvére való scythadivatú öltözetet készíttessen római szövetből, s azt római szabóval állíttassa ki.« (*Attila fiai és utódai tört.* II, 200—201. ll.) Hogy az avarok fényűzése mekkora volt, bizonyítja az, hogy Nagy Károly fia, Pipin, leverve őket, az avar gyűrűből 15 négyökrös szekéren szállíttatta el az avarok által összehalmozott kincseket.

míg a szerencsés véletlen és a kutató ásója a látszólagos űrt a kincs- és sírleletek csaknem átláthatatlan sokaságával megtöltötte.[1]

A politikai és nemzetközi eseményeket illetőleg az a nagyfontosságú körülmény, hogy éppen Temesmegye határszélén állott nyitva az a nagy kapu, melyen át az északi barbárság a délnyugati és délkeleti czivilizált népekkel érintkezett, magyarázza meg azt, hogy a legszenzációsabb világtörténelmi események némelyikének lezajlását épp megyénk területén kereshetjük. Attiláról kimutathatjuk, ha nem is azt, hogy ő Temes vármegyének délkeleti csúcsában pillantotta meg a napvilágot,[2] de igenis azt, hogy itt nőtt ő férfiuvá a Duna partján, itt tanulta a háborut, itt ismerte meg a Moravánál a Dunába szakadásánál, Margum város közelében az ifjú Aëtiust, a rómaiak kezesét, nagybátyjánál, Rof királynál.[3] Ő épp a rómaiság közelsége miatt előszeretettel tartózkodott azon aldunai kapu közelében, melyen át prédára vezethette népét nyugatra és délkeletre. Állott legyen rezidenciája bárhol is a nagy Alföld síkterületén,[4] annyi

---

[1] L. Hampelnek a *Népvándorlási korról* írt czikkeit és tanulmányait.

[2] Tekintve, írja Szentkláray, hogy Attila, Thierry számítása szerint, a IV. század utolsó éveiben, 20—25 évvel a hunok bejövetele után, tehát a 399—405. években született, mikor a hun királyi törzs és minden valószinüség szerint Attilának atyja, Mundzukh még az aldunai székhelyén tartózkodott: nem éppen paradox a föltevés, hogy *Attila Temes vármegyének ebben a délkeleti csúcsában, a fehértemplomi hun városban látta először a napvilágot.* (*Temes várm. tört.* 233. .. *Krassó várm. őshajdana.* 46. l.)

[3] Thierry: *Atilla tört.* 45. l.

[4] Attila székhelyének fekvése tekintetében nagyon eltérnek egymástól a hagyomány és a történetírók véleményei. *Budára* helyezi azt a nemzeti hagyomány (Béla kir. Névtelenje c. LII. Kézai Chronic. c. III. §. 4. A Nibelungenlied stb.), a szabolcsmegyei *Újvárosra* Pázmándy (Schediasmata praeludialia 106—107. ll.), Révész (Etel laka vagy Attila hun király birodalmi székhelye cz. művében), Pray, Sinai Miklós, Budai Ezsaiás (L. Szabó Károly: Etellaka. I. h. I, 62.), *Jászberénybe* a Kerekudvar puszta területére Otrokocsi (Orig. Hung. c. IV. §. 4.), Katona (Hist. Crit. Duc. XCVI, 194.), Foris

kétségtelen, hogy nem messze esett az a Maroson innen levő vidéktől. Bárkié lett legyen az a páratlan értékű kincs, mely Temesmegye szomszédságában, a torontálmegyei Nagy-Szentmiklóson került elő s ma a bécsi császári műtörténeti múzeumnak egyik legkiválóbb díszét teszi,[1]

Ferencz, Huszty András, Jókai (A magy. nemz. tört. 14. l.), Szabó Károly (Kis. tört. munk. I, 32—33), Illucz Oláh János (Egyet. magy. Encyclop. IV, 279. l. * jegyz.), a csongrádmegyei *Sövényházára* Jászay (A m. nemz. napjai a mohácsi vészig 90. l.), *Kecskemétre* Jósika (Magy. Őstört. I, 188.), *Gyulára* illetve *Gyulamezőre* a Sebes-Körösnél Desericzky (Attila. L. IV. T. II. c. VI. p. 228.), Budai Ézsaiás (MO históriája 9. l.), Bél (Ad cap. II. Prisci §. 13.), Mogyoróssy (Gyula hajdan és most 3—4. és 147—148.), a bécsi Wanderer is 1855. évf. 81. sz. *Szegedre* Dugonics (Etellaka 1791. Kiad. 133. s kk. ll.), Böhm (Délm. tört. I, 375. l. 7. jegyz.), Ungváry (Temesv. Delejtű 1861. évf.), Salamon (Századok XV. évf. 1. füz.), *Tokajra* Buat (Hist. des peuples VII, 461.), *Debreczen* környékére egyesek (V. ö. Desericziussal 1—6. p. 229. és Jósikával i. h.), *Hódmezővásárhelyre* Szőnyi (A h.-m.-vásárhelyi ref. egyl. 1753. jegyzőkönyveiben), *Szolnokra* Droysen (Allg. Hand-Atlas 19. térkép.), *Csanádra* Szentkláray (Temes vármegye története. 233. l., *Krassó vármegye őshajdana*. 47. l.), *Biharra*, túl a Berettyón, egyesek (*Tört. Adattár* I, 406.), *Erdély* szélére mások (V. ö. Desericziussal i. h. Prayval (Annal. Vet. L. III. p. 130. Jordánnal: Orig. Slav. P. IV. p. 161.). Mások csak általánosan jelölték ki helyét a *Tiszán túl*, közel a dácziai határhoz, mint Griselini (Gesch. d. Tem. Ban. I, 9.), a *Duna—Tisza-közben* a sarmat-jászok egykori székeiben, mint Czoernig (Ethnogr. II, 17—18.), *Eger-Tokaj-Jászberény* táján, mint Gibbon (Gesch. d. röm. Weltreiches VI, 409.) és Cantu (Világtört. VI, 298.) Nagy Géza Attila székhelyének Salamon geniális fejtegetései után sem merné Szegedet tartani, szerinte, Priscus leírása szerint, jóval északibb helyen kellett annak lennie, akár Jászberény, akár Debreczen vidékén, akár pedig máshol. (*A magy. nemz. mill. tört.* I, CCCXIX.) De sőt keresték *Moldva* erdőtlen és követlen területén, mint Timon (Imago Ant. Hung. II. 5. fej.) és Benkó (Imago nationis Siculicae p. 17.). Bél Mátyás *Austerlitz* táján mint magának ellentmondólag az olasz Cantu Caesar is. (*Világt.* VI, 298.)

[1] Ez az 1799-ben talált, 23 db. aranyedényből álló, $1678^{8}/_{16}$ arany súlyú pompás kincset sokáig Attila kincsének tartották. Pulszky Ferencz szerint is hun időkből való s csakugyan Attiláé lett volna. Hampel tüzetes alapossággal megvizsgálva a leletet, melyet előzőleg IV—V-ik századinak tartott, később a VII-ik századnál

annyi tagadhatatlan, hogy e kincs rávall a délmagyarországi terület históriai nagy jelentőségére. Az is megállapítható tény, hogy megyénken át vagy annak érintésével vezetett a népvándorlás korszakában a római követjárás útja. Priscus Rhetor, II. Theodosius kelet-római császár követének, Maximinusnak 448-ban követtársa oly tényeket közöl velünk, melyek elbeszélése kivonatos szűkösségük ellenére is hitelesen tájékoztat nagyfontosságú dolgokról. Ha a követség útjának minden pontját, szakaszát nem is tudjuk a követségi közlés fogyatékossága folytán kijelölni, annyi mégis kétségtelen, hogy jutott belőle bőven Temesmegye területére is. A követség Konstantinápolyból elindulva, Sardicán (Szófián) és Naissoson (Nissen) át érkezett a Dunához. Az a kérdés, hol lépte át a barbár a római birodalmi határt? A dunai átkelési pontra nézve eltérhetnek egymástól Priscus szövegének magyarázói, a dolog érdemére nézve azonban egyre megy magyarázatuk, mert valamennyié Temesmegye területére vezet. A folyamon való átkelés úgy Szendrőnél, mint Rámánál történhetett, mert mindkét helynél volt régidőtől fogva használatban levő rév. Az átkelést Szendrőnél mondja megtörténtnek mások mellett Szabó Károly,[1] Hunfalvy Pál[2] és Salamon Ferencz is,[3]

---

korábbinak nem merte tartani. (*A nagyszentmiklósi kincs*, közzétéve az *Arch. Ért.* 1894. XIV, 34. s kk. ll.) Nagy Géza összehasonlítva e kincs diszítményi motivumait a blatniczai övrészekkel és az aacheni Nagy Károly-féle magyar szabású szablya-ékítményekkel, még a VIII. századot is korainak tartja. Ez a barbár, pontusi görög, szasszanida-kori irán és római motivumokkal ékes kincs inkább avar, mint hun emlék. (*A m. nemz. mill. tört.* I. k. CCCXXXIII. l.)

[1] »Ezen átkelés a Moravának a Dunába szakadásánál a Szerbországban fekvő mai *Szendrő* és a hazánkban a mai némettillyr végezredbe eső Kubin (az egykori *Keve* vár és megyei székhely) közelébe eshetett.« Jegyzet Priscus történetírásához. *Kisebb tört. munkái.* 1873. I, 17.)

[2] *Die Rumänen u. ihre Ansprüche.* 19. l.

[3] »Én nem látom alaposan kétségbevonhatónak azt, írja ő, hogy K. u. 448-ban, a keleti császár követsége a hun fejedelemhez utazván, a Morava torkolatához nagyon közel kelt által a Duna balpartjára. Mert bizonyos az, hogy nem Belgrád táján, hanem Szendrőnél volt a hun birodalomnak a keleti római birodalomba

úgy hogy szerintök Priscusék a mai Keve váránál (Temes-Kubinnál) lépett hazai területünkre. Ez állítással szemben mi Rámához teszszük az átkelési pontot, vagyis oda, ahol Trajan császár vezette volt az első dák háborúban legióit Dácziába, úgy hogy a követség a mai Palánknál érte a hazai földet. Hogy Priscuséknak a Dunán való átkelését Ráma-Palánknál történtnek mondjuk, azt magával a követségi jelentéssel véljük igazolhatni. Priscus egy szóval sem említi, hogy a Moráván átkeltek volna, pedig annak meg kellett volna történnie, ha Szendrőhöz, a szendrői révhez jutni akartak volna. De Szendrő nem is fekszik a Morávánál, hanem annak egyik kiszakadó ágánál, a Jessavánál, s így már azon is át kellett volna hajózniok, mit pedig Priscus szintén szóval sem említ. Van még egy harmadik érvünk is, mely a szendrői átkelés ellen szól. Ha a követség Szendrőnél kelt volna át a Dunán s így Keve váránál (Temes-Kubinnál) jutott volna hazai területre, hogy Attilához érjen, nagy kerülőt kellett volna tennie, egy torony

vezető kapuja. Bizonyos pedig éppen Priscusból, ki azt mondja, hogy Margum volt kijelölve az előbbi években állandó vásárhelynek a hunok és rómaiak közt. Már pedig a mai Morava s az akkori Margus folyó torkolatánál feküdt a hajdani Margum város, a mai Szendrő táján. Ezzel szemben a balparton állott a Constantius nevű erősség.« (*Hol volt Attila főszállása?* Közzétéve a *Századok* 1881. évf. XV, 11.) Itt meg kell jegyeznünk, hogy Salamon meghatározásai nem a legpontosabbak, mert ha szerinte »a mai Morava torkolatánál feküdt a hajdani Margum város«, akkor az nem feküdhetett »a mai Szendrő táján«. Szendrő, mint már megjegyeztük, nem a Morava, hanem a Jessava torkolatánál fekszik. De Margum városa is nem feküdt közvetlenül a Morava torkolatánál, hanem attól délibben. (L. *Margum helyfekvése* című akadémiai tanulmányunkat. Budapest, 1875.) Salamon állításának azon tételét sem fogadhatjuk el, hogy »Szendrőnél volt a hun birodalomnak a keleti római birodalomba vezető kapuja.« Inkább úgy kellett volna fogalmaznia az állítást, hogy »a birodalomba vezető *egyik* kapuja.« Ráma-Palánknál is volt ilyen kapu! Szentkláray is helyesen tévedést lát Salamon elmés okoskodásában s Lederatánál (Ráma-Újpalánknál) vezeti át a görög követséget. (*Krassó vm. őshajdana.* 46—47. ll.) Állítása csak annyiban igazolandó, amennyiben Margumot ő is a Morava torkolatához teszi.

irányában számított 30—35 kilométernyit legalább.[1] Ekkora kerülőt már csak azért sem tételezhetünk fel, mivel a rómaiaknak barbár földön, hol őket könnyen baj és veszély érhette, nagyon is sietős volt az útjok. Ekkora kerülőre pedig éppenséggel nem volt szüksége Theodosius császár követségének, mert Rámánál kelve át a Dunán, egyenes irányban érték el Palánknál a járatos római nagy utat, mely az ország belsejébe vezetett s a népvándorlás idején is a maga épségében még fennállott s praktikábilis volt. Elesik tehát ezzel Salamon azon állítása, hogy a követség a mai Gálya (Gája) falunál, Keve várától közel 10 kilométernyi távolságban, tartotta első megszállását.[2]

Az útnak Palánktól való folytatásában jó időn át még maradhatunk Temesmegye területén. A követség innen elinduló két út között választhatott, ha a Tiszához jutni akart, amint akart is, mert Attila főrezidenciája a Tisza vidékén állott valahol. Mehetett Palánktól északnyugati irányban a delibláti futóhomok és az alibunár-illanoki nagy mocsártenger között Nagybecskerek, Törökbecse, Szeged irányában,[3] vagy

[1] Kubintól Palánkig 30 km, a Moráva-toroktól Szendrőn át Kubinig 5 km. Mindez légvonalban, úti kanyarulatok nélkül.

[2] »Ha a révtől (a szendrei sziget alsó csúcsától) a mai utat követve, Kubinon át, egy jó térképen két mérföldet mérek ki, Gája mai falu tájához érek. Úgy látszik, csaknem idáig ért Maximinus főkövet és kísérete, melyben Priscus is szerepel.« (*Századok* 1881. évf. XV, 11—12.) Nem egy mai *jó térképen* kell a távolságokat kimérni, hanem *egy a régi földrajzi állapotokat mutató* térképen. Ha a Mercy-féle 1723—25-iki térképet tekintjük, könnyen meggyőződünk arról, hogy a régi utasnak jóval több idejébe került, hogy Gályához jusson, mint a mai utasnak. Az út nem vezetett egyenes irányban Kubintól Gályához. Ezt a Bonjaviczai nagy sártenger tette lehetetlenné. A Mercy-féle térképen a járóút Kubintól *erős északnyugati kitéréssel* folytatódik Dubovácz irányába, úgy hogy a közbeeső Gályát az utas csak megkerülve érhette el. Ezt a Griselini-féle térkép is megerősíti; mely Gályát nyugati irányban egészen elzárva tünteti fel. Az a meggyőződésünk, hogy a követség, ha csakugyan Kubintól indul vala, Gályába nem is jutott, hanem attól északnyugatra, a Mercy-térképen Kutlovicza névvel jelölt helységbe.

[3] Ezt szóba hoztuk Nagy-Becskerek monografiájában a *Tört. Adattár* 1871-ik évf. I. k. 406 l. De Szabó Károly is e nézethez hajol, midőn Priscus szövegének magyarázásában «azt a helyet, hol

pedig merően északnak tartva Temesvár, Billét, Lovrin, Kis-Zombor irányában vagy a Maroshoz vagy Szegedhez a Tiszához. Az első útirány területét terjedelmes mocsárság borította, mit régibb térképeink, így a mult századi Griselinié is feltüntetnek, s melyre Priscus relatiója is vonatkoztathatónak látszik.[1] Ha e térképet tekintjük, csaknem bizonyosra vehetnők, hogy itt járóút nem vezethette a legatiót a Tiszához, de ez csak térképi benyomás, mert nem képzelhető, hogy már az akkori időkben, mikor e vidéken elszórt falvak s mezővárosok voltak, ha nem is fő-, de járható mezei utak ne lettek volna. Ennek daczára mindenesetre valószinübb, hogy a követség mégis a másik útirányt választotta volt, nemcsak mert kényelmesebb, rétek, ivóviz s jó levegő dolgában egészségesebb volt, hanem azért is, mert Priscusnál, amint találkoztak a Dunánál az első hunokkal, ezektől könnyen megtudhatták, hogy a kit ők keresnek, Attila a közeli vidéken egyik vadászkastélyában tartózkodik, úgy hogy könnyű szerrel 1—2 napi úttal elérhetik. Valószinünek tartjuk azért, hogy Salamon combinatiója helyes, ki a követséget az északi úton járatja. Mit ő az uti marsokra felvett napi utak számítása által is igazolva lát.

Csakhogy Salamon combinatióját egy körülmény teszi meddővé, az, hogy a követséget rossz átkelési pontról indítja útnak, Temes-Kubinból. Csakis így jelölheti ki Gályát (Gáját) a követség első megszállási helyének. Nyomában van e téves állításnak a második, hogy t. i. Attila vidéki táborhelye Gerebencz (Grebenácz), esetleg Temesváralja (Oresácz) volt, melyet ő a hangzatosabb név kedvéért Fehértemplomi tábornak mond.[2] Salamon e meghatározását iga-

---

a Tiszán átkeltek, a mai Becse és Kanizsa közzé» esőnek gondolja. (*Kisebb tört. munkái.* I. 27.)

[1] »A vidék, (melyen Maximinusnak és csapatának át kellett mennie) *lapályos*, könnyen járható, *de fölötte mocsaras volt.*«

[2] I. h. XV. 15. E helymeghatározás ingatagságát eléggé bizonyítja az a tényállás, hogy Grebenácz és Oresácz között a légi távolság mintegy 8, mindkettő és Fehértemplom közt 10—12 kilométernyi.

zolhatná talán a stadion-számítás, de ám éppen ez más eredményt szül, ha a kiindulási pontot nem Temes-Kubinnál, hanem Palánknál keressük. Priscus szerint »miután az Isztroszon átkeltünk s a barbárokkal mintegy 70 stadiont mentünk, egy térségen megállapodnunk parancsolák, hogy az Edékon emberei Attilának jövetelünk felől jelentést tehessenek.[1] A 70 stadion, egy stadion 600 láb, azaz 100 öl lévén, egészben $1^3/_4$ német mérföld?«[2] Ha a követség, mint állítjuk, Palánknál indult Hunnia belsejébe, e mérettel egészen más tájakra jutunk, mint Salamon. Az első megszállási hely ugyanis valahol Vöröstemplom táján keresendő, a másik megszállási hely pedig, melyen Attila tábora állott, nem Gerebencz vagy Oresácz volt, hanem azoktól jóval északkeleten. A követek kezdetben azt a via stratát használták, mely Tibiscumon át Erdélybe vezetett s így ennek mentén kell a követség mindannyi megszállási helyét, illetve Attilla vidéki szállótáborát keresnünk. Ha szem előtt tartjuk a 70 stadionnyi úthosszuságot, ezzel a római úton haladva Varadián túl a mai krassószörénymegyei Jámig jutunk a Karas folyó közelében. Jám és Szuboticza között van az Udvarszállás helység, mely névben lappanghat nagy hun történeti reminiscentia, mely régi traditio alapján későbbi, honfoglalási vagy honfoglalás utáni időben alakult ki maradandó helynévvé. Állításunk tehát a Salamonéval szemben az, hogy Attila táborhelye Jám vidékén, legvalószinübben Udvarszállás vidékén állott.[3] Ide nemcsak a geografiai méretek vezetnek, hanem Priscus relatiójának egyes szavai is. Attila csak olyan helyen táborozhatott, hol jó ivóvíz, jó levegő, füves térségek voltak. Hogy folyóvíznek kellett lennie e helyen, azt különben abból is következtethetjük, hogy Priscus elbeszélése szerint Attila

[1] Szabó Károly kiadásában. *Kisebb tört. munkái.* I. 17.

[2] U. o. 2. jegyz.

[3] Amit Salamon csakis a hangzatosabb név kedveért Fehértemplomra határozott, lévén szerinte Attila délvidéki táborhelye Gerebencz vagy Temesváralja, azt Szentkláray tudatosan tette Fehértemplomra. *(Krassó vm. őshajdana.* 47. l.) Nézetét a fennt kifejtett okoknál fogva nem tehetjük a magunkévá.

halakat is küldött a követségnek, haldús folyóvíznek e szerint itt okvetlenül kellett léteznie. Ilyenül bátran felvehetjük a hegyi eredetű Karast vagy magyarosan Karaszót.

Priscusék kétnapi itt mulatozás után, minthogy Attila velök az ellene a görög császár által szőtt s Attilának tudomására jutott orgyilkossági terv miatt véglegesen nem akart tárgyalni, tovább indultak és pedig északi tájak felé. »Az ország északibb része felé útnak eredének, írja Priscus. Sík térségen vezető úton menénk és hajózható folyókra akadánk, melyek közül az Isztrosz után a Drékon, a Tiga és a Tifésza voltak a legnagyobbak. S ezeken faderékből vágott dereglyéken kelénk át, melyeket a folyam mellett lakók használnak, a többieken pedig talpakon hajózánk át, melyeket a barbárok szekereken hordanak a vizenyős helyeken keresztül. Nagy utat tévén, este felé sátort üténk egy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel falu lakósai«. Itt Bledász nejének falvánál nagy égi-háború, zivatar lepte meg őket. Hétnapi út után egy faluba érkeztek, majd »némely folyókon átkelvén, egy igen nagy faluba érkeztünk«, hol Attila főrezidenciája volt.

Nagyon bajos Priscus e zavaros leírásából a követség útját a Karason túl meghatározni. Sehol sem mondja, hogy menetükben hol állapodtak meg éjjeli szállásra, mi pedig biztos helymeghatározás szempontjából szükséges lett volna. Csak a hajózható folyókat említi, de Salamon azon vélekedése, hogy »csaknem bizonyos, hogy a folyók egyszersmind napi állomásokat jelölnek«,[1] tisztán önkényes feltevés, mert bizonyítani semmivel sem lehet. A Priscus által említett nagyobb folyókat csakis a Karas, a Temes, a Begára vélték eddig magyarázhatni, de ha a követségi relatiót figyelemmel olvassuk s szem előtt tartjuk, hogy a ránk szállott szöveg nem az őseredeti vagyis az, melyet Priscus írt volt, hanem egy megcsonkított, egy bizanczi compilátor által nem egy helyt értelmetlenül megnyirbált szöveg, akkor oly magyarázatot adhatunk annak, mely a szöveg későbbi különösségeit megfoghatóvá teszi. Mikor Priscus compilált szö-

[1] I. h. *Századok.* XV. 18.

vegében azt mondja: »Sík térségen vezető úton menénk és hajózható folyókra akadánk, melyek közül az Isztrosz után a Drékon, a Tiga és a Tifésza voltak a legnagyobbak«, a folyóvizeket nem mind a temesmegyei területen folyó vizekre kell értenünk, hanem a követség által a Dunától egész Attila főlakáig tett egész útra.[1] Ezeket ő mint legnagyobbakat tartotta megemlítésre méltóknak. E folyóvizek magyarázásában honi értelmezőink szem előtt tartva a Priscus szövegében felemlített folyók sorrendét, a Drékont, a Karasról, a Tigast a Begáról, a Tifészást a Temesről értik, tehát azokról a folyókról, melyek csakugyan Temesmegyében folynak. Ám ha ez így van, megfoghatatlan maradna előttünk, hogy Priscus akkor, mikor Attila főportájához érkezik s folyóvizeken való átkelésüket említi, néven e folyóvizeket nem említi, hanem csak »némely folyamokon« vett néven. Nem említi, a mi leginkább meglepő, a Tiszán való átkelést, pedig ha úgy értjük az általa fentebb közölt neveket, s Tifészáját a Tiszának nem a Dél-Magyarországot nyugatról határoló alsó Tiszára vonatkoztathatjuk, hanem annak felsőbb, középszakaszára, mely Szegedet balfelől szegte be, akkor igenis értjük, hogy e folyónak Szegednél történt átlépésekor azt újból nem említi. Csodálatos volna valóban, hogy a Tiszát, Attila főhelye közelében átlépve, meg sem említi, így pedig a Tisza áthajózását a szegedi Tiszáról értve, annak újból való említése nem volt szükséges.

Véleményünk az, hogy Priscus szövegének magyarázásában a temesi folyóvizek közül csakis a Karas, a Temes, a Bega jöhet tekintetbe; a többi temesi folyóvízre: a Kövérespatakra, Moraviczapatakra, Berzavára, Óbirdapatakra, Nyáradpatakra, Jerpatakra, Dvorinpatakra nem is gondolhatunk, még pedig annál kevésbbé, mivel Priscus az említett folyókat »hajózható« folyóknak mondja. A Drékon alatt,

[1] Salamon is megjegyzi, hogy Priscus szövegének a folyóvizekre vonatkozó része »általánosságban, nem az út egyes részére, hanem az egész hun birtokra elmondhatta, hogy folyó, sőt általán víz van ott nagyon bőven, és hogy ezek közt nem egy hajókázható nagy folyam is«. (*Századok* XV. 19.)

melyet a VI. századbeli Jornandes[1] és a IX. századi ravennai névtelen[2] is említenek Dreco, Dricca néven, többen többféle folyót értettek: a Dniestert,[3] a Temest,[4] a Marost,[5] a Csernát,[6] a Tiszát[7] vagy a Begát,[8] a Karast,[9] a Tifészás alatt egyesek a Tiszát,[10] mások a Temest,[11] a Tigás alatt a Tiszát,[12] egyesek a Karas és Temes közt folydogáló Borzvát vagyis Berzavát.[13] Tévedtek azok, kik a Priscus szövegében olvasható folyónevek sorrendje után következtetve a Drékon után álló Tigas alatt a Begát értik.[14] E név alatt csakis a Tiszát érthetjük s az szolgál, mint már említettük, magyarázatul ahhoz, hogy később, mikor Attila főlakához már közel járt a követség, a tiszai átmenetet Priscus nem említi újból. A szöveg helyes értelmezéséhez csak az kívántatik, hogy a Tiszát, mikor Priscus

---

[1] Ingens flumennek mondja. *De Gothorum* origine et rebus gestis. c. XXXIV.

[2] *Cosmographia.* IV. 14.

[3] Stritter: *Memoria populorum.* I. 503.

[4] Jászay: *A magy. nemz. napjai az arany bulláig* 96 l. — Szabó Károly: *Kisebb tört. munk.* I. 65.

[5] Révész: *Etellaka* cz. tanulmányában.

[6] Hunfalvy szerint valószínűleg a rómaiak Tierna- vagy Tsierna-jának = Csernának felel meg. *Ethnographie v. Ung.* 388. l. 80. jegyz. és 393. l. 120. jegyz.

[7] Goos nem tudja, mit kezdjen vele, ha csak nem valami más neve a *Tiszának. Studien z. Geogr. u. Gesch. d. trajan. Daciens* 22. l.

[8] Ugyancsak Goos (i. h.) jegyzetben azt mondja, hogy az a Dricca talán azonos Konstantinos Porphyrogennetos Toutesével, mely alatt Zeuss a Begát érti.

[9] Salamon: *Századok.* 1881. évf. XV. 20—21. Szentkláray: *Temes vm. tört.* 233. l. Ugyanő: *Krassó vm. őshajdana.* 49. l.

[10] Stritter: *Memoria populorum* I. 503. Jászay: *A magy. nemz. napjai* 96. l. Thierry: *Attila* I. 78. Hunfalvy: *Ethnogr.* 388. l. 80. jegyzet.

[11] Szabó Károly: *Kisebb tört. munk.* I 27. Révész: *Etellaka* cz. ért. Salamon: *Századok.* XV. 20. 21. Szentkláray: *Temes vm. tört.* 233. l., *Krassó vm. őshajdana.* 49. l.

[12] L. *MO régi vízrajza* I. 266. s kk. ll.

[13] Salamon: *Századok.* XV. 20—21. Szentkláray: *Temes vm. tört.* 233. l., *Krassó vm. őshajdana.* 49. l.

[14] Szabó Károly, de e nézetét később megváltoztatta. *Kisebb tört. munkái.* I. 65.

azt említi, ne a Tisza azon részéről értsük, mely Dél-Magyarország nyugati határát képezte, hanem azt a felsőbb részét, mely a Kanizsa és Szeged közti vidéken folyik.

Eszerint nagyjában csak annyit mondhatunk, hogy a követség emberei a Karas melletti (jámi vagy udvarszállási) szállóhelyet elhagyva, letértek a régi római via stratáról is, hogy észak, majd északnyugati irányban, még jó ideig temesmegyei területen baktassanak a Tisza felé. Más helyt már említettük, hogy itt egy római kereskedelmi utat sejthetünk. Meglehetősen a hibásan rómainak tartott sánczok irányában haladtak északnak, de Temesváron feljebb már alig juthattak, úgy hogy mi azok kedvéért, kik Attila főszállóhelyét Csanád, Békés, Arad, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdu vagy Szabolcs megyében keresik, a követséget nem vándoroltathatjuk a Maroson, Körösökön, a Berettyón át. Priscusék Temesvártól már inkább északnyugati irányban folytatták menetelöket, úgy hogy nagyjában a mai temesvár-billét-lovrin, nagyszentmiklósi, szegedi országút mentén érkeztek a Tiszához.[1] Hogy északi irányban folytatott útjokat nem folytathatták a Marosig, magától Priscustól bizonyos, mert akkor e folyót a hajózható nagy folyók között megnevezi vala és pedig a maga nevén, Marisius neve már Herodot óta ismeretes lévén. Mint mondottuk, Temesvár táján öltethetett

[1] Salamon: *Hol volt Attila főszállása,* id. tanulmányában e trace-ot jelöli ki Priscuséknak. Blédjáné faluját, hol a követség tóparti szállása volt, Lovrin táján állottnak mondja. Azt a falut, a melynél a hun vezetők várakozásra szólítják fel a követséget arra az időre, míg azon Attila elvonul, Kis-Zomborhoz határozza. *(Századok.* XV. 30—33.) Szentkláray rövidesebb utat jelöl ki, mely Fehértemplomtól Bókán, Bárdányon, Zsombolyon, Nagyszentmiklóson át vezet Csanádnak s ennek kijelölésében hivatkozik az autopsiára. *(Krassó vm. őshajdana.* 47. l.) Épp az autopsiára nem kellene hivatkoznia, mert ennek a rövidebb útnak egy nagy területi akadálya volt s van részben még ma is: a Bárdány és Zsomboly közt elterülő, térképileg ma is feltüntetett *Bárdányi Ried,* mely az őskorban természetesen sokkalta nagyobb akadály volt. A követség ez elől szükségkép északnyugatra tett kerülőt, a mi Salamon s a mi felfogásunkat (ha netán nem a Nagy-Becskerek felé való úton haladtak Priscusék) igazolná. Azt sem vallhatjuk magunkénak, hogy Attila városa Csanád helyén lett volna.

nyugati irányt addig északi irányban folytatott útjuk a Tisza felé. A Tiszán való átkelésről nincs szó, de nem is kell, hogy Priscus szóba hozta legyen, mert már előzetesen jelenti ki, hogy azon átmentek. A Tiszán túl is még »némely folyókon átkeltek« s így érték el Attila főszállóhelyét, mely mindenesetre már nem messzire esett attól a tájtól, melyen »sem kő, sem fa nincs«.[1]

[1] Priscus i. h. Szabónál: *Kisebb tört. munkái* I. 32.

X.

A magyarság megérkezése. A magyar uralom megalapítása. Temesmegye honfoglalási története.

Nagy Károly császár leverve az avarságot s fia Pipin a Tiszáig üldözve azt, véget vetettek annak világverő uralmának. Ha el is fogadjuk történeti tényül azt, hogy e nagy hadviselésben az avarság fegyveres ereje és önállósága tönkrement, azt mégis fel nem tehetjük, hogy akár a Tiszán innen, akár a Tiszán túl az avarság teljesen kipusztult volna.[1] Nem pusztult ki a Tiszán innen, mert tudjuk, hogy a szlávok szorongatása ellen oltalmat és területet kért Nagy Károlytól. Nem a Tiszán túl, hová a hódító nem hatolt. A tiszántúli területen, hová a Temesköz is tartozik, a frankoktól nemcsak háborítatlanul maradt, hanem a Tiszán innenről a folyón átmenekült fajrokonokkal szaporodott is. Azon egész időszak alatt, melyben Baján népe a nyugatról érvényesülő frank-német befolyás ellen küzdött s azután, hogy új népelemek keveredésével új államalakulások indultak meg, Tiszán innen s túl az avarság legalább is közjogi egységképen fenntartotta magát, úgy mint ez a gótoknál, hunoknál, gepidáknál is az eset volt. Századoknak kellett az idők mérlegén leperegniök, míg nem az avar, egyre fogyva, a hódító magyarságban végleg felolvadt.[2] Ezt előmozdította a két nemzet nyelvi rokon-

---

[1] Büdinger szerint eltüntek a frankokban. *(Oesterr. Geschichte* Leipzig 1858. I, 137.)

[2] A mit az orosz történetírás atyja, Nestor, az avarokról ír, hogy közülök *egyetlenegy sem maradt életben*, honnan az orosz köz-

sága is, melyet a nyugati évkönyvek egy része hangsúlyozva kiemel.[1]

Azon népcsoport, mely az avarság eltüntetésében nagy ethnografiai tényezőkép szerepelt, a szláv népcsoport volt. Azon szlávok, kik történetileg mint az avarok jobbágyai ismeretesek, de kik az avarság leverése után önállóságukban egyre hatalmasabban kifejlődtek, annyira, hogy az avarság 805-ben könyörögve kér a frank győzőtől Szombathely és Hainburg vidékén megszállási földet, mert régi földjükön szolgáik miatt már nem maradhatnak.[2] A szlávoknak önállóságra való törekvésük eredménye azon birodalmak s kisebb fejedelemségek, illetve államiságra fel nem emelkedett, széjjelszórt, de csakis vérbeli és nyelvi összetartozás, törzsi kötelékek érzetében ama mozgolódó korban csoportosulni kívánkozó szláv autonom törzsszervi alakulások, melyek a Dunától északra eső vidékeken a Morva mentén, a Kárpátok hegyalji területén, odébb Sziléziában és Csehországban, valamint a Duna-Tiszaközben, a dunántúli részekben a régi Pannóniában s Dráva-Szávaközben keletkeztek s annyi helységnévvel magukra emlékeztetnek.[3]

Nagy ethnografiai tényezővé vált a Volgamellékről szakadt, eredetileg nyelv és nemzetiség tekintetében a magyarsággal fajrokon, de utóbb teljesen elszlávosodott bolgárság. Nemzetközi, inkább harczias mint békés érintkezése a keletrómai császársággal nem egyféleképen folyt be

mondás: elpusztultak, mint az avarok (*Nestors Russische Annalen* von A. L. Schlözer. Göttingen 1802. II, 117.) áll, a maga koráról a XI—XII. századról, mikor az avar maradványoknak a magyarságban való felolvadása tényleg már megtörténhetett. Ehhez v. ö. Wenzel: *Új Magy. Múz.* 1851. VIII, 440. Csengery: *Tört. tanulmányok.* Pest 1856. Szalay: *MO tört.* Pest, 1861. I, 7—8. A mit Dümmler a Dalmáczíában ma is található avarokról mond (*Slawen in Dalmatien* 15. l.), azt az írók kétségbe vonják. (Büdinger i. h. I, 137.)

[1] A fuldai évkönyvek szerint: (ad an. 894.) Avari qui dicuntur *Ungari.* (Pertznél: *Script.* I.)

[2] Einhard: *Annales.* Mon. Germaniae Hist. I. kötetében.

[3] V. ö. Pauler: *A magyar nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt.* Budapest 1893. I, 6—9. ll. Karácsonyi: *Békés vármegye tört.* Gyula, 1896. I, 15—16.

államalakító szereplésére. A mint nem kis részben kiható volt magára a magyar honfoglalásra, úgy kihatott az annak állami és törzsi elhelyezkedésére is.

A magyarság, mint a népvándorlás utolsó hulláma, mondhatni a népvándorlás korszakos befejezője érkezett a IX. század vége felé a távoli keletről, az ázsiai Volga-mellékről a nagy pannóniai medenczébe, annyi előző barbár nép megszállási földére. Ez az eredetileg pusztailag élő szabad, nyers, de romlatlan erkölcsü, alapjaiban jeles jellemvonásokkal ékeskedő, bajt és fáradságot nemesen tűrő nép ellenségeit nem annyira erővel, mint észszel, csellel, szigorú fegyelem alatt tartott önbizalommal, hadi tervei okos titokbantartásával s villámgyors végrehajtásával, páratlanul kitünő harczmodorával, színlelt hátrálással és visszafordulással, a szükségleteknek ellenség elől való elzárásával, bekerítésre és meglepetésre felette alkalmas, gyors és kitartó lovasságával, karddal, nyíllal, lándzsával való vitéz támadásával tudta legyőzni,[1] s az alapított országot bölcs és igazságos, emberséges kormányzással ezer fenyegető veszély közt is fenntartani.

Sajnos, oly megbízható egykorú adataink, melyek a 889—896 közt végbement honfoglalási fegyverténytt apróra elénk tüntetnék, nincsenek. A mi Béla király névtelen jegyzőjének krónikájában a honfoglalásról s országalapításról oly vonzóan és érdekesen olvasható, későbbi időkben íródott. Későbbi idők eseményei tüntetvék fel benne, mint régebbi időkben megtörténtek; geografiai és chronologiai tévedései nagyon szembeszökőek; a tények önkéntes kiszínezése felette kirívó: de azért mégsem akarjuk két-

[1] Leghitelesebben rajzolják őseink egyéniségét és harczmodorát a velök érintkezésben állott bizanczi írók, nevezetesen VI. Bölcs Leó és fia, Bíborban született Konstantin császárok. Ezek alapján készültek Szabó Károly »A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában« (*Új Magy. Múzeum* 1851/2. évf. I, 299—309.) és Salamon Ferencz »A magyar haditörténethez a vezérek korában« (*Századok* 1876. X, 1. 686. 755.) s ugyanennek »Pótlék a magyar haditörténethez a vezérek korában« (*Századok* 1877. XI, 124—137.) cz. nagybecsü kitünő dolgozatai.

ségbevonni, hogy e mű teljesen nélkülözné a régibb kor, talán a synchronikus idők szájról-szájra fennmaradt hagyomány egyes részleteit.[1] A mű keletkezésének kora századokkal is utóbbi, mint az események lejátszásának kora, de minthogy el nem képzelhetjük, hogy annál a nemzetnél, melynek regősei és dalnokai, táltosai és jóspapjai voltak; mely, ha otthon volt és sátrában pihent, mesét hallgatni szeretett[2] s mely az esti tűznél lelkesedéssel beszélt vakmerő hadi kalandjairól,[3] a rája és küzdelmes multjára vonatkozó mondák és emlékezések mind eltűnhettek, elveszhettek volna a feledés homályába és mert a Névtelen műve nem egy állításában oly hiteles egy- vagy közelkorú írók által is támogattatik, mint a milyenek a bizanczi írók,[4] azért mi azt a tények némelyikének szembetűnő anachronistikus beállítása daczára is a honfoglalás világtörténeti nagy ténye elbeszélésének alapjául elfogadhatónak tartjuk. Nem áll, hogy a Névtelen »elbeszélése csak rege s hogy csupán földrajzi becse van«.[5]

A Névtelen elbeszélését sok történeti részletében hihetővé teszik a X-ik századi középeurópai államalakulások és néprajzi csoportosulások is. Egy nemzetnek, mely keletről jöve betelepszik keresztény államok szomszédságához a mai Magyarországba, elmaradhatatlanul figyelembe kellett vennie azon imminens veszedelmeket, melyek őt fegyverszerzeménye, az újonnan alapított ország fennállása és biztosítása tekintetében könnyen fenyegethették. Nyu-

[1] Szabó Károly joggal hivatkozhatik a »hazai krónikáinkban fenntartott nemzeti hagyományra«. (*A magyar vezérek kora.* Pest 1869. 7. l.) Már ő előtte említi Szalay László »a magyar nemzet szájról-szájra adott ősi hagyományait«. (*MO tört.* I, 11.) Ezekről beszél Toldy Ferencz »Nemzeti történelmünk kezdetei« cz. értekezésében. (*Századok* 1868. évf. II, 376. skk. ll.) S ezekre vonatkozólag mondja legújabban Beöthy Zsolt nemzeti krónikáinkról, hogy »bennök bírjuk őstörténetünk kútforrásait, bennök találjuk meg történetírásunk kezdetét«. (*A magyar irodalom története.* Budapest 1896. I, 29.)

[2] Pauler: *A magy. nemz. tört. az Árpád-házi királyok alatt.* I, 2.

[3] Karácsonyi: *Békés vm. tört.* I, 36.

[4] Szalay: *MO tört.* I, 11.

[5] Karácsonyi véleménye: *Békés vármegye története* I, 36.

gati határain a nagy németség, északon és délen a szapora szlávság és keleten a faj- és nyelvrokonsága daczára is ellenséges bessenyőség, valamint az Al-Duna s a Balkánhegyláncz mindkét oldalán elhelyezkedett szintén ellenséges bolgárság részéről érhette csapás. Ez utóbbiakat illetőleg óvta őket a szomorú tapasztalat, melyet még régibb hazáikban szereztek volt. Lebediából a szomszéd bessenyők támadása szorította ki őket.[1] Etelközben pedig a bolgárság erejének nagyságára és veszedelmességére tanította ezek irgalmatlan támadása. E tényeket szem előtt tartva, igazolva van az az állítás, hogy a törzsenként és nemzetségenként letelepülő magyarság[2] mind e veszedelmes tájak irányában telepedtek le elsősorban s erősítették meg ott magukat. Erre a legfőbb szükséglet mégis nyugaton mutatkozott, mert e részen a veszedelem az új hazával minden geografiai akadály nélkül érintkezett, holott északon és keleten egy hatalmas hegyláncz, az északi és keleti Kárpátok öve választotta el a honfoglaló magyarságot a környező északi és keleti veszedelmes népektől.

De az is világos, hogy az ország belsejében elhelyezkedett nemzetekkel is ennek a honfoglaló magyarságnak összeütközésbe kellett jönnie s ekkép a Névtelen jegyző elbeszélésének nagy valószínűsége van, ha még annyira kirivók is egyes anachronistikus részletei és egyes fantasztikus koholmányai. Igazul fogadhatjuk el azt a tényállást, hogy hazánk azon földrészét, mely a Maros-Tisza-Duna-közben fekszik, s melyen a mi megyénk, Temesmegye is később kialakult, a honfoglalás menetében elég későn került a magyarság hatalmába. Ezt a Névtelen jegyző előadásával szemben történeti tényül csak akkor nem fogadhatnók el, ha a történeti kutatás bebizonyíthatná, hogy a honfoglalók, illetve azok egy része Oláhországon, a mai Románia délszaki területén s annak folytatásában

[1] Konstantin császár ezt részletesen adja elő. *De administrando Imperio* 37—48. fej.

[2] Bölcs Leó császár szavai szerint Árpád magyarjai még táborozásuk idején is törzsek- és nemzetségenként külön legeltették lovaikat. (V. ö. Szabó Károly: *A magyar vezérek kora* 21. l.)

az aldunai Vaskapu-szoroson át hatoltak be az országba s így az ország délkeleti részeit előbb érték volna, mint az északiakat és nyugatiakat. Ez az állítás nem egyszer került irodalmi felszínre. Egy neves német történetíró, Roesler állítása szerint a Simeon bolgár fejedelem által Etelközben megvert magyarok nyugatra, a mai Kis-Oláhországba menekültek s a Vaskapun át szállottak a tiszántúli rónaságra.[1] Egyes hazai írók, inkább Thuróczy, semmint az Anonymus krónikájára támaszkodva, szintén e nézet elfogadására hajlandók, maga Szalay László[2] és Dél-Magyarország historikusa, Szentkláray Jenő is.[3] Csakhogy mi e nézetet még sem tarthatjuk hihetőnek. Nemcsak ez útnak vaskapui részeiben való nehézjárhatósága teszi ezt egy lovas népre nézve valószínütlenné, mely fegyveres csapatai mögött az élelemszerzésre szükséges állatokat, valamint a nők, gyermekek s aggok és a podgyász (sátrak, fegyverek, ruhák stb.) szállítására való társzekereket is hozott,[4] hanem a déli tájakon elhelyezkedett államalakulások veszedelmes közelsége is. A honfog-

[1] *Románische Studien* 161—162. ll.

[2] »Nem vonakodom vallást tenni, írja, hogy az Arnulf császárnak adott segéd s a galicziai havasokról leereszkedő sereg működése között *tetemes hézagot* látok, melyet talán azáltal fogtam volna betölteni, *hogy az Olt és Temes, a Körös és Tisza vidékén keresem a letelepedés első zsengéit s innen megyek fel a Kárpátokhoz*, ha a Névtelen jegyző számos lapjairól a magyar nemzet szájról-szájra adott ősi hagyományait nem olvasom le.« *(MO tört.* I, 11.)

[3] Szerinte a »Dunán beözönlő törzs, nem tudni, melyik megvéve az útjában talált Orsovát s aztán feljebb haladva valószínűleg Palánkánál, a korábbi századokban számos hadaktól taposott klassikus talajon állapodik meg«. *(Krassó vm. őshajdana* 81. l.) Később pedig óvatosan ezeket írja: »Föltéve, hogy a magyarok csakugyan három oldalról törtek az országba s hogy mindenekelőtt a tiszántúli részek és Erdély jutottak a honfoglalók birtokába: a fövényesrévi csatát és Dél-Magyarország megvételét a honfoglalásnak már első éveire vagyis 896—898-ra kell tennünk«. *(Krassó vm. őshajdana* 86. l.) Pesty 896. időbe teszi. *(A szörényi bánság és Szörény vm. tört.* 13. l.) Engel 904. tájára. *(Gesch. der Moldau u. Walachei.* 140. l.)

[4] »Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követik őket« írja Bölcs Leó császár. Azonk. l. Szabó Károly: *A magy. vezérek kora* 26. l.

laló magyarságról még azt sem lehet igen tényül tartanunk, hogy az erdélyi északkeleti és az északkárpáti, a radnai vagy borgói szorosokon tört legyen be hazánk földjére.

Hogy az aldunai betörés valószinűtlen, azt nemcsak, mint említők, az ottani területi nehézségek és veszedelmek teszik könnyen megfoghatóvá, hanem az a körülmény is, hogy a nemzet vezetése Etelköz óta kozár tanácsra már nem laza s elégtelenül összefüggő törzsfőnöki, hanem Árpád közös fejedelemmé történt megválasztásától kezdve erős egységes fejedelmi.[1] A mi rendes körülmények között, megengedjük, nagyon valószinű, hogy t. i. egy nagyobb hadsereg, milyen volt a magyar is,[2] már csak az élelmezés és a könnyebb menetelés szempontjából is több részre osztja magát, úgy hogy nemcsak az északi (vereczkei) és az északkeleti (borgói, radnai) kárpáti átjárókat választja vala betörő utakul, hanem a déli alsódunamenti tájat is,[3] az a honfoglalás ténye mérlegelésénél éppen nem mondható valószinűnek. Sem az északkeleti kárpáti átjáró, sem az aldunai terület felhasználása nem állott az Etelközben megriasztott s onnan futva menekülő magyarságnak szabad használatára. Mögöttük, délen és keleten kegyetlen ellenség, mely menekülő visszahúzódásuknak irányt ad. Árpád hadvezéri belátásáról nem tételezhető fel, hogy a honfoglalókat veszedelmesen szétszórta volna, mikor a menekülésnek csakis egy útja állott nyitva előttük: a Dnjeper-vonal, mely seregét, lovait és barmait kellő vízzel és élelemmel

[1] A történeti tény teljes tisztázottsága ellenére megfoghatatlan, hogy miért mondja Böhm Lénárt Árpád legfőbb parancsnokul való választását *a mai Magyarországban* megtörténtnek? *(DMO kül. tört.* I, 71.)

[2] Kézai Simon mester alapján, ki a magyarság 7 ágának és 108 nemzetségének fegyveresét 216 ezerre határozza, Szalay egy millióra teszi az összes magyarságot, a szövetségeseket ide nem tudva. *(MO tört.* I, 12.) Pauler már óvatosabban, mintegy 20 ezer lovasra, nőkkel, gyermekekkel, aggastyánokkal, szolgákkal együttesen vagy 100 ezer lélekre. (Pauler: *A magy. nemz. tört. az Árpád-házi kir. alatt.)*

[3] V. ö. Rónai Horváth Jenő: *Árpád és az Árpádok* 92. l.

látta el, úgy hogy más kárpáti átjáróra, mint csakis az északkárpátira, a vereczkeire, csakugyan nem gondolhatunk. Helyesen mondja Szabó Károly, hogy a vaskapui betörés »csak önkényes felfogáson alapszik, s hiteles történetirati adatokkal teljességgel nem támogatható«.[1] Még meggyőzőbben mutatja ezt ki Pauler Gyula. »Ha a megriasztott magyarság — mondja ő — Havasalföldön akart volna betörni az országba, mintegy torkába kellett volna szaladnia az ellenségnek, melytől oly kegyetlenül megveretett, legalább is 60—70 mérföldnyi utat kellett volna tennie, nőkkel, gyermekekkel, marhákkal Oláhországon keresztül, jobbszárnyon, északra az erdélyi havasokkal, melyek az ily természetű seregnek éppen nem nyujtanak alkalmas menedéket, balszárnyon, délre, a Dunával, a bolgárokkal, kitéve az egész úton oldaltámadásoknak, és pedig akkor, midőn a visszavonulás, a menekvés észak-nyugatra nyitva állott és ez irányban minden lépés távolabb vitte őket a bolgárok és bessenyőktől. Ezt megfontolva, alig lesz valaki — úgy hiszem, — ki az Oláhország felőli utat tartaná a természetesnek, melyet el kell fogadnunk, habár a források éppen az ellenkezőről tesznek tanuságot.«[2]

Azon a területen, melyre Temesmegye is kiterjed, a Névtelen szerint Glád bolgár fejedelem hatalma érvényesült. E fejedelem személyiségének történeti valóságát újabb íróink tagadásba veszik s koholt személynek veszik, mert nem találnak számára és országa számára elhelyezési tért hazánk akkori configuratiójában, miután a teljesen hiteles Konstantin császár szerint aztájt Magyarország már lenyúlt az Al-Dunáig Orsova vidékéig.[3] Csakhogy ez az érvelés elégtelen, mert Gládról beszélve nem egy a X. századi Magyarország politikai határain kívül elhelyezendő önálló, független, hanem egy hűbéri viszonyban levő függő fejedelemről van szó, ki mint ilyen igenis helyt foglalhatott az ország alakulása idején. Személyi-

[1] *A magyar vezérek kora* 53. l.

[2] *Lebedia, Etelköz, Millennarium*, közzétéve a *Századok* 1880. évf. XIV, 20—21.

[3] Marczali: *A m. nemz. (mill.) tört.* I, 277.

ségének történeti valósága iránt semmi kétségünk nem lehet. Hisz bizonyítanak róla azok a helynevek, melyek Dél-Magyarország területén részben maig is fennmaradtak. »Glád személyiségének történeti hitelessége mellett a forrásműveken kívül több olyan délvidéki helynév is tanuskodik«, írja Szentkláray, melyek az ő korából maradtak ránk. Így Torontálban az immár kiszárított Gládszka (most Galaczka) folyó és a partján épült hajdani Glád vára, hol a fejedelemnek egyik törzsfészke volt, környezve minden oldalról beláthatatlan mezőségektől és gazdag termőföldektől.[1] Glád nevét látszik viselni Krassóban a Gladna falu és a Galádna patak,[2] továbbá a krassói és aradmegyei Gladova (Kladova),[3] Temes vármegyében Glád (Gilad) községe,[4] Aradban a Valea Gladu Tótváradtól északnyugatra[5] és az Arad és Gyorok között fekvő Geled, mely utóbb Gyelidre változott.[6]

Hogy Glád hatalma a Marostól a dunamenti Orsováig terjedt, azt a Névtelen mondja.[7] Szerinte ő Viddinből

---

[1] Glád várát 1551-ben Szokoli Mohamed ruméliai beglerbég foglalta el. A magyar erősséget, mely a régi pogányvár omladványai fölött alkalmasint a XV—XVI. században épült, Tinódi is megénekelte. A törökök alatt mindinkább pusztulván, a XVIII. században a császáriak teljesen lerombolták. Romjai még látszanak. (Szentkláray: *A becskereki vár* cz. akad. értekezésben és ugyanó: *Krassó vm. őshajdana.* Budapest 1900. 76. l.)

[2] Krassó vm. északkeleti részében *Galádna* patakot Ikus falunak egy 1364. évi határjárásában említik. (Pesty: *Krassó vm. tört.* II. k. 1. r. 180. l.)

[3] A pápai tizedjegyzék 1332—37-ben *Galadvá*nak írja a helynevet. Aradban hajdan 5 *Kladova* volt. (*MO egyházi földleírása.* II. r. 399. l.) A krassói Kladovát 1453-ban Hunyadi János is birta V. László adományából. (Márki: *Arad vm. tört.* 54. l. és Pesty: *Krassó vm. tört.* II. k. 1. r. 255. l.)

[4] Csák (Csákvár) mellett Temesmegyében.

[5] Márki: *Arad vm. tört.* 54. l.

[6] Szentkláray: *Temes vm. és város tört.* az Országos monografiák sorozatában. 243. l. Már előbb: *Krassó vármegye őshajdana.* 76. l.

[7] Terram vero, quae est a fluvio Morus usque ad castrum Urscia, praeoccupavisset quidam dux nomine *Gaad.* (*Gesta Hung.*

szakadt ide a kúnok, vagyis a bolgárok segítségével.[1] Az ő nemzetségéből származott azon Ajtony, kit sok idő multán, Sz. István idején Csanád, a Doboka fia, marosmenti várából kiölt, mert a király ellen fellázadt.[2] Hogy a marosmenti vár azonos a mai torontálmegyei Csanáddal, kitetszik ugyancsak a Névtelen közléséből, valamint nyilvánvaló belőle az is, hogy a marosmenti vár ura hűbéresként szolgálta a bolgárt.

Glád személyiségére vonatkozó minden egyéb tudósítás hiányában maradunk. Születését csak hozzávetőleg vélik az Omortag és a Presziam fiai bolgár királyok idejére, a 835—840. évekre tehetni.[3] Arra nézve sincs semmi megbízható adatunk, hogy ő más előkelő bolgár és szláv ifjakkal Konstantinápolyban nevelkedett volna.[4] Inkább is tagadásba veszszük ezt azon ellenséges viszonynál fogva, mely a bolgárok és görögök közt a Leo görög császárral kötött 30 évi fegyverszünet daczára is állandó volt. Bizantinus szolgálatban álló szláv, igaz, amaz időkben roppant sok volt,[5] de hogy egy bolgár aspirátiók befolyása alatt álló, uralkodásra vágyó herczeg és családja érezhetett-e szivében

cap. XI. Schwandtner kiadásában *Scriptores rer. Hung.* Bécs 1766. P. I. p. 12.) A Névtelen e határozott állítása nyomán éppen nem mondható, hogy Glád tartománya »a mai Csongrádmegye délnyugatára, Csanádra és Aradmegye némely részére« is kiterjedt volna. (*Krassó vármegye őshajdana* 78. l.) Pauler ezért helyesen az Erdély, Maros-Tisza-Dunaközre szorítja Glád tartományát. (*A magy. nemz. tört. az Árp. kir. alatt.*) Még csak kései ivadéka, Ajtony terjesztette ki a határt a Marostól északra a Fehér-Körösig, illetőleg Viddinig és Szörényig. (*Vita Sancti Gerardi.*)

[1] De Budyn castro egressus adjutorio Cumanorum. (U. o.)

[2] Ex cuius progenie Othum fuit natus, quem postea longo post tempore, sancti Regis Stephani Sunad filius Dobuca nepos Regis, in castro suo juxta Morisium interfecit, eo, quod praedicto Regi rebellis fuit in omnibus. Később írja, küldtek exercitum contra Glad Ducem, qui dominium habebat a fluvio Morus usque ad castrum Horom, ex cujus etiam progenie, longo post tempore descenderat Othum, quem Sunad interfecit. (I. h. cap. XI és XIV.)

[3] *Krassó vm. őshajdana.* 77. l.

[4] Ugyanott 77. l.

[5] Jireček Konstantin: *A bolgárok története.* Nagybecskerek 1889-iki Szabó Ferencz-féle magyar kiadás. 142. l.

késztető ösztönt a konstantinápolyi iskolákban műveltséget szerezni, alig hihető, annál kevésbbé, mivel a legerősebb ösztön, a kereszténység megismerése, mely főleg vonzotta a Konstantinápolyba s iskoláiba járó szlávokat, az akkori bolgárságot még érintetlenül hagyta, mint mely akkor még hűen ragaszkodott a pogánysághoz.

Annyi kétségtelen, hogy Glád a temesvidéki vezérséghez mint a Kubrát-fiak ivadéka formált volt jogot. A Kubrátok még akkor, mikor hazánkban az avarok voltak az urak, mint ezek vazallusai vezérkedtek a maros-tisza-dunaközi tájakon. Később a VII. században, 630 körül elvesztették az avar-bolgár háboruban fejedelemségüket, melyet az egyre szaporodó szláv jövevények leptek el, a mi a régi idők bolgár elemének fogyatkozását jelenti. Még csak a IX. század második felében, 860—870 táján ragadta Glád, mint Kobrát-ivadék a déli bolgárok segítségével a Temesközben a hatalmat kezébe. Meglehet, hogy e megsegítés jutalma volt ama segítségnek, melyet Glád és családja Boris bolgár fejedelemnek nyujtott, mikor ezt lázadó alattvalói trónjától megfosztani akarták,[1] mégis mi azt inkább is tisztán vérségi és fajpolitikai okokra véljük visszavihetni. Legyen ez különben bármikép, már az, hogy nem a maga emberségéből, hanem fajrokonsága segítségével kaphatta meg ősei földjét, eléggé hirdeti, hogy ő és vegyüléknépe valami nagyon vitéz nem lehetett. A Névtelen jegyző előadása is, mint legott látni fogjuk, híven mutatja, hogy mennyire nem sorozhatók fejedelem és halászattal, vadászattal, földmüveléssel foglalkozó alattvalói a vitézek közé: félelem és rettegés szállotta meg őket a magyarok megérkeztekor[2] s végsorsuk vereség, futás, meghódolás. Meglehet, hogy Glád, mintegy 32—33 éven át huzódott vezérkedése[3] alatt, békés foglalkozásait illetőleg »organizálta újból rövid idő alatt tartományát, községeket telepített, rendet és fegyelmet tartott fenn a békés munkára és népe jólétének szilárdítá-

[1] Szentkláray: *Krassó vm. őshajdana.* 77. l.

[2] Timor irruerat super omnes homines illius terrae, mondja a Névtelen.

[3] Szentkláray i. h. 86. l.

sára«,[1] de hogy »fegyverfogható népét képessé tette a hadi szolgálatra s várakat épített«,[2] e virtusokat, a magyar Anonymus közlései mellett, alig foghatjuk rá. Legerősebb várait: Marosvárt, Kevét, Orsovát készen kapta s hogy újakat létesített volna, semmi tudomásunk nincsen. A Temestől Kevéig nem volt menedékvára. Kevével, mint látni fogjuk, kimerült ellentálló ereje.

Árpád tudta, hogy míg Marosvárosában ellenséges érzületű fejedelem az úr, addig veszélyes vállalat volna neki a magyar hadak nagyjával átkelni a Dunán s nemcsak Szvatoplukkal, hanem a dunántúli részeken a saját érdekeit és biztonságát féltő német birodalommal is háboruba keveredni.[3] Árpádnak tehát meg kellett előbb hódítani a Duna-Maros közti föld uralkodóját s e czélból ő a maga két rokonát, Szoardot és Kadocsát és kívülök a kún Vajtát,[4] mindnyáját Szoard parancsnoksága alatt,[5] küldötte kellő sereggel Glád ellen.

Ezek a tiszai Kanizsánál[6] átkelvén, a Csesztöreg folyó, a mai Aranka mellett szállottak táborba s ellenállás nélkül érkeztek a Béga mellékére. Két hét alatt a Maros-Temes közén az egész lakosságot meghódoltatták.[7] Innen a Temes

[1] Ugyanott 77. l.

[2] Ugyanott 77. l.

[3] V. ö. Szabó Károly: *A magyar vezérek kora* 89. l.

[4] Ad hoc autem missi sunt Zuardu et Cadusa, atque Boyta. (Névtelen jegyző cap. XLIV.)

[5] Ez kitetszik a Névtelen ama tudósításából, mely szerint Zuardu *injunxit* fratri suo Cadusae, hogy seregének felerészével a folyón alább keriiljön. (Cap. XLIV.)

[6] Ó- vagy Magyarkanizsa értendő a Tisza jobb partján Bácsban. A balparti Törökkanizsa újabb telep. (L. Szabó Károlynak a *Névtelen* magyar fordításához csatolt jegyzetét 16. l.)

[7] Qui, cum accepta licentia equitarent, Thisciam in Renesna (azaz Kenesna) transnavigaverunt, et descensum fecerunt juxta fluvium Sextureg, et nemo adversarius inventus est eis, qui levaret manus contra eos, quia timor eorum irruerat super omnes homines illius terrae. Ex hinc egresssi ad partes Beguey pervenerunt, et ibi per duas hebdomades permanserunt, donec omnes habitatores illius patriae, a Morisio usque ad fluvium Temes, sibi subjugaverunt, et filios eorum in obsides acceperunt.

mentén huzódtak alá s tábort ütöttek az ú. n. Fövényes rév mellett.[1] Itt jött velök szembe Glád vezér bolgár, oláh és bessenyő hadaival.[2] A két sereget csak a Temes választotta el egymástól. Másnap Kadocsa, bátyja Szoárd parancsára, a sereg felével a folyón a tábortól távolabb könnyedén átkelvén, oldalban rohanta meg a vigyázatlan ellenséget, miközben Szoárd és Vajta riadót fuvatva, hadaikkal a folyóba ugrattak s a két tűz közé szorított ellenfélen heves viadal után fényes győzedelmet nyertek.[3] »Úgy dőlnek vala ellenségeik előttök, mondja a Névtelen jegyző, mint a kévék az aratók után«.[4] Két bessenyő vezér s három bolgár kenéz maradt a halottak közt a csatatéren.[5] Maga Glád serege felbomlása után futással mentette meg életét, de egész serege, mint a tűz szine előtt a viasz felolvadva, kard élére került.[6] A magyar sereg e döntő csata után akadálytalanul haladt Pancsováig[7] s harmadnapra Keve vára alatt

---

[1] Deinde amoto exercitu venerunt versus fluvium Temes, et castra metati sunt juxta vadum arenarum.

[2] Venit obviam eis Glad, a cujus progenie Othum descendit, Dux illius patriae, cum magno exercitu equitum et peditum, adjutorio Cumanorum et Bulgarorum, atque Blacorum.

[3] Altera autem die, dum utraque acies, interjacente fluvio Temes, ad invicem nullatenus transire valuissent, tunc Zuardu injunxit fratri suo Cadusae, ut cum dimidia parte exercitus sui descenderet inferius, et, quolibet modo posset transmeare, pugnaret contra hostes. Statim Cadusa praeceptis fratris sui obediens, cum medietate exercitus equitans, descendit inferius celerrimo cursu, et, sicut divina gratia erat eis praevia, levem habuit transitum, et, dum una pars exercitus Hungarorum cum Cadusa ultra esset, et dimidia pars cum Zuard esset, tunc Hungarii tubas bellicas sonuerunt, et fluvium transnatando acriter pugnare ceperunt, et quia dominus sua gratia antecedebat Hungaros dedit eis victoriam magnam.

[4] Inimici eorum cadebant ante eos, sicut manipuli post messores.

[5] In eodem bello mortui sunt duo Duces Cumanorum, et tres Kenezy Bulgarorum.

[6] Et ipse Glad Dux eorum fuga lapsus evasit, sed omnis exercitus ejus liquefacti, tamquam cera a facie ignis, in ore gladii consumpti sunt.

[7] A Névtelen Keve vára és Orsova vára mellett csak a *Panocsa folyót* említi, de azért nincs kétség aziránt, hogy Pancsova

állt, melynek falai közt keresett Glád oltalmat. Azonban e vár sem nyujthatott a megalázott fejedelemnek biztos menedéket, ki átlátva, hogy a magyar erővel sikeresen daczolni reménye sem lehet, a vezérektől békét kért s várát különféle ajándékokkal átadván Árpádnak, meghódolt.[1] Csakhamar feladta magát Orsova vára is, hol a magyar sereg egy hónapon át tartózkodott s aztán Vajtát a sereg harmadrészével a lakosságnak túszokul szedett fiaival Árpádhoz visszaküldték.[2]

A Névtelen leírásából kétségtelen, hogy Szoárd, Kadocsa és Vajta diadala döntő volt. Gládék veresége oly teljes volt, hogy egy második szembeszállásra gondolni sem tudtak. A mi a harczosokból megmaradt, az eszeveszett futásban keresett menekülést. A menekülést nagyban nehezítette a két ellenfél elütő fegyverneme. A magyarság lovasság, a bolgárság gyalogság. A mennyiben a magyarság hadakozási módjának ellenére volt a gyalogosokkal való szembeszállás,[3] épp annyira előnyére volt lovaiknak fürgesége a megvert ellenség üldözésében. A Névtelennél említett s a csatában elesett két bessenyő vezér s három bolgár vezér bizonyára mindannyi csapatvezénylő főtiszt volt, s ebből Glád hadseregének jelentékeny nagyságára következtethetünk. Arra,

is, mint amazok, *vár* volt. (L. Ilic Luka: *Hist. Skizze von Pancsova* cz. dolgozatát. Böhm: *DMO k. tört.* I, 68. Katona: *Hist. Crit. Duc.* XCIII. p. 183. Engel: *Gesch. d. ung. Reichs* I, 71.)

[1] Tunc Zuard et Cadusa, atque Boyta adepta victoria hinc egressi, venerunt versus fines Bulgarorum, et castra metati sunt juxta fluvium Ponoucea, Dux vero Glad fuga lapsus, ut supra diximus, propter timorem Hungarorum, castrum Kevee ingressus est, et tertio die Zuardu et Cadusa, nec non Boyta, a quo genus Brucsa, descendit, ordinato exercitu, contra castrum Kevee pugnare ceperunt. Hoc cum Glad Dux eorum vidisset, missis legatis pacem ab eis petere cepit, et castrum sua sponte cum diversis donis condonavit.

[2] Hinc euntes castrum Ursova ceperunt, et per mensem unum ibi habitaverunt, et Boytam cum tertia parte exercitus, ac filiis incolarum in obsides positis, ad Ducem Árpád remiserunt.

[3] Ütközet alkalmával tömegbe rendezett gyalogság legjobban megronthatja őket, mondja Leo császár. Aztán: Ellenükre van a kézviadal nehéz gyalogsággal.

hogy a taktikai vezénylet milyen hiányos volt, adatok hiányában mit sem mondhatunk. A Névtelen elbeszélésében semmi nyoma a bolgár sereg felállításának, hadászati tagoltságának és rendezettségének. Elő- és hátvédjéről vagy oldalszárnyairól mit sem mondhatunk, az, hogy Glád magát Kadocsa különítménye által meglepette, arra mutat, hogy hadvezetési körültekintése korlátolt, figyelme, ébersége hanyag, meglepetésekre nem számító volt. Őrség és kémkedés tekintetében fogyatkozónak kellett, úgy látszik, lennie.[1]

Nem csekély érdeme Szentkláraynak, hogy a fontos és döntő fövényesrévi csata színhelyének kérdését szóvá tette. Szabó Károly, az elnevezés után következtetve, azt a mai torontálmegyei Tomasovácz tájára véli tehetni, melynek

[1] Történetírásunkban átalán a honfoglalás ez epizódja igen futólagosan van említve. A mit Katona (*Hist. Crit. Duc.* 179—183. ll.), Horváth Mihály (*Magyarok tört.* II. kiad. I, 42.), Jászay (*A magy. nemz. napjai* I, 211—212.), Fessler (*Gesch. Ung.* Klein-féle átdolg. kiad. I, 62.), Engel (*Gesch. d. ungr. Reichs* I, 81.), Szalay László (*MO tört.* I, 16.), Frankl (*A magy. nemz. bevándorl. tört.* A *Magy. Tud. Értekezőben* I, 3. és 4. ff.), Kerékgyártó (*MO tört. kézikönyve* I, 17.), Böhm (*DMO. k. tört.* I, 71—73.), Bárány (*Toront. hajdana* 11—12. ll., ugyanő: *Temes vm. emléke* 8—9. ll.) s mások közölnek, csak egyszerű reproductiója a Névtelen előadásának. Szabó Károly, a magyar honfoglalás legbővebb történetírója, azonkép csak a Névtelen előadására szorítkozik, bár azt számunkra becses jegyzetekkel használhatóbbá és értékesíthetőbbé teszi. (*A magy. vezérek kora* 89—91. ll.) Pauler Gyula jeles könyvében (*A magyar nemzet tört. az Árpádházi királyok alatt* I, 56—57.) amint egyátalán be nem ereszkedik a honfoglalás elbeszélésébe, úgy a Temesköznek meghódítását mindössze pár szóval érinti. Marczali Henrik nagy tudással és sok szellemmel írott millenniumi könyvében (Közzétéve Szilágyi által: *A magy. nemzet története.* Budapest 1895. I. k.) a temesközi földrész elfoglalását csak nagyjában említi (106. l.), mit pedig nézetünk szerint annál inkább kellett volna tüzetesebben kutatnia, mivel szerinte az Anonymus »éppen nem adja rajzát a honfoglalás korabeli viszonyoknak«. E szófukar historiografiával szemben mindenesetre nyereségül tekinthetjük, hogy Szentkláray, déli tájaink e legszorgalmasabb történeti kutatója, új gondolatokkal igyekszik a honfoglalás temesközi epizódját felderíteni, ha nem is tehetjük minden egyes magyarázatát a magunkévá.

közelében néhány négyszögmérföldnyi területen homokos vidéket találunk, a most már nagyrészt kötött s termőtalajjá átalakított kincstári homokot, a Sandot,[1] vagy Sandhügelterraint, mint Griselini mondja.[2] Ide Tomasováczra határozza a fövényi révet Böhm[3] és Wlád[4] és határoztuk mi magunk is évek előtt.[5] Van olyan vélemény is, mely e révet Temesvár vidékére helyezi, mint Hell[6] és Bárány.[7] Ellenben Szentkláray legújabban más véleményt vall. »Én — írja egyik művében — a Temes »fövényes révét«, a talaj minőségére és az ősrégi hangzású helynevekre való figyelemmel, Foen vagy Fény és Gaád községek közé teszem. Gaád alatt kezdődik a fövenyes talaj és húzódik egész Pancsova és Kubin alá. Bárdány, Boldur, Újpécs és Saág sík területein kellett tehát a honfoglaló magyarok és a bennlakó népek élet-halálharczának végbemennie. Itt találjuk a pogánykori tumulusokat is nagy számmal. Nincs értelme annak: miért került volna a magyar sereg Tomásovácznak egész Becskerek alá, midőn a Csanádból kiindult Glád, északról dél felé menet, egyenes és legrövidebb úton vezethette táborát a Bega-Temes-közére, a hová őt a magyarok bizonyára ugyanazon az úton követték a »fövényes révig«.[8]

Ugyane tudósunk egy másik, újabb művében némi változtatással ezeket írja: »Én a »Fövényes révet« a talaj minőségére és az ősrégi helynevekre való figyelemmel a Temesre, a mai Foen (a fövény szónak ferdítése), Gaád,

---

[1] A Névt. magyar ford. XLIV. fej.-hez 61. l. 4. jegyz. és ugyanő: *A magyar vezérek kora* 90. l.

[2] *Gesch. d. tem. Ban.* II, 6. és térkép.

[3] *DMO kül. tört.* I, 72.

[4] *A temesi bánságról* írt czikkben, közzétéve *A román nép és ügye* 113. l.

[5] *Nagybecskerek* monografiájában, közzétéve a *Történelmi Adattár* 1871. évf. I, 417.

[6] Hell jezsuita atya térképén: *Tabula geographica Ung. veteris.* 1772. Mellékelve Cornides: *Vindiciae Anonymi* cz. könyvéhez.

[7] *Temes vármegye emléke* 79. l.

[8] *Krassó vm. őshajdana* 82. l.

Gilád, Gyér, Módos, Csávos és Kanak közé teszem. Itt kezdődik a fövényes talaj és húzódik egész Pancsova és Kevevára alá. Itt találjuk a pogánykori tumulusokat is nagy számmal.«[1] Két közlése közötti különbség tehát csak annyi, hogy az elsőben meghatározott, Torontál- és Temesmegyébe kiterjedő terület a másikban szükebb körre, egymagára Torontálmegyére szorul össze.

Ám lássuk, melyik részen kereshetni az igazságot vagy legalább is a nagyobb valószínűséget? A vélemény, mely a révet Temesvárhoz teszi, hosszabb czáfolatot nem igényel, mert szembetűnő tévedés, hiszen a Névtelen határozottan említi, hogy a fövényes rév a Temes vízénél feküdt, Temesvár pedig nem a Temes, hanem a Bega mellett fekszik, amint Hell térképén a vadum arenarum tényleg a Bega jobb partjára van téve. A mi a révnek Tomasovácz-hoz való jelölését illeti, igaz, döntő adattal nem igazolható, de ha tekintetbe veszszük, hogy a rév egy oly területen, melyen több fövényes terület is található, csakis oly homokos területtől kaphatta nevét, mely arra a vidékre jellegzetes, akkor valóban csakis a delibláti nagy homokterületre gondolhatunk, mely a Temes közeléből le a Dunáig húzódik. E réven át érhették a honfoglalók leghamarább, Kanizsától jövet Becskereken át, a nagy homokterület nyugati széle mentén Pancsovát, illetve Kevevárát, Gládnak két főhelyét. Szentkláraynak, a maga véleménye támogatására, szintén nincsen döntő érve, mert bár megengedem, hogy Foen, a mai torontálmegyei Fény a fövény megrövidítése lehet, mégsem absolut értékű érv, mert hiszen ki nem mutatható, hogy szlávok lakta területen a Foen névszó eredeti ősmagyar szógyök. A tumulusokra való hivatkozás meddő, mert a tumulusok a Maros-Tisza-Duaközben másfelé is sürűn találhatók. A mi pedig a hadjárás magyarázatát illeti, ebben illustris tudósunk éppenséggel tévedésben van. Abból indul ki, hogy Glád Csanádról vonult seregével a Temeshez, vagyis északról délnek, holott ennek az ellenkezője áll. Kitetszik ez a Névtelen előadá-

[1] *Temes vm. tört.* az Orsz. monografiák sorozatában 244. l.

sából, mint melyre egyedül támaszkodhatunk. A Névtelen szerint Glád a Temesközbe északról nyomult magyar sereggel a fövényesi révnél jött szembe. A csata leírása szerint a két sereget elválasztó Temesnél a magyarság arczvonala déli, a bolgároké északi, vagyis mindkét sereg arczvonala a Temes folyó felé néző. Csakis így érthető, hogy a detasirozott magyar seregrész, a Kadocsa különítménye oldalba foghatta az ellenséget. Glád serege hadfelállításának arczvonala bizonyítja, hogy Glád nem északról, Csanádból vezette harczosait a csata színhelyére, hanem délről, Kevéről (esetleg talán Orsováról). Ebből megértjük azt is, hogy a magyarság az egész Maros-Begaközben ellentállásra nem talált. Gládnak számítania kellett arra, hogy csatavesztés esetére legyen alkalmas visszavonulási útja s amint a Névtelen előadásából nyilvánvaló, azt megtalálta déli irányban, Kevevára felé. De volt Glád hadi dispositiójának egy másik hátsó gondolata is, az, hogy szükség esetében erősítést, segélyt vonhasson magához a Dunántúlról, attól a bolgárságtól, melynek segítségével ő a temesközi uralomhoz jutott volt.

Ha mindezekhez még a régi topografiai viszonyokat is tekintetbe veszszük, mindkét seregnek vonulási útja iránt szintén tisztán tájékozódhatunk. A kanizsai révnél a Tiszán átkelt magyar seregnek csak két útja volt az elvonulásra, az egyik, a mely Mokrinnak, Nagykikindának, Zsombolynak, Temesvárnak húzódik, vagyis az, mely ma a szegedtemesvári államvasút traceja, s melyen egykor, mint mondottuk, a Maximinus Priscus követségének útja is elhúzódott. A másik az, mely a Tisza felől akár a kanizsai, akár a becsei réven át jövőnek kínálkozhatott, a becse-becskereki út. Akár Griselini, akár Mercy régi térképeit tekintsük, meg kell győződnünk, hogy a felette vizenyős, mocsaras, sárrétes, süppedékes területen más, különösen hadaknak, főleg lovas hadaknak való járóutak nem igen voltak akkori időkben találhatók.

Igy a Maros, Temes s Duna közt terülő termékeny tartomány egy főcsapással a magyarok birtokába került. Tiszamelléki síkságon a torontálmegyei Tarras vidékén

Vajta kúnjai földet foglaltak s ott közülök többen meg is telepedtek. E kún telepedést igazolja a Tarras szomszédságában fekvő Kumánd falu.[1] De hogy Árpád az elfoglalt vidéket egyik kapitánya után Kund kapitányság néven közigazgatási kerületté tette volna, mesebeszédnél egyébül nem tarthatjuk, mely csakis félreértésből került a történelmi előadásba.[2] Miért tisztelte és jutalmazta volna a fővezér e kitüntetéssel azt az emberét, ki e vidék elfoglalásában részt nem vett, s érdemeket nem szerzett? Kund (Könd) törzse a Nyírségben tanyázott.[3] Nincs a történeti emlékekben semmi nyoma e kapitányságnak. A Névtelen jegyző nem is említi. Nemzeti krónikáink említik ugyan a hét kapitányt (septem capitanei),[4] de ezek alatt a hét törzs élén álló 7 törzsfőnököt értik, a hetu mogereket, a

---

[1] L. Szabó Károly: *A magyar vezérek kora* 91. l.

[2] Egyetemes hazai történetíróink: Szalay, Horváth Mihály, Pray, Katona, Bartal, Jászay, Engel, Fessler, Majláth, Péczely, Virág, a Budai testvérpár hallgatása mellett csaknem összes részletíróink hitelesül fogadják el a *Kund-kapitányság* történetét. Igy Pelcz (*Hungaria sub Vaivodis et ducibus.* 1755. I, 29.), Severini (*Pannonia veterum monumentis illustrata, cum Dacia Tibiscana.* Lipcse 1770. 373. l.), Tomka-Szászy (*Introductio in Geographiam Hungarii antiqui et medii aevi.* Pozsony 1781. 34. l.), Teleki Domonkos (*Egynehány hazai utazások leírása.* Bécs 1796. 153. l.), Griselini (*Gesch. d. tem. Banats* I, 16.), Bárány (*Torontál vármegye hajdana* I. r. 12., 128., 152. ll., ugyanő: *Temes várm. Emléke* I. r. 9., 78., 145., 167. ll.), Preyer (*Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár* 3. l.), Schwicker (*Gesch. d. Banats* 33. l.), Böhm (*DMO kül. tört.* I. 73.), Pesty (*Magy. tört. Tár* XII, 161—162.) s régebben magam is (*Tört. Adattár* I, 445.) és Szentkláray (*Tört. Adattár* I, 300.). Mint *Capitaneatus Cund* említtetik egy vidéki hirlapban is (*Győri Közlöny* 1862. évf. 15. sz.). Az állítás tévességét kiemelte ugyan Wlad Alajos (*A temesi Bánságról* cz. czikkében, közzétéve a *Román nép és ügye* cz. könyvében 114. s 116. ll.), de kellőleg okadatolni nem tudta. Ezt megkíséreltük magunk s közzétettük *A Kund-kapitányság* cz. értekezésünkben. (Megj. a *Tört. és rég. Értesítő* 1875. évf. IV. füz. 157—171. ll. és kül. kiadásban is.)

[3] *Márk krónikája* Szabó K. latin és magyar kiad. XVI. f. 21., 23.

[4] L. a Kézai-féle, a Pozsonyi, a Budai, a Bécsi képes krónikákat.

7 magyart, azokat a septem principales personákat,[1] kik a nemzettörzsök főnökei voltak. Ezek értelmezése az ázsiai hazára vonatkoztatható, de nem az új hazára, mikor a vezéri és kormányzati hatalom már Árpád kezében egyesült.

Ha szem előtt tartjuk, hogy a hódító magyarság még egy félszázadon át nem a békés foglalkozásnak, hanem a duló harcznak, a külföldi prédahajhászatnak élt, akkor megfogható, hogy a vidék polgári közigazgatása legott nem verhetett gyökeret oly népnél, mely még itteni letelepedése előtt Lebediában Árpád megválasztásával, az addig dívott törzsfői szervezetet megszüntetve, központi hatalomnak rendelte alá magát. Alig szenvedhet kétséget, hogy a központi hatalomból folyó katonai szervezet szerint folyt a nemzeti kormányzás is. »A kormány szervezete katonai volt s vérségi rendszeren nyugodott«, mondja a vezérek korának egyik klassikus tollú tanulmányozója.[2] Az a kormányzói, hadi és a pusztai élet szűkre szabott igényei szerint való közigazgatási hatalom, mely Árpád megválasztása előtt a nemzetségfőnökök kezeiben volt, Árpádnak közös fővezérré történt megválasztásával annak a kezeibe ment át, kivételt csakis a bírói hatalom képezett. Ez Bíborban született Konstantin császár világos szavai szerint nem volt a hadvezérivel egyesítve. A fővezér mellett a gyula és a karkhas külön főtisztségek.[3] A nemzet fölségi jogait pedig a nemzeti közgyűlés gyakorolta. A nagy változások még csak Géza vezér idején történtek. Ő alatta szüntek meg a külföldi portyázó hadjáratok. Alatta kezdett egyre jobban terjedni a kereszténység. Ő tette a magyart békés földművelővé. Művét betetőzte fia István, ki mint a nemzet szentje, az ország tulajdonképi alapítója. Minden jel arra mutat, hogy a temesi terület nem is jutott mindjárt az elfoglalás után a nemzeti kormányzás alá, mert az a tény, hogy a temesi vidék Sz. István király korában egy Ajtony nevű

[1] Béla Névtelen jegyzője. Bevezetés és 7. fej.
[2] Szabó Károly: *A magyar vezérek kora.* Pest 1869. 18. l.
[3] *De administrando Imperio* 40. fej.

főúr kezében volt,[1] ki a legyőzött Gládnak ivadéka volt, hihetővé teszi, hogy e terület Gládnak leverése után is annak és utódainak kezében maradt. A győzedelmes magyar megelégedett Gládnak és utódainak a magyar fensőség elismerésével. Ennek oka lehetett az, hogy az első vezérek idején e vidék nem lett tömegesen megszállva. Ez csak később Zsolt és Taksony vezérek alatt történt. Bíborban született Konstantin császár már úgy beszél, hogy a magyarság zöme a Temes, Thutesz, Maros, Körös és a Tisza közt lakik.[2] Mint a magyartól függő hűbéresek maradtak a terület kormányzásában, melynek még csak Sz. István vetett Ajtony leverésével véget.

Hogy egyébként mi volt megyénknek, a vezérek alatti korszakban Sz. Istvánig, története, azt az adatok fogyatékossága miatt apróra elmondani nem lehet. Annyi bizonyos, hogy e déli vidéken, a dunamenti nemzetközi viszonyok érintkezése következtében, a történelmi és közforgalmi események most sem voltak csekélyebbek, mint az előző korszakokban. A terület, melyhez Temesmegye is tartozik, a magyarság, szlávság, bolgárság s görögség sphaerájába esett s így mindazokba a viszonyokba belevonatott, melyek itt az állami érdekek szempontjából időközönként megérlelődtek. A nemzetközi békés vagy háborús érintkezések az az átjáró kapuja, melynek szereplését az előző előadásban szemléltük, most is fenntartotta jelentőségét. A rámapalánki dunai átjáró, esetleg az attól nyugatibb vagy keletibb dunai átjárók, most is fontos és nevezetes végközlekedési pontokul tekinthetők. Míg a honfoglalók harczi vállalkozásai nyugati irányban Németország, vagy délnyugati irányban Olaszország, Trient és Istria ellen irányultak, addig a temesközvidéki dunai kapuk többé-kevésbbé a kereskedelmi s be- és kitelepítési mozgalmaknak szolgálhattak átjáróiul, de mikor a harczias vállalatok, főleg az augsburgi nagy vereség idejétől kezdve, a nyugati és nyugatdéli tájaktól elfordultak, az aldunai vidékek lettek a

[1] Később tüzetesben szóba kerülend.

[2] *De adm. Imp.* cap. 40.

harczi zajtól lármásabbak. Innentől fogva 30 évnél tovább törnek be a magyarok a görög császári birodalom vagy az aldunai államok területére. Ezekben az években, mondja vidékünk egyik jeles történetírója, Temesköz nagyon élénk táborhelye volt a szakadatlanul átvonuló magyar hadaknak.[1] A bizanczi császárok állampolitikája sokszoros érintkezésben állott a magyarsággal s ezt a maga érdekében cselszövény vagy pénz érvényesítésével felhasználta ellenségei sakkban tartására. Nem egyszer a nemzeti érdekek ellentétbe kerülve egymással, vészes magyar beütésekre szolgáltak indokokul. A magyar hadak a vezérség idején egyszernél többször léptek át Temes- és a szomszédmegyék területéről a dunántúli, görög vagy bolgár fennhatóság alatt álló vidékekre.

Akik a Névtelen jegyző elbeszélésére feltétlen súlyt fektetnek,[2] azok hitelt adnak abbeli elbeszélésének, mely szerint Szoárd és Kadocsa a Maros-Temes-Dunaköz elfoglalása után, Árpádtól kapott engedelemmel átkeltek Orsovánál a Dunán összes hadaikkal, felemelt czímeres zászlóikkal s betörtek a görög császár területére s a Balkánon át a szeredóczi várig, a mai Szófiáig, aztán Filippopolyig s az Adriai-tengerpartig le Durazzóig száguldoztak.[3] Csakhogy ez a Névtelen által előadott hadjárat már csak azért is nem valószinű, mert egyéb, névszerint görög források

[1] Szentkláray: *Temesmegye és város tört.* az Orsz. monografiák sorozatában 247. l.

[2] Benedek Albert: *Észrevételek a magyar honfoglalás- és Árpádra vonatkozólag,* közzétéve a *Rég. és tört. Ért.* 1876. évf. II, 166.

[3] Legatos suos miserunt, ut eis licentiam daret in Graeciam eundi, ut terram Macedoniam sibi subjugarent, a Danubio usque ad nigrum mare... Dux vero Zuardu et Cadusae licentiam concessit liberam, in Graeciam eundi, et terram praeoccupandi sibi... Zuard et Cadusa, cum omni exercitu suo, elevatis vexillis signiferis aquam Danubii transnavigaverunt, et castrum Borons ceperunt, deinde ad castrum Scereducy iverunt... Ipsi vero ceperunt equitare ultra portam Wacil, et castrum Philippi Regis ceperunt, deinde totam terram usque ad Cleopatram civitatem sibi subjugaverunt, et sub potestate sua habuerunt totam terram a civitate Durasu, usque ad terram Rachy. (*Hist. Duc.* cap. XLIV és XLV.)

róla mit sem tudnak. A Névtelen jegyző előadásához hozzáfűzött, Csaba magyarjaira vonatkozó közlés egymaga is annyira esetlen, hogy e koholt hadjárat történeti valóságától bátran eltekinthetünk, ha Szalay László még annyira is látja »belőle a székely ősmondát kisugárzani«.[1]

Annál kétségtelenebbek azok a harczok, melyek megtörténtét maguk a görög források is bizonyítják. Simon bolgár fejedelem 927-ben elhalálozván, az általa szorongatott szerb, horvát és más szomszéd szláv törzsek a bolgár földet megrohanták. Résztvettek e támadásban, Theophanes X-ik századi névtelen folytatója szerint, a magyarok is.[2] Hogy e hadjáratuk mily eredménynyel járt, azt sem ő, sem más bizanti író fel nem jegyzette. Saját krónikásunk, a Névtelen jegyző szerint, Zsolt Magyarország határát a görög császárság felől a Vazil-kapunál, azaz a Balkán hegyláncznál állapította meg,[3] s így a bolgár földet, valamint más oldalról Horvátországot Spalato városáig a magyar hatalomnak hódolni kényszerítette.[4] Ezt a hadjáratot mindenesetre azok közé számíthatjuk, melynek harczi zaja a Temesközben, a csapatok elindulása és visszaérkezése idején, visszhangzott.

Az egykorú bizanti forrásokban a magyaroknak a keleti birodalomba tett beütéseiről a X-ik század három első évtizedében mit sem olvashatunk.[5] Akkor a keleti császárok őseinkkel a lehető legjobb viszonyban érintkeztek s igyekeztek azokat, valamint a bessenyőket és kozárokat a maguk politikájának pénzzel és ajándékokkal megnyerni és felhasználni. Később azonban a magyarok már ellenségképpen jelennek meg görög földön. Nevezetesen 934-ben,

---

[1] *MO tört.* I, 17.

[2] Megtudván Simon halálát a szomszéd nemzetek, mint a horvátok, *turkok* (azaz magyarok) és a többiek, a bolgárok ellen hadjáratot tervezének. (*Theophanes Continuatus.* Bonn 1838. 412. Utánna Kedrenosz. Bonn 1839. II, 308. V. ö. Szabó Károly: *A magyar vezérek kora* 193. l.)

[3] Névt. jegyző 57. fej.

[4] Szabó Károly i. h. 194. l.

[5] Szabó Károly i. m. 194. l.

április havában, hatalmas magyar hadsereg nyomul az aldunai átjárókon a keleti birodalomba. A Balkán-hegylánczon áttörve elözönlötték a virágzó Thrácziát s Konstantinápoly faláig nyomultak előre. A hadifoglyokat ezrével fűzték rablánczra. Végül is nagy váltságpénz mellett kötötték meg a békét. E hadjáratot röviden megemlítik a bizanti írók, kik azt a magyarok első berohanásának nevezik.[1]

Mi volt oka, hogy tíz éven át mit sem tudhatunk hasonló becsapásokról, ismeretlen előttünk. Több a valószínűnél, hogy a magyarok és görögök békességes viszonyban voltak. De 943-ban a magyarok újból beütöttek a keleti birodalomba. Thrácziát elboríták seregeikkel.[2] E becsapásnak nagyon eredményesnek kellett lennie, nagy zsákmány, sok fogoly kerülhetett akkor a Dunán át hazánkba. Gazdag ajándékok és adófizetés feltétele mellett 5 évre lett a béke megkötve. E béke letelte után 948-ban őseink újból kezdték a keleti birodalom háborgatását. Kétségtelen, hogy akkor is zsákmánytelten érkeztek haza, de Bulcsu és Gyula megkeresztelkedése s a kereszténységnek Erdélybe plántálása üdvösb eredményekül tekinthetők.[3]

Az augsburgi nagy vereség után a magyarok még inkább Keletre fordíták figyelmüket. 958 kora tavaszán átkeltek a Dunán és a Balkán hegylánczon egész Thrácziát elboríták s Konstantinápolyig hatoltak.[4] Nem múlik el nagy idő, 961-ben ismét betör egy magyar csapat Thrácziába, de nagy vereséget szenvedt, úgy hogy a Dunán át

[1] Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Simeon Magister és Georgius Monachus. Kiadták a bonni kiad. 1838. 423., 914. és 743. ll. Továbbá Leo Grammaticus. Bonn 1842. 322., 323. ll. Kedrenosz. Bonn. 1839. II, 316.

[2] E hadjáratot az egykorú Leo Grammaticus: *Chronogr.* Bonn 1842. 32. l., valamint Theophanes folytatója, Simeon Magister és Georgius Monachus a 943. év április havára határozzák. Lásd Theophanes Continuatus etc. Bonn 1838. 430., 748., 917. ll. S ezek után a XI. századi Kedrenosz. Bonn 1839. II, 319.

[3] L. Szabó Károly: *A magy. vezérek kora* 233—34. ll.

[4] Simeon Magister. Bonn 1838. 756. És Theophanes Continuatus u. o. 462. 463. ll. Szabónál i. m. 318. l.

hazaérkezettek szánalmas benyomást gyakorolhattak az őket itthon fogadókra.[1] Ennek daczára e vereség nem akadályozta meg azt, hogy a 968—969. orosz-bolgár háborúban a magyarok is résztvegyenek.[2] Ám ekkor is vereség a vállalkozás eredménye, mely vereség nem lehetett jelentéktelen, mert a magyarok külföldi hadjáratai általában s végleg megszűntek. A 970-iki háború után a keleti birodalom sem látta többé a magyar hadakat. A temesi tájak nagy hadseregfelvonulásai egyelőre beszüntek.

---

[1] Az egykorú Leo Diaconus. Bonn 1828. II. k. 2. fej. 18—19. ll. Theophanes Continuatus. Bonn 1838. 481. l. Szabónál i. m. 318—319. ll.

[2] Szabó i. m. 322—329. ll.

XI.

Ajtony országa. A Temesvidék Ajtony alatt. Az Ajtony-nemzetség. Ajtony személye, uralma és kereszténysége. Ajtony lázadása.

Gládnak fegyverrel való leverése még nem jelentette országának végleges letörését. A honfoglalókat nem az a szándék vezette, mely az őket megelőző hódítókat: rabokká tenni a legyőzötteket, hanem ellenkezőleg azokat inkább is jószerével megnyerni, hűbéreseikké, sőt fegyvertársaikká tenni igyekezett, hogy munkájuknak és hadiszolgálatuknak a magyarság hasznát vehesse. A hódítás sikerét állandóvá tevő ezen eljárásban részesült Glád és népe is. Mint hódoltakat meghagyták a fővérei csata után is a terület birtokában és az önkormányzat gyakorlásában, — csakhogy a magyar uralomtól való függés feltétele mellett. Ilyképp válik előttünk érthetővé, hogy a temesközi tartomány egész Sz. István király idejéig, mint Glád és utódai tartománya, fennmaradt és hogy ő és utódai gyakorolták ott nemcsak a nemzetségfői, földesúri, hanem a kormányzati, közigazgatási jogokat is.

Sz. István idején azonban nagy változás állott be. A vezérek korát felváltotta a független, alkotmányos királyság megalakulása s a királyi souverain hatalom kiépülése. A királyság intézményével már meg nem férőnek mutatkozott a törzsi kormányzási hatalom további fennállása és még kevésbbé a külön, ha mindjárt a hűbéri függési viszonyban álló egyes országrészek további tűrése. Ez utóbbi annál kevésbbé, mivel minden jel arra mutat, hogy a

nemzetségfői hatalom kitágítása és függetlenítése kisebb-nagyobb erőszakoskodással, közhatóság ellen való daczolással járt, de sőt végül oda minősült, hogy ily területeken egy a királysággal, a korona tekintélyével szembeszálló, pártütő ellenkormányzás létesült s számos malcontens személyiség, elégedetlen velleitás meghúzódó menedékhelyeivé lettek. Ily viszonyok már nem lehettek az állami önállóság eszméjével és a gyakorlati kormányzással megegyeztethetők s azért azok megszüntetése monarchikus, központi állami czélból elodázhatatlanul szükséges volt. Politikai követelmény volt az, a melynek végrehajtása garantiája volt a honfoglalási szerzemény és országalakulás jövőre való biztosításának. Ez annál sürgősebb volt Dél-Magyarországon, hol a függési kötelék, a hűbéri kötelék azon idő alatt, mely az első magyar király kormányzását megelőzte, félelmesen lazulni kezdett.

Nincs szoros történeti adatunk arra nézve, hogy mi volt a temesközi clientelaris terület politikai fejlődése, de az kétségtelen, hogy az az egyén, ki Sz. István idején e terület élén mint kötelezett hűbéres állott, már nem tartotta magát azon korlátok közt, azon határokban, melyeket neki Glád meghódolása s a győzelmes fegyver megszabott volt. Hány utódja volt Gládnak s kik voltak azok, meg nem mondhatjuk, de bizonyos, hogy a IX. század végétől a X. század befejezéseig egynél több is követhette őt Marosvárott.[1] Abból, hogy az az Ajtony, kit a magyar Anonymus mint kései Glád-ivadékot említ,[2] a X. században mint magyar főúr mutatkozik be nekünk hazai történetírásunkban, fel vagyunk jogosítva azt következtetni, hogy ivadéki származása nem volt egyenest fiági abban az

[1] Szentkláray combinatiója szerint Glád halála közel esett Árpád halálához, mi 907-ben történt. Glád a fövényrévi ütközet idején 58—60 éves ember lehetett. (*Temes vm. tört.* i. h. 245. l.) A halála után Sz. István uralkodásáig következő 93 év alatt tényleg több utóda állhatott a temesközi fejedelemség élén.

[2] Ex cujus progenie, longo post tempore descenderat Othum, quem Sunad interfecit. Alább: Glad, a cujus progenie Othum descendit. (*De sept. duc.* cap. XLIV.)

értelemben, mintha Ajtony vérségi leszármazásban függött volna össze Gláddal.[1] Sem neve, sem ismert élettörténete ezt nem teszik elfogadhatóvá, hihetővé. Úgy érvelni pedig, mintha a szláv Glád név egy század folyamán magyar befolyás hatása alatt magyar nemzetségi családnévvé magyarosodott volna, komolyan venni nem lehet. Előbb lehetne gondolni, hogy csak oldalági vagy beházasodási rokonságról van szó, mihez analog esetet találhatnánk Magyarország egy másik hűbérese, a biharmegyei Marót családjában, mint kiről tudjuk, hogy magát biztosítva hűbéri uralmában, elvétette egyetlen leányát és örökösét Árpád fiával, Zsolttal.[2] A leány így apja halála után Biharországot nászhozományul hozta.[3] Legvalószínűbb, hogy az Anonymus tudósítása téves, mert akit ő Glád ivadékának mond, az nem értendő másképp, mint hogy annak utóda volt. Utódja vagy úgy, hogy sorrendben követte elődeit, vagy úgy, hogy önhatalmilag alapította meg földfoglalással és tekintélye erőszakos érvényesítésével a régen Glád és utódai által birt földtömeget, a mit egyes író valószínűbbnek tart.[4]

Mindenekelőtt tisztázzuk a temesközi fejedelem nevét. Az Ochtum nevet Szentkláray akkép értelmezi, hogy az a görög Aktonról, Archonról értendő. Szavai szerint »azt a népfőnököt, ki Sz. István király országlásakor Dél-

---

[1] Marczali szerint Glád Ajtony herczeg *őse*. (*A magyar nemzet millenniumi tört.* I,) Pauler Gládot Ajtony *ősatyjának* mondja. (*A magy. nemz. tört. az Árpádh. kir. alatt* I, 57.)

[2] *Hist. 7. duc.* cap. LI.

[3] Dux vero Arpad, inito consilio suorum nobilium, mandata Menumorout dilexit, et laudavit. Et dum filiam Menumorout ejusdem aetatis, ut filius suus Zultus, jam esse audivisset, petitionem Menomorout differre noluit, et filiam suam in uxorem Zultae accepit, *cum regno sibi promisso.* (U. o.)

[4] Karácsonyi János szerint »valószínűbb azonban, hogy egy magyar törzsfő, ki körülbelül épp oly eszközökkel vette hatalmába azt a földrészt, melyet ma *Dél-Magyarországnak* nevezünk, mint a milyenekkel később *Csák Máté* a Felföldet«. (*A Csanád-nemzetség s birtokai Dél-Magyarországon*, közzétéve *a Tört. és rég. Értesítő* 1884. évf. X, 5.)

Magyarország fölött uralkodott, történeti forrásaink Achtum, Actum, Ohtum, Ohtun és Achton néven ismerik, miből később a magyaros kiejtésű Ajtony keletkezett. Azonban mind e különféle variánsok a görög ἄκτως, vagy ἀρχον-ból származnak, a mi uralkodót, vezért, intézőt, főnököt jelent. Nem a családnak vagy a vezérnek neve ez, hanem a tiszté és állásé, amint a szláv fajok ebben az időben uralkodóikat, fejedelmeiket, főnökeiket, vezéreiket králnak, vajdának, zsupánnak vagy görögösen archonnak és aktosnak czímezni szokták. Archonok vagy Aktosok voltak tehát a Glád-nemzetségnek egymást követő mindazon fejei, kik népük fölött vezérkedtek és az említett területen a fejedelmi hatalmat gyakorolták. Ezt a czímet viseli Szent István korában az a délmagyarországi szláv vezér is, ki a Glád-nemzetség uralmát végre sírba vitte. Látnivaló, hogy a krónikások variánsai egyszerüen csak névtorzítások, melyekből a Glád-nemzetség és a Szent István korában élt Actum, magyarosan Ajtony, külömbségére vagy éppen ez utóbbinak magyar származására következtetni egyáltalában nem lehet«.[1]

Ehhez közeljárót mond Pauler Gyula is, ki úgy vélekedik, hogy »Gládnak ivadéka, a nálunk csak félig-meddig idegen Ajtony bolgár származású volt. Hogy Ajtony-memzetséggel, Ajtony monostorával még a XIV. században találkozunk, abból még nem lehet következtetnünk Anonymus határozott állításával szemben, hogy Ajtony magyar volt; mert lehehetséges, hogy ez Ajtonyok nincsenek is összefüggésben az István-kori Ajtonynyal, mint az Ákos magyar nemzetség nincs összefüggésben a Szent László-kori hasonnevű hun vezérrel; és ha volnának is, épp oly kevéssé lehetne abból következtetni Ajtony tiszta magyarságára,

[1] *Krassó vármegye őshajdana* I, 87—88.) Már előbb említi »az 1028-ig fennállott vazallus marosvári bolgár-szláv *Αρχον* úri hatalmát«. (*A csanád-egyházmegyei plebániák története.* Temesvár 1898. I, 1.) Ugyane művében »a marosvári *Αρχον*-tól elvett territoriumot«. (I. h. I, 4.)

mint nem lehet p. o. a Tomaj-nemzetség fennmaradásából argumentumot kovácsolni az ellen, hogy Thonuz apa bessenyő volt. Sőt a körülmények összevetéséből azt következtethetjük, hogy ez Ajtony a Bécsi Képes Krónika Kean, dux bulgarorum et sclavorumja, kit ezek a krónikák említenek, míg Ajtonyt nem ismerik, s a kinek helyet sem tudunk szorítani másutt, mert Erdély déli része, a Havasalföld akkor még puszta vadon, vagy kóbor bessenyők tanyája volt«.[1]

Nagyérdemű tudósaink ez állításaira azonban megjegyezzük, hogy Szentkláraynak az Ochtum névnek a görög Aktonról, Archonról való értelmezése időmult, egészen hiábavaló kísérlet. Szóképzésileg, a magyar nyelvfejlődés törvényével ki van mutatva s legjelesebb íróink Marczali, Karácsonyi, Pauler, Tagányi, Borovszky stb. által is elfogadva, hogy e név helyes kiejtése Ajtony![2] Ez az Ajtony elnevezés

[1] *A magyar nemz. tört. az Árpád-házi királyok alatt* 56. és 512. ll.

[2] E nevet történetíróink eltérőleg írják, nevezetesen *Achtum*-nak Ipolyi, Knauz, Pesty, Spányik, Frankl, Bárány; *Ochtum*-nak Fridvalszky, Horváth Mihály, Meynert és mások; *Okhtum*-nak Tuboly; *Othum*-nak Szalay, Haner; *Ohtum*-nak Cornides, Podhráczky, Lányi; *Ohtum*-nak és *Othum*-nak Jászay; *Aktum*-nak Botka; *Oktum*-nak Svastich; *Aktum-*, *Achthum-*, *Ohthum*-nak Palugyay; *Ohtom-* és *Achtum*-nak Pray; *Athon*-nak Fessler; *Otom*-nak Bartal; *Ótom*-nak Kerékgyártó; *Acsony*-nak Vasváry; *Ahton*-nak, Ahtony-nak és *Ajtony*-nak Karácsonyi és Szentkláray. Világos, hogy az eredeti kiejtés megállapítására az eredeti források határozóak. A Vita S. Gerardiban mindig *Achtum*, Wion szövegében *Acthum* is olvasható. (Batthyány: *Acta et Scripta S. Gerardi* 318—322. És Karácsonyi *Turul* 1891. IX. 94—95.) Igy fordult-e az elő a nagy legenda eredeti szövegében is, meg nem mondhatjuk, lévén előttünk a nagy legendának csakis a XIV. század végén másolt mondseei codexe. Egy másik forrásműben, a Névtelen jegyző krónikájában a név mindig *Ohtum* alakban fordul elő. Egy 1318. évi oklevélben *Ohtum* olvasható *(Anjou-kori Okmtár* II. 418.) Egy 1329-ikiben *Hohtunmonustora*-ról van szó, mely alább ugyanezen oklevélben *Ahtunmonustura* alakban variál. *(A gr. Sztáray-család Okltára* I. 59. *Anj. Okmtár* V. 594. Pesty: *MO. helynevei* 216—17.) 1355-ben *Ahtunmonustura* alakban fordul elő. *(Turul* IX. 94.) Végre egy 1352. évi okiratban a név *Achton*-nak van írva. *(Anjou-kori Okmtár* V.

nem az Archon- vagy az Aktomnak csupán magyarosan kiejtett hangzása, mint ahogy ezt Szentkláray véleményezi, hanem a nyelvfejlődés törvényeivel megegyeztethető igaz magyar név. Gládról egyik hazai és külföldi forrás sem használja az Archon vagy Akton nevezést, pedig ezt rája is úgy kellett volna alkalmazni, mint kései utódjára Ajtonyra. Ha a forrásunkban említett név a görög Archonról volna értendő, akkor abból sohasem keletkezhetett volna sem a magyarosan hangzó, sem az igaz magyar Ajtony név. Míg az Archon, Aktom név tisztán tiszti, állásbeli név, addig az Ajtony név határozottan egyéni, családi, nemzetségi név. Okiratilag ismeretes

---

594.) Mi már mindebből a tanulság? Az *O* e névben úgy felel meg az *A*-nak, mint *O*ba-ban az *A*bá-nak, *O*dun-ban az *A*dony-nak. Az *on, un* végzet úgy az *ony*-nak, mint To*xun*, Tog*sun*, Thog*sun* névszóban a *Taksony*-nak, az Od*un*-ban az *Adony*-nak, a Pos*un*-ban a *Pozsony*-nak. Az *um* végzet is úgy, mint az *un* az *ony*-nak felel meg, így To*xum* (Wenzel: *Árpád-kori új Okmtár* X. 280) = *Toxun* = *Taksony*. A *ch* szokott *cs, k* vagy *t* betűül is vétetni, de sokszor az egyszerű *h* helyett áll, jelentve a középkori helyesírás ingadozását. Világos, hogy az *Ach*tum szóban a *ch* nem vehető *cs*-nek, mert az *Acs*tony név nem volna a magyar iznek megfelelő, de semmivel sem bizonyíthatjuk azt sem, hogy a *ch*-t e szóban *k*-nak vették volna, a mi amúgy sem valószínű, de vették *h*-nak, mint a Névtelen s az 1318. és 1329. diplomák írói, vagy vették *t*-nek, a mint azt Temesvári Pelbárt bizonyítja, ki a nevet A*tth*ton-nak írja. (Mátyás Flórián: *Hist. Hung. fontes domestici* I. 83.) Csakhogy a felhozott források nagyobb része nem *ch*, hanem egyszerű *h* betüt alkalmaz a név leírásában. Ezen *h* betű alkalmazásának nem az a czélja, hogy az előtte álló magánhangzónak a *nyujtása* jelöltessék, mert a nyujtást inkább is a magánhangzónak kettőztetése által jelölték, mint Aaron = Áron (Wenzel I. 59. 268. VIII. 450.), Beel = Bél (u. o. XII. 433.) Dees = Dés (u. o. VI. 505. VII. 91. 108.), Deeswar = Désvár (u. o. III. 5. V. 91. IX. 285.), Saag = Ság (Fejér: *Cod. Dipl.* III. II. 35. IV. II. 259. IV. III. 277.) stb. Inkább is kétségtelen, hogy *h* illetve *ch*, ha *t* előtt áll, a *j*-nek felel meg, így: Ru*ht*ukeurus, Ru*ht*ugeur = Röjtökör (Fejér III. I. 393. 394. III. II. 141. IV. I. 277. V. III. 238. 239.), Se*ht*er, Se*ht*uriensis = Söjtör (Wenzel: VI. 368. XI. 460. 461.), De*ht*er, De*ht*er = Dejtár (Wenzel VII. 342. Fejér X. VII. 750. Knauz: *Mon.* I. 423.) S éppen így Che*ht*e, Che*ch*te = Csejte; De*ht*e, De*ch*te = Dejte stb. Ezt tudva s alkalmazva az Ohtun, Ochtum, Ahtum névre, olvasása megfelel az Ojtun, Ajton = *Ajton*- vagy

is a genus Ajtony.[1] A szintén okiratilag ismeretes Ohtunmonostora[2] illetve Hohtunmunustura és Ahtunmunustura,[3] de sőt a monasterium de Vituhu,[4] illetve Withubu, Vctuhn (Vituhn)[5] ugyancsak az Ajtony-nemzetség egy tagjára utal. A Kolozs vármegyében, a kolozsvári járásban ma is található Ajton nevű kisközség útmutatóul szolgálhat abban, hogy hol, merre kelljen a nemzetség törzsbirtokát keresnünk. A mit Szentkláray a Szent István-korabeli Ajton szláv, Pauler annak bolgár eredetiségéről mond, egymással meg nem egyeztethetők, mert ha szláv volt, nem lehetett bolgár, miután a kettő közt népszármazási különbség van, lévén a bolgárság a magyarsággal rokon s csak később a görög keleti kereszténység befogadása következtében lett szlávvá. De tisztán történeti tekintetben sem mondhatni Ajtonyt akár szláv, akár bolgár, akár bolgár-szláv[6] vezérnek, a min mit sem változtat az, hogy népe

Ajtony-nak. Mi hogy valóban így van, az okmányos adatokkal is kimutatható. Tagányi Károly úr előzékeny s lekötelező szivességéből a következő okmányos adatokra hivatkozhatunk az országos levéltár okmánykészletéből. Egy 1320. évi okiratban (Orsz. Ltár 1991. sz.) előjön *Ohtun*-teleke in Comitatu de Cluus. Egy 1345-ikiben (u. o. 28577. sz.) *Ahthun*. Egy 1366-ikiban (n. o. 28742. sz.) *Ohtun*, mely évben Ohtun birtokosai perelnek Torda városával a két helység határaiért. 1428-ban (u. o. 26880. sz.) *Ahthon* s végül 1473-ban (u. o. 27517. sz.) *Aython*. E név pedig, mely mindannyiszor *egy és ugyanazon* helységre vonatkozik, megfelel a Kolozsmegyében Tordához közel fekvő *Ajton* falunak, melyet a középkorban a szász eredetű Sombor-nemzetség tagjai bírták. Mindezekhez a meggyőző adatokhoz, melyeket még 1891-ben tettem közzé (*Századok* XXV. évf. 263—64.), lásd Karácsonyi Jánosnak kevéssel utóbb megjelent czikkét: *Ajtony = Achtum* czímen közölve a *Turul* 1891. évf IX. 94—96.

[1] Egy 1329-iki eredeti oklevélben előfordul a »*de genere Ohtum*« kifejezés. (*Anjou-kori Okmtár* II. 418.)

[2] Pesty: *Helynevek* I. 217. Kzi.

[3] *Sztáray Okltár* I. 59.

[4] Fejér: *Cod. Dipl.* III. I. 314. 316.

[5] Theiner: *Monumenta* I. 22. Ez utóbbi névtorzítások *Ajtonyra* való vonatkozását kimutatva lásd Borovszkynál: *Csanád vm. tört.* I. 57. és II. 6. szemben Pesty Frigyesnek a temesmegyei Ittebére való, magyarázatával. (*Századok* 1875. IX. 678.)

[6] Igy is nevezi Szentkláray: *A csanádegyházmegyei plébániák*

egyvelegében szlávok is, bolgárok is voltak. Hiszen tudjuk, hogy a délmagyarországi területen a honfoglalás idejétől kezdve számos magyar letelepedés volt, úgy hogy földünk, Szentkláray joggal mondhatta, hogy a délmagyarországi tartomány a honfoglaláskor behódolt Magyarországba és vidékenkint magyar nemzetségeknek adott szállásokat.[1] A honfoglaló Vojta kunjai a torhusi földön, vagyis a mai Taras, Nagybecskerek, Beodra és Párdány közt elterülő termékeny síkságban telepedett le, amint ezt másutt ugyancsak maga Szentkláray is hirdeti.[2] De Zsolt és Taksony vezérek alatt is történtek Torontálban, Temesben s a marosontúli területen magyar beülések.[3] Hogy mekkora volt már a honfoglaláskor mind e területen a színmagyar megszállás, váltig hirdeti Bíborban született Konstantin császár, ki szerint a magyarság zöme a Temes, Thutes, Maros, Körös és a Tisza között lakik.[4] Ha egymagukra azokra a helyekre hivatkozunk, melyek forrásainkban Sz. István vezérének, Csanádnak Ajtonynyal vívott csatájával együttesen említtetnek: Marosvár, Kökényér, Nagyősz, kiderül tiszta magyarságuk; mert hiszen e nevek már megvoltak, mielőtt Sz. István, illetve Csanád vezér diadalmaskodott s nem keletkeztek később mint Oroszlános. Magyar hangzásuk tehát igen sokat bizonyít, mert ha Ajtony és népe szláv vagy bolgár, akkor e nevekkel forrásainkban nem találkozhatnánk.[5]

A mit Pauler a Sz. István-kori és a XIV. századi Ajtonyok össze nem függéséről mond, részéről csak fel-

---

tört. I. 1. Alább néhány sorral azonban a »marosvári szláv fejedelemséget« említi.

[1] *A csanádegyh. pleb. tört.* I. 5.

[2] *Temes vm. tört.* i. h. 245. l.

[3] Szabó Károly: *A magy. vezérek kora.*

[4] *De Adm. Imp.* cap. XL. A görög író e közlésére hivatkozva találja Marczali legjobb czáfolatát azon írók állításának, kik az Anonymusból azt a következést akarják levonni, hogy Ohtum bolgár volt. (*A magy. nemz. (mill.) tört.* I. 227.)

[5] L. *A csanádi püspökségről* irott monografiánkat a *MO egyházi földleírása a XIV. század elején* cz. s a magyar püspöki kar által kiadott műben. Budapest 1891. I, 354.

tételezés, melyhez semmi bizonyítéka nincs, Ajtonynak pedig a Kean bolgár-szláv vezérrel való azonosságát csak arra az alapra véli fektethetni, hogy krónikáink csak Keant említik, míg Ajtonyt nem ismerik. Ez alapon már Katonában is megfogamzott volt a gondolat, hogy Ajtony azonos Keánnal,[1] de állítani nem merte, mert a Képes Krónikának az elbeszélése teljesen meghazudtolja ezt a felvételt. A krónika szerint »Sz. István seregét a bolgárok és szlávok fejedelme Keán ellen indítá, mely népek a természet által igen megerősített fekvésű helyeken laknak«.[2] Ez csak nem illik a maros-tisza-dunaközi földre, mely a krassószörényi hegység kivételével csupa széles-tágas rónaság. A természet által igen megerősített fekvésű helyek nem itt, hanem a szomszéd Erdélyben vannak s a krónika szavai csakis erre vonatkoznak. István király a Keán elleni harczot «sok fáradsággal és harczi izzadással végre nagy bajjal legyőzé és megölé».[3] Oly állítás, mely szintén nem felel meg Ajtony esetének. Ajtony nem hosszas hadjáratban bukott el és nem is István kardjától, hanem a Csanádétól, míg Keánt István terítette le, mit a krónika, el nem téveszthetés okából, gyönyörű színképes rajzban is feltüntetett. Ki mondhatná, hogy Istvánnak akár az Ajtony, akár Keán ellen viselt hadát csak képletesül kellene vennünk? De már maga az a körülmény, hogy a krónika két fejezete szemlátomást össze van kavarva egymással, éberségre s figyelemre int, úgy hogy a 38-ik fejezet onnantól fogva, hol mondja, hogy »a király oda behelyezé Zsolt nevezetű szépapját, ki azután azon erdélyi részeken örökös lőn, s kit azért közönségesen Erdélyi Zsoltnak szoktak hívni«, a 37-ikinek a folytatása. És a többi is, nem Keánra, hanem Gyulára vonatkozik. Hogy a krónika Ajtonyt nem ismeri, az a krónika defectusa, melyet nem

[1] *Hist. Crit.*, 138. Ugyanő: *Hist. Reg.* I, 102.

[2] Post haec autem movit exercitum super Kean, Ducem Bulgarorum et Sclavorum, *quae gentes loca naturali situ munitissima inhabitant. (Marci Chronica* cap. 38.)

[3] unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus praedictum Ducem vix tandem devicit et occidit.

lehet azzal pótolni, hogy helyébe Keánt tegyük. Hogy a Keán nem tulajdonnév, hanem a Kán czím, mint Pauler mondja, azt mi nem vehetjük többre, mint amennyiben veszszük azt az állítást, hogy az Ochtum annyi mint Archon. Pauler már csak azért is véli Keánt és Ajtonyt azonosíthatni, mert Ajtonynak »helyet sem tudunk szorítani másutt« mint Dél-Magyarországban, »mert Erdély déli része, a Havasalföld akkor még puszta vadon, vagy kóbor bessenyők tanyája volt«. Nem hinnők, hogy azt betüszerinti értelemben kellene vennünk, mert a római korból maradt itt elég művelt terület a XI-ik században is. Elfogadjuk ezért előbb Jászay Pálnak, Szilágyi Sándornak és Horváth Mihálynak állítását, kik Erdélyben vagy Havasalföldön keresik Keán hazáját.[1] Fessler földrajzilag közelebb is megjelöli: az Olt és a Duna balpartjain.[2] A Kán-nemzetségre, melyet ugyancsak Pauler említ, mint baranyamegyei nemzetségre ezúttal gondolni sem akarunk. Inkább Erdélyben keressük, miután »ez az Erdélyben hatalmas család a Gyulákra vitte vissza eredetét«.[3] Míg tudósaink döntőbb érvekkel nem igazolják állításaikat, addig mi Ajtonyt, Karácsonyival[4] és Borovszkyval együtt[5] magyar törzsfőnek, magyar nemzetségi kényurnak mondjuk

---

[1] »Keán a bolgárok és tótok fejedelme... úgy látszik, Erdélyben lakott« mondja Jászay. *(A magy. nemz. napjai I, 237.)* »Tehát bizonynyal Erdély alsó részét és tán a Havasalföld felső területét« bírta, mondja Szilágyi *(Erdélyország tört.* I. 16.). »Keán Gyula legyőzetése után sem szünt meg Moldvából háborgatni Erdély határait. István tehát seregét a havasokon átvezetvén, a bessenyő fejedelmet ütközetre kényszeríté, melyben ez maga is életét vesztette, serege pedig szétszóratott«, mondja Horváth. *(A kereszténység s az alkotmányos rend megszilárdulásának kora,* közzétéve *Kisebb tört. munkái* II. 242.)

[2] *Die Gesch. der Ungern.* I, 387—88.

[3] Marczeli: *A magy nemz. (mill.) tört.* I, 275.

[4] *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X. 5.

[5] »egyike volt azoknak *a törzsfőknek,* kik a fiatal magyar királyság eszméjével és felsőbbségével nem tudtak megbarátkozni.« Máshelyt: »Ajtony nem volt más, mint egy büszke *nemzetségfő,* ki a király hatalmát semmibe sem vette.« *(Csanád vm. tört.* I, 9. 57.)

és valljuk, amint már régebben is benne egy ősmagyar származású dynastát ismertünk volt fel.[1]

A mi Glád utódának genealogiai származását illeti, nem lehet meglepő, hogy történetíróink a bizonytalanság sűrű ködében eltérő eredményekhez jutottak. Egyesek úgy vélekednek, hogy az ivadék, Ajtony, Töhötöm vagy ennek fiának, Horkának a származéka.[2] Ez állítás azonban csakis Temesvári Pelbárt félreértett szavain alapszik.[3] A Névtelen ugyanis előadja, hogy Töhötöm és fia a nyíri részeket hódoltatták meg.[4] Minthogy pedig nyíri néven nemcsak a középszolnoki, szatmári s a bihari érentúli vidékek, hanem a körösinneni részek is értettek, Ajtony pedig, mint látni fogjuk, a Körösig bitorolta hatalmát: világos, hogy csakis ez esetlegességnél fogva szülemlett meg a mondott állítás. A Töhötöm-nemzetség birta a Nyírséget és minthogy Temesvári Pelbárt Ajtonyt szintén a Nyr birlalójának mondja, Praynak csakugyan úgy tetszhetett, hogy ennek, mint birlalónak, amannak családjából kellett származnia. A nehézség azonban megszűnik, ha tudjuk, hogy a Pelbárt által felhozott Nyr nem a Névtelen által említett Nyír; hiszen Ajtony a Körösön túl sohasem birtokolt. Pelbárt kifejezése csakis a Körös-Maros közti vidékre szorítkozik, melyet Oláh Miklós is Nyrkeuznek (Nyírköznek) nevez, determinálva azt a Fekete-Köröstől a Marosig s megnevezve várait: Solymost, Lippát, Pankotát stb.[5] A téves tant egyébként már Cornides helyreigazította.[6]

Egy másik illustris történetírónk, Horváth Mihály,

[1] L. imént idézett *a csanádi püspökségre* vonatkozó művünket I, 354.

[2] Videtur ex posteris Tuhutum, aut eius filii Horca fuisse, qui tractum Nyr in suam ditionem redigisse leguntur, írja Pray: *Dissertatio de dextera S. Stephani* 126. l. nota 1.

[3] Sz. Istvánról írt beszédének a szavai a következők: post debellationem Atthon, *qui in Nyir morabatur.* (M. Florianus: *Fontes Domestici* I, 83.)

[4] Névtelen cap. XXII.

[5] *Ungaria* cap. XVI. Bélnél: *Adparatus ad hist.* I, 30.

[6] *Vindiciae Belae regis notarii* 253. l.

bár egy helyt Ajtonyt (Ohtomot) Glád ivadékának mondja,[1] más helyt ezt (Ochtum) mégis a Gyula ivadékának tartja.[2] Ezt még világosabban hirdeti Marczali Henrik. Szerinte »az ország délkeleti részében volt birtoka a régi Gyulának, ki Konstantinos császár idejében a keresztény hitre tért. Ennek a Gyulának egy ivadéka megtagadta az engedelmességet«.[3] Iróink ez állítását azonban nem tehetjük a magunkévá. Id. Gyula vezér, mint tudjuk, Sz. István király nagyatyja volt. Róla nemzékrendi tekintetben csak annyit tudunk, hogy két leánya volt: Sarolta és Karol. Sarolta Géza herczeg, Karol Doboka neje lett. Amaz szülte Sz. Istvánt, emez Csanádot.[4] Hogy Gyula vezérnek fia is lett volna, arról semmit sem tudunk, sőt annak egyenest ellentmondani látszik az a történeti körülmény, hogy id. Gyulát az erdélyi vezérségben unokája, Zsombor fia, ifj. Gyula követte,[5] kit egy külföldi forrásmű, Thietmar krónikája Procuinak és seniornak mond.[6] Ajtonyt eszerint egyenes vérségi összeköttetésbe nem hozhatni a Gyulákkal. A mi ifj. Gyulát, a Zsombor fiát illeti, róla szintén csak azt tudjuk, hogy Ajtony nem volt a fia, mert történeti forrásaink fiaiul csakis Buat és Buknát említik[7] Ő, neve után indulva, id. Gyulának csakis valamely harmadik, eddig ismeretlen, illetve ifj. Gyulának valamelyik szintén ismeretlen leányának a férje vagy fia lehetett. Így értenők, hogy Ajtony és Csanád

[1] *MO tört.* I, 126.

[2] *Kisebb tört. munkái* II, 242. Megjegyezzük, hogy a szövegben álló *Gyalu* sajtóhiba *Gyula* helyett.

[3] *A magy. nemz. (mill.) története* I, 279.

[4] Ime a származási tábla:

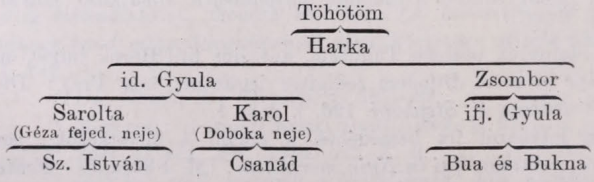

[5] Marci Chronica cap. 37.

[6] *Chron.* VIII, 3.

[7] Zumbor vero genuit minorem Geulam, *patrem Bue et Bucne.* (Anonymus: *De gest. Hung.* cap. XXVII.)

közt megvolt a rokonság, melyet egyesek kiemelnek. De tisztán chronologiai szempontból sem illeszthetjük be id. Gyulát Árpád korába.

Id. Gyuláról történeti tekintetben tudjuk, hogy ő a keresztény vallást elfogadta, Konstantinápolyban megkeresztelkedett, de hogy megtérése alapos meggyőződésen nyugodott, annyiban véljük kétségesnek tartani, amennyiben vejéről, Sarolta férjéről, Gézáról tudjuk, hogy kereszténysége ingadozó volt, miután nem átallotta bevallani, hogy eléggé gazdag ahhoz, miszerint Istent kétféleképpen is imádhatja: pogány és keresztény módon.[1] Ifj. Gyuláról pedig kétségtelen, hogy a pogányság nyilt vallója volt. »Sz. István által gyakorta megintetve, sem Krisztus hitére nem tért, sem a magyarok háborgatásával fel nem hagyott.«[2] Ellene indította meg Sz. István azt a »hires és nyereséges háborut«, melynek eredménye Gyulának legyőzése és Erdélynek az országhoz való kapcsolása volt.[3] Gyula háznépével fogságba kerülve, nejével és két fiával kénytetve megkeresztelkedett. Népe is ennek következtében áttért a keresztény és pedig a latin (katholikus) keresztény vallásra. Ajtony, mint a pogányság híve, ily körülmények között nem maradhatott tovább Erdélyben s kivándorolt onnan a Temesközbe. Ott már akkor szintén meggyökerezett a kereszténység és pedig a keleti kereszténység, melyet e helyt a görög keleti papok terjesztettek. Így értjük, hogy Ajtony, valamint Csanád is, ez utóbbi csak névleg és kényszerítve, e vallás hívei voltak. De voltak a Temesközben nagy számmal pogány magyarok is. Azok a magyarok, kik Glád legyőzetése után e területen

[1] »Meglehet, írja egyik jeles történetírónk, hogy sírját egyaránt áldotta meg a püspök és a táltos, de bár valószínűleg keresztény szertartással temették el, nyugvóhelyét sohasem említették azok, kik Magyarország keresztény uralkodóinak nekropolisát sorban megjelölték. Hiába, az első nagy szent király atyját még halála után sem lehetett befoglalni az igazhivő keresztény fejedelmek koporsójába.« (Marczali: *A magy. nemz. (mill.) története* I, 233.)

[2] Saepissime amonitus a Beato Rege Stephano, nec ad fidem Christi conversus, nec ab inferenda Hungaris iniuria conquievit. (*Marci Chronica de gestis Hung.* cap. 37.)

[3] *Marci Chronica* cap. 37.

letelepedtek, mind csakis pogányok voltak. Mikor azonban Géza ingadozó kezdeményezése után Sz. István apostolkodott a kereszténység terjesztésében, a temesközi magyarok, mint Ajtony tartományában levők, félreestek az apostoli buzgólkodás közvetlen érintkezésétől s kikerülve a térítési igyekezeteket, pogányok maradtak. Ezt abból is következtethetjük, hogy az egész maros-tisza-dunaközi vidéken Ajtony idejében csakis Marosvárott volt a görög hitüeknek kolostoruk.[1] De tudjuk azt is, hogy Kupa somogyi vezér s ifjabb Gyula erdélyi vajda zászlai alá a kereszténység felvétele ellen berzenkedő pogány magyarok gyűltek. Szerencsés szétverésök után sokan, kik elzavarásuk után sem akarták magukat megadni, áthuzódtak Ajtony szomszédos területére, hol jelentékeny faj- és hitrokonokkal találkoztak. Ajtony őket annál szívesebben fogadta, minél biztosabb lehetett afelől, hogy bennök István személye és intézményei ellen lángoló gyűlölettel eltelt szívós bajtársakat nyer.[2] A fogadtatás Marosvárott annyira szíves volt, hogy a menekültek itt nemcsak felvételt, de kitüntetéseket és méltóságokat is nyertek. Sz. István király rokona, idősb Gyula leányának, Karolnak a fia, Csanád, híve s legelső tisztje volt Ajtonynak, »ki méltóságban a többiek felett áll vala, kiknek előljárójává tette vala őt ura«.[3] A Csanádot ért e nagy kitüntetés és szíves fogadás ténye nagyon bevilágít

[1] Quia in eadem provincia aliud monasterium non erat. (*Vita S. Gerardi* cap. X. Azonk. l. azokat, miket *A csanádi püspökség* monografiájában i. h. 355—356. lapjain mondottunk.)

[2] Ortvay: *A csanádi püspökség* i. h. I, 356. És ugyanő: *Tört. Adattár* III, 44.

[3] *Vita S. Gerardi* cap. X. Az Életirat e szavai világosan és kétségbevonhatatlanul tisztázzák Csanádnak Ajtonyhoz való viszonyát. Nem volt ő ennek *szövetségese*, mint Horváth Mihály véleményezi (*A kereszténység első százada MOgon* 289. l.), hanem *alattvalója*. Gyula erdélyi vezér leveretése s az országból való eltávolítása eléggé hirdeti, hogy egy hozzá oly közeli rokonságban álló egyén, mint Csanád, Erdélyben magát nem tarthatá. Az csakis mint *menekült* érkezhetett Marosvárába s mint ilyen, az őt befogadó Ajtony *alattvalójává* szegődött. (L. *A csanádi püspökség*-ről szóló monografiánkat: *MO egyh. földleírása* I, 362.)

az eseményekbe. Bizonyítja, hogy Csanád nem egymaga jött erdélyi hazájából. A források ugyan nem mondják, de az események contemplatiója eléggé hirdeti, hogy vele még sokan menekültek Ajtony táborába. Az erdélyi Gyula veresége az egész Gyula- és Doboka-had veresége volt.[1] Sz. István a Csanád-nemzetség pogány részét szétverte s azokat, kik a kereszténységet elfogadni nem akarták, földönfutókká tette, úgy hogy azok száma, kiknek élén Csanád a Maros-Tiszaközbe került, tekintélyes hadcsapatot képviselt. Mint egy akkora haderőnek fejét Ajtonynak csupa számításból is különös figyelembe kellett őt vennie s ha talán nem is tehetségei miatt, de a számító haszonlesés okából is fel kellett őt magasztalnia.[2]

Ha most elgondoljuk, hogy Ajtony legyőzetése után tömegesen tódultak e vidéken a keresztséghez, úgy »hogy nem vala nyugtok azoknak, kik keresztelnek vala, csak éjszaka és nagy munkájok vala«[3] és hogy «százanként járultak Gellért püspök elé azon kérelemmel, hogy szenteljen fel számukra helyeket egyházak építésére«,[4] minden bizonynyal meg kell győződve lennünk, miszerint a pogány elem itt jóval túl tett a kereszténynyin.[5] Ezt különben az Életirat is frappansul hirdeti, mikor tudtunkra adja, hogy a marosvári barátoknak azon városnak csak egy har-

[1] Karácsonyi, úgy látszik, ellenkező véleményen van, mert ő Csanád átpártolását úgy véli megtörténtnek, hogy »az a kalocsai érsekség alapításakor pogány létére, a pogány Ahtony (azaz Ajtony) udvarába vonult s ott fővezérségre emelkedett«. (*Szent Gellért élete és művei* 90. l.) Ezzel nyilván azt mondja, hogy Csanád *egymaga* vándorolt ki telephelyéről. Elfogadhatóbb Borovszky állítása, ki szerint Csanád »bizonyára *nagyszámú néppel* szaporította« Ajtony fegyverfogható embereit. (*Csanád vm. tört.* I, 11.)

[2] Ezt közelebbről okadatoltuk *Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon* című értekezésünkben, közzétéve a *Századok* 1891. évf. XXV, 268—69.

[3] *Vita S. Gerardi* cap. XI.

[4] U. o.

[5] Rex Stephanus, olvassuk Temesvári Pelbártnál, cum *paganos hostes* debellasset. (*Legenda S. Gerardi abbreviata* Batthyánynál: *Acta et Scripta* p. 365) Azonk. l. *A csanádi püspökség* monografiájában mondottakat *MO egyh. földleírása* I, 355.

mada szolgál vala.[1] Igen valószínű, hogy a pogány magyarság még a tömeges keresztelés idején túl is jelentékenyen képviselve volt s hogy nem egy család a politikai hatóság kényszerítése mellett hajtotta meg merev nyakát.[2]

Mindezeket fontolóra vévén, világos, hogy Ajtonynak Sz. István ellen tanusított ellenséges magatartása semmiképpen sem vezethető vissza nemzetiségi ellentétre, mintha a magyar királylyal egy szláv archon ellenkezett s vetekedet volna. Az ellenkezés és vetekedés alapja részint hatalmi, részint hitvallási aspiratio volt. A hatalmi aspiratio bebizonyosodik abból, hogy az a terület, mely Glád korában a Maroson innen nyúlt el, ő alatta már a Maroson túl, fel a Körösig és délkeleten a Szörénységet befoglalólag Widdinig terjedt ki.[3] E területen mint hatalmas és gazdag főúr helyezkedett volt el. Marosvárott, a mai torontálmegyei Csanádon volt székhelyi palotája.[4] Itt lakott nagy sokasága ama vitézeinek és nemeseinek, kikben bizakodva, büszkélkedik vala. Itt fejtette ki gazdagságának fényét s udvartartásának minden pompáját.[5] Székhelye környékén terültek el az Alsó-

[1] monachis autem ipsius loci eiusdem urbis *tercia pars* deserviebat. (*Vita* cap. X.)

[2] Borovszky: *Csanád vm. tört.* I, 21.

[3] Serviebat eidem viro, olvassuk a Vita-ban, terra a fluvio Keres (Wion olvasása szerint Chrysius) usque ad partes transilvanas et usque in Budin et Zeren, quae omnia sub sua concluserat potestate. (*S. Gerardi Scripta et acta.* Batthyánnál cap. X, 319.)

[4] Kitűnik ez Sz. Gellért életiratából: Chanadinum, olvassuk a Wion-féle szövegben ... a rege sublimatur, quem constituit principem domus regis, *et domus Achtum.* (*Scripta et acta* Batthyánnál p. 324.) Hogy e kifejezés alatt *palotát* kelljen érteni, Szabó Károly is bizonyítja: így fordítva e helyet: Csanádot ... a király felmagasztalta, kit is a király a *királyi palota és Ohtom palotájának* fejévé tőn. (*Emlékiratok* 66. l. X. fej.)

[5] Equorum eciam indomitorum multitudinem habebat innumerabilem, exceptis hys, quos pastores in domibus sub custodia servabant, erant ei et pecora infinita, quae omnia habebant, suos deputatos, insuper allodia et curias. (*Vita S. Gerardi* cap. X.) Máshelyt: nimium gloriabatur in *virtute* et *potentia* sua. (U. o.) Ezt Jászay helytelenül fordítja magyarra: *erényével és birtokával* igen dicsekedett. (*A m. nemz. napjai* I, 242.) A polygamiában élő Ajtonyra nem

maros vidékén, a régi Csanádmegyében, a mai Csanád, Arad és Torontálmegyékben nagy complexumokban az ő és nemzetsége szálló földei, birtokai, latifundiumai, melyek később mint a Csanád-nemzetség birtokai szerepelnek.[1] Úgy anyagi eszközeiben, mint a Dunán túlról remélt megsegítésben bizakodva vakmerően daczolni mert a királylyal. Hátmögét biztosítandó, megnyerte a maga számára a bizanczi birodalom támogatását, melynek élén akkor a bolgárverő II. Bazil (Vazul) bizanczi császár állott, ki hatalmát még a Szerémségre is kiterjesztette.[2] Ennek védszárnyai alá huzódva, szembe mert szállani Kupa és Gyula legyőzőjével, kit »már fel sem vesz vala«.[3] Kitűzte Marosvárott a nyilt lázadás zászlaját és elkezdett innen daczolni Sz. István erejével, kinek a Maroson lejövő sója felett is hatalmat bitorol vala, e folyó révein a Tiszáig vámosokat és őröket állítván fel s mindent vám alá vetve.[4] Már nem többé holmi »hűbéres határgróf« mint Fessler mondja,[5] de még nem is olyan »félig-meddig való fejedelem«, mint Karácsonyi fejezi ki magát,[6] hanem valósággal magát függetlennek tartó fejedelem a Köröstől a Dunáig.[7]

A vallási ellenkezés azonkép nyilvánvaló. Glád mint bolgár abban a pogányságban élt, melyet a dunántúli bolgárság is vallott, de ennek a Bizanczczal való érintkezése előbb-utóbb befogadást biztosított a keleti kereszténységnek.

alkalmazható az *erény* szó. Szabó K. fordítása azért e szempontból véve is tökéletesnek mondható, ki a virtusnak *erő* értelmet adott. (*Emlékiratok* 62. l. X. fej.)

[1] Ezt kimutattuk *Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon* című tanulmányunkban a *Századok* 1891. XXV, 269—273.

[2] Kedrenosz II, 476. és Rački: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* VII, 432. 433.

[3] *Vita S. Girardi* cap. X.

[4] *Vita S. Gerardi* cap. X.

[5] Lehenspflichtiger Marckgraf des Landes zwischen dem Maros, der Theisz und der Donau an Siebenbürgens Gränzen. (*Gesch. d. Ung.* I, 393.)

[6] Karácsonyi: *Tört. és rég. Értesítő* 1884. évf. X, 4.

[7] Hatalmának megértető okáról l. *A csanádi püspökség*-ről szóló monográfiánkat i. h. I, 362.

A temesközi bolgár nép Bizanczból kapott kereszténységet, Géza és István alatt pedig a nyugati kereszténység hódított magának tért Magyarországban. Ez ellentétessé tette a kétféle kereszténység vallóit s élesítette ki közöttük az ellenszenvet és az ellenséges érzületet. Ajtony ugyan a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg Viddin városában,[1] s Marosvárott Keresztelő Sz. János tiszteletére monostort is épített,[2] apátot helyezvén bele görög barátokkal az ő törvényük és szertartásaik szerint.[3] Tévedés volna azonban hinni, hogy ő buzgó vallója s terjesztője lett volna a görög hitnek. Kereszténysége csak külsőleges, színleges volt, az önfenntartás körülményei által rája erőszakolt. Úgy a monostor építése, mint a keresztény barátok támogatása csak számító politikán alapult: biztosítani magának a görög császár pártfogását.[4] Az Ajtony által alapított monostor és görög szerzeteseinek testülete különben nagyon meddő térítő iskolája volt a terjedelmes vidéknek, kétségtelenül Ajtony nagymérvű közönyén illetve ellenszenvén mult, hogy a görög szerzetesek vallásuk terjesztésében erélyt és buzgóságot nem fejtettek ki. Hivatásuk fenségét fel nem fogva s nyilván képességgel sem bírva, ügyük iránt a más fajú- és ajkuaknál lelkesítő meggyőződést költeni, siker és eredmény nélkül élték tétlenül napjaikat Marosvárott, úgy hogy egy általuk

[1] Jászay téves olvasásból kiindulva s bizonyára Wion szövegére is támaszkodva (*Scripta et acta S. Gerardi* Batthyánnál p. 318. not. b.) írja, hogy *Budán* keresztelkedett meg. (*A magy. nemz. napjai az arany bulláig* I, 242.) A Névtelennél ugyanis a helynév *Bundyn*-nek iratik, mi Bondinnak hangzott, mi alatt azonban csakis Viddin értetik, mit Lányi sem tudott teljes meggyőződésből. (*Magy. Egyháztört.* I, 107. és 626.) V. ö. Szabó Károly: *Béla kir. névt. jegyz. könyve* XI. fej. 19. l. és *Emlékiratok* 63. l. Azonk. l. Prayt: *Specimen Hierarchiae* II, 106. Podhraczkyt: *Béla névt. jegyz. hitelessége* 190. l. és ugyanő: *Chronicon Budense* 130. l. 7. jegyz. Dugonicsot: *A magyaroknak uradalmait* 150. l. és a *Geographie ancienne et historique d'apres des Cartes de D'anville* par L. B. D. M. Paris 1807. p. 444.

[2] *Vita S. Gerardi* cap. X.

[3] Constituens in eodem Abbatem cum Monachis Grecis juxta ordinem et ritum ipsorum. (*Vita S. Gerardi* cap. X.)

[4] L. *A csanádi püspökség* monografiájában erre vonatkozólag mondottakat. (*MO egyh. földleírása* I, 356.)

képviselt hitműködésről s egy általuk feltételezett rendszeres hitterjesztésről szó sem lehet.[1] Ám lehet de, sőt valószínű, hogy netáni igyekezetüknek az ott elterjedt nagyszámú pogányság ellenáramlata is erős akadályt gördített útjába.

Már a politikai antagonismusból sem következik, hogy a marosvárosi monostor Sz. István engedelmével alapíttatott volna, csakhogy a veszprémvölgyi bazilita-apáczák innen könnyebben juthassanak lelkészhez, semmint a távoleső Konstantinápolyból.[2] Előbb hihető, hogy Ajtony a marosvárosi kolostort a görög császártól nyert engedélylyel építette,[3] de ez állítás nyilván a legenda szavainak másodkézből vett értelmezése, illetőleg a Wionféle roncsolt szövegnek alapján állíttathatott.[4] Annyi bizonyos, hogy a helyes kiadású mondseei codex ez állítást távol sem támogatja s Wion olvasásától egészen elütő.[5] De minthogy továbbá az is állíttatott már, hogy maga Sz. Gellért püspök építtetett Csanádon egy Sz. János tiszteletére szentelt templomot,[6] helyén van itt figyelmeztetni, hogy az érintett zárdai codex teljesen eloszlat minden eszmezavart. Ez után indulva, biztosan

---

[1] Fessler helyesen írja, hogy a görög szerzetesek Csanádon *fegyelem, eredmény és siker nélkül* éltek. (*Die drei grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme* 198. l.) Különben a csanádi görög szerzetesek e hitműködési meddősége újabb illustratiójául szolgálhat azon igazságnak, melyet Stilting, Fejér, Kollár, Szalágyi, Katona, Pray, Lányi, Knauz a dialectika és tudomány minden fegyverével oly jelesen védtek Schwarz Godfrid szélmalomharcza ellen, ki Hierotheus papjainak a kezdeményezés oly nagy sikerét tulajdonítja. De hivatkozunk e körülményre különösen még azért is, mert óhajtjuk, hogy kellő commentárul szolgáljon az úgy Péczeli, mint Horváth Mihály és Kerékgyártó Árpád munkáihoz, melyekben »ennyi czáfolat daczára is Schwarz véleményének némi gyenge nyoma még mindig megmaradt«.

[2] Bárány: *Torontál hajdana* 89. l.

[3] Böhm: *DMO kül. tört.* I, 80. Wlád: *A román nép és ügye* 114. l.

[4] Accepta autem potestate *a Grecis* construxit monasterium, így Wion szerint.

[5] Ebben olvassuk: Accepit autem potestatem a Grecis, et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honorem beati Joannis Baptiste. (Batthyánynál: *Scripta et Acta* p. 319.)

[6] Bárány: *Torontál hajdana* 92. l.

mondhatni, hogy Csanádon nem létezett két oly egyház, melynek egyike Ker. Sz. János, másika pedig Sz. János tiszteletére lett legyen felszentelve. A különböző íróknál külön templomokul jellegzett János-egyház tehát egy s ugyanaz.[1]

Nem kisebb tévedés, sőt nevetséges állítás a korirat mindennél világosabb szavai ellenére azt vitatni, hogy az Ajtony által Csanádon alapított monostorban tót szerzetesek szolgáltak volna az Úrnak.[2] Már Knauz felelt ez állításra érdemlegesen, kimutatva, hogy tót szerzetesekről szó sem lehet.[3] És tévedés volna hinni, hogy ezen monostoralapítás

[1] Ortvay: *Tört. Adattár* III, 42. Henszlmann: *Archaeologiai Közlemények* VIII, 13.

[2] Állították ezt komolyan a dr. Radlinski által szerkesztett s Szakolczán megjelenő »*Slovenost*« című tót ujságban, először az 1863-, aztán újra az 1864-ik évi folyam füzeteiben. Vitatta a *tót* jelleget Csanádra Safarik, a híres történetíró. »Nichtlange«, írja ő, nach der Festsetzung der Magyaren finden wir dort einige gräcoslawische Klöster unter dem Schutze der Könige von Ungarn und der Suprematie des Papstes, namentlich in Veszprim, Wysegrad, Csanád, Arad u. s. w. Kifejti aztán, hogy a *monachi graeci* kifejezés csakis a *ritusra* vonatkozik és a *Slavi* szó által értelmeződő. Hivatkozik a nálánál még híresebb cseh Palaczkyra, ki szerint a *Slavi* vagy sclavinica lingva kifejezés a római archivum egyik okiratában csakugyan a Safarik által említett kolostorokra, tehát *Csanádra* vonatkozólag is előkerül. Ezek alapján hát Ginzel is elhitte, hogy a kérdéses kolostorokban graeco-szláv, vagyis *tót* szerzetesek voltak. *(Gesch. der Slawen-Apostel Cyrill u. Method und der slavischen Liturgie* 139—140. l. 8. jegyz.)

[3] Hogy Achtum nem követte a *tót* ritust, írja ő s következőleg *tót* szerzetesek sem voltak mellette, a Vita S. Gerardi ezen szavai: »*qui secundum ritum Grecorum . . . erat baptisatus*« eléggé tanusítják (Hasonlót állít Pray is in *Dissertatione de S. Ladislao* p. 58.), hacsak a »Slovenost« a görög ritus alatt nem érti a *tótot*, de akkor aztán bizonyítsa be ám, hogy Konstantinápolyban is *tótul* imádták az Istent! Az is megfontolandó, hogy csak Achtum alatt jöttek ide a görög papok; világosan bizonyítja ezt Sz. Gellért életírója: Accepit autem (Achtum) potestatem *a Grecis* et construxit in prefata urbe Morisena monasterium . . . constituens in eodem Abbatem *cum monachis Grecis* iuxta ordinem et ritum ipsorum. *(A magyar nyelv történeti joga az egyház- és hazában.* Közzétéve a *Magyar Sion*-ban II, 472—473.) De megfelelt Knauz Safariknak, Palaczkynak és Ginzelnek is érdemlegesen. *(A tót ritus Magyarországon.* Megj. a *Magy. Sion* II, 703 .s kk. ll.)

Ajtony nagy hitbeli buzgóságát hirdeti. Ellenkezőleg Ajtony kereszténysége inkább is gyenge lábon állott. Sz. Gellért életirata hangosan ócsárolja benne a keresztény hitbeni tökéletlenséget, a mit különben maga is élénken azzal tanusított, hogy polygamiában élt megfertőztetett életet. »Vala pedig hét felesége, mondja az életirat, minthogy a keresztény hitben nem volt tökéletes.«[1] Ez ok miatt egyes újabb-

[1] Svastics *(Magyarok esmérete* 41. l.) és Engel *(Gesch. d. Ungr. Reichs* I. köt.) úgy beszélnek, mintha Ajtonynak csak *egy* felesége volt volna, ellenben Horváth Mihály két helyen is *kilencz* feleséget tulajdonít neki. *(MO tört.* I, 126. és *Kisebb tört. munkák* II, 243.) A Névtelen, igaz, Svasticsot és Engelt látszik igazolni, miután szerinte Sz. István Ajtonyt legyőzve, annak *feleségét* és várát *(uxorem* et castrum Othum) adományul adá Csanádnak *(De fact. Hung. duc.* cap. XI.); azonban megjegyezzük, hogy a *Vita S. Gerardi* mind Wionnál, mind Batthyánynál, mind Endlichernél egyaránt mondja: habebat autem *septem* uxores, pro eo, quod in religione christiana perfectua non fuerat. (I. h. cap. X.) Sz. Istvánról amúgy sem tételezhető fel, hogy ő a keresztény tan szellemével ellentétesen egy *keresztény* nőt oda ajándékozott volna győzedelmes hadvezérének. Ezt bizonyára csak úgy tette, hogy e nő, illetve e nők is *pogányok* voltak. Hogy tényleg pogányok voltak, bizonyítja a *Vita* írója. Ezek egyikét, mondja, ki később Becs comes nejévé lett, Ajtony halála után maga Sz. Gellért keresztelte meg, item domina quedam, unor videlicet comitis Bech, que fuerat quondam de uxoribus Achtum . . . quam ipse sanctus baptizaverat (cap. XXII.). A mit Pesty mond, hogy Ajtony soknejüségéből nem lehet annak gyenge kereszténységére következtetni, mert az orthodox bolgár egyház megengedte a többnejüséget *(Századok* 1876. IX, 414.), nem áll. A keresztény egyházban a simultan bigamia vagy polygamia soha kérdés tárgyát nem képez e, miután az mindenkor megengedhetetlennek és érvénytelennek nyilváníttatott. De még a successiv házasság kérdésében is épp a görög egyház mutatta magát rigorosusabbnak. Mikor a nicäai zsinaton az egyház a novitianokkal és montanistákkal szemben a successiv házasságot védelmébe vette, főleg a görög egyház vallott szigorúbb felfogást és gyakorolt szigorúbb fegyelmet. A mi pedig különösen az orhodox bolgár egyházat illeti, nincs rá adatunk, hogy ennek a tárgyhoz való nézete és fegyelme enyhébb lett volna. A bolgároknál, igaz, divott a soknejüség, de ez a pogányság és az izlam gyümölcse volt, mely a kereszténység felvételével és bensőbbé válásával megszünt. A XI. században ennek bizonyára mi nyomával sem találkozhatunk. (L. *A csanádi püspökségről* irott monográfiánkat a *MO egyh. földleírása a XIV. sz. elején* I, 355.)

kori íróink némelyike, mint Ipolyi őt egyenesen pogánynak nevezi.[1]

Az előadott kettős oknál fogva Ajtony maga ellen hívta ki az első magyar király haragját. Szent István a vazallus féktelenkedő magaviseletét megfenyítendő, elhatározta vele hatalmának súlyát éreztetni.

---

[1] *Magyar Mythologia* cz. művében. Azonk. l. czikkét a *Pesti Napló* 1854. évf. 69—1212. valamint Palugyay: *MO legújabb leirása* IV, 13. *Tört. Adattár* III, 65—66.

XII.

Az Ajtony-lázadás leverése. Csanád vezér. Csanád nemzetsége és kereszténysége. Az oroszlámosi csata. A csata következményei.

Szándékát a király egyik rokonával, Csanáddal, hajtotta végre. Ezen Csanád ugyanaz, kit imént Ajtony előkelő tisztének mondottunk. A Névtelen világosan mondja, hogy ezen Csanád a Doboka fia, Sz. István király unokája, nepos Regis.[1] A nepos Regis kifejezést azonban nem vehetni, mint Szabó Károly is megjegyzi, betűszerinti értelemben s annyival inkább fordítjuk unokaöcsnek, mert tudjuk, hogy Gyula, mikép fentebb előadtuk, erdélyi vezérnek, kinek leányától, Saroltától született Sz. István, egy más leánya is volt, Karolt nevezetű s ha azt az erdélyi Doboka nejének veszszük, tőle Csanád, Sz. Istvánnak körülbelül egykorú unokaöcscse származhatott.[2] Kik tehát tudósaink közül Dobokát Sz. István fiának s így Sz. Istvánt Csanád nagyatyjának atyai részről tartják, mint Pray[3] és a Névtelenre hivatkozó Haner,[4] vagy Sz. István veje Doboka fiának s így Sz. Istvánt Csanád nagyatyjának anyai részről, mint Engel,[5] Cornides,[6] Szerdahelyi,[7] Lányi,[8] Knauz,[9] avagy

[1] Névtelen cap. XI.
[2] *MO tört. forrásai* I. k. 1. füz. 19. l. 3. jegyz.
[3] *Dissertatio de dextera S. Stephani* p. 155. not. 1.
[4] *Das königliche Siebenbürgen* 3. l.
[5] *Gesch. d. Ung. Reichs* I, 128.
[6] *Vindiciae Anonymi* p. 250—251. és *Genealogia Regum Hung.* p. 240.
[7] *Diploma Graecum S. Stephani* p. 91.
[8] *Magy. Egyháztört.* I. 257. *) jegyz.
[9] *Magy. Sion* II, 474.

Sz. István huga, Sarolta, Aba király neje második férjének mondja: világos tévedésben vannak. Szalay, ki a »nepos« szóra szintén megjegyzi, hogy az tágasabb értelemben vétethetett, másrészt meg azt vallja nehéz dolognak, az időszámlálás felforgatása nélkül, ama Csanádot, ki Ajtonyt legyőzte, ha mindjárt későbbre kellene tennünk e háborút, Gizellától unokaul adni Istvánnak. Figyelmeztet azonkívül, hogy angol írók szerint Edmund királynak fiai: Edvin és Eduard 1018 tájban Kanut elől Magyarországba menekültek, itt István által atyailag fogadtattak s közülök az első, ki hazáját többé nem látta, István egyik ismeretlen nevű leányával lépett házasságra.[1] A hagiografusok tényleg több leányt tulajdonítanak Sz. Istvánnak, mint Agathát, Himmeltrudát, Tutát és Hedviget, mely utóbbi szerintök Eppo sváb gróf hitvese lett s így, ha fentebbi, Szabó Károly magyarázatával megegyező véleményünk mégis tarthatatlan volna, csakugyan nehéz megoldású e kérdés.

Ez az, a mit körülbelül Csanád származására vonatkozólag mondhatunk, a mi pedig annak nevét s a tőle való nemzékrendét illeti, megjegyezzük, hogy a Csanád nevet éppen nem vehetjük martyrologiai keresztény névnek, amint azt Jerney véleményezi.[2] Ennek ellentmond a név igazi magyaros hangzása, de másrészt az állítás alapja sem egyéb puszta szójátéknál.[3] Ez értelmezés szerint Csanád

---

[1] *MO tört.* I, 89.

[2] *Szózat a magyar Onomasticon ügyében.* Mellékelve a *Magy. Nyelvkincsek*-hez II, 86.

[3] Jerney állításának alapja az, hogy a római Martyrologiumban május 16-ikára olvashatni: Uzali in Africa sanctorum martyrum Felicis et *Gennadii*. Szerinte a román ágozatú nyelvek sajátságához képest a *G* betü *e* és *i* előtt *dzs* hangunk szerint ejtetvén, nálunk természetesen *Csenad* keletkezett belőle. A mi Mándi István állítását illeti, ki »Magyar *Sunad* avagy I. Béla királynak nevetlen íródeákja« czímű fordításában azt iparkodik hihetővé tenni, miszerint *Sunad a magyar királyok iroda-tisztjeinek tiszti nevezete volt IV. Béla idejéig*, mit a Vállas által szerkesztett *Nemzeti Encyclopädia* (IV, 353.) sem tartott megvetendőnek (V. ö. azonkív. *Közhasznu Esmeretek Tára* III, 429. és Palugyay: *MO legújabb leírása* IV, 13.), azonkép komolyan nem veendő. Szabó Károly szerint a Csanád név

már akkor viselt volna keresztény nevet, mikor még merő pogány volt. Ha a Csanád-nemzetség származási fáját tekintjük,[1] azt látjuk, hogy annak tagjai között számos olyan névvel találkozunk, melyet a keresztény martyrologiumra vissza nem vezethetünk. Ott vannak mindjárt a nemzetségi fa élén álló Belenik és Bogyoszló s ezek leszármazásában a Csömör, Waffa, Csanád, Ugod, Vecse, Keszele, Vajta, Szuna nevek. Ezek mind való igaz pogány nevek, melyek csak a harmadik-negyedik generatióban halnak ki, helyet engedve merőben keresztény elnevezéseknek. Mi egyebet hirdetnek e nevek, mint azt, hogy e nemzetségben a keresztény hitre való áttérése után is nagy reminiscentiák, élénk traditiók éltek, olyanok, melyek a megváltoztatott hitélet daczára is folyton arra ösztönözték az újszülöttek apáit, hogy a hagyományos ősi nem keresztény neveket újból és újból érvényre emeljék s succrescentiájuk között fenntartsák.

A mi a nemzékrendet illeti, azt jegyezzük meg, hogy a Csanád-nemzetség ízenkénti rendét törzse Dobokafi Csanádig fel nem vihetjük. Az ősrégi, most már kihalt Telegdy-családot csak a IV. Béla király korában élt comes Pongrácztól, ki de genere Chanád iratott, ismerjük.[2] De

---

a Névtelen jegyzőnél mindig *Sunad*-nak van írva, a mely megfelel a régi palóczos *Csonád* kiejtésnek. (*Emlékiratok* 63. l. 5. jegyz.)

[1] *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 6.

[2] Nagy Gyula »A magyar nemzetségekről« szóló tanulmányában (*Századok* IV, 700.) arra figyelmeztet, hogy a Névtelen, ki említést tesz Csanádról, *Csanád-nemzetséget* nem említ s hozzáteszi, hogy a *Csanádok* azon nevek közé tartoznak, melyekre néha ugyan mint személynevekre ráakadunk, de melyek azért még nem tételeznek fel mindig hasonnevű nemzetséget. Szabó Károly azonban a *Csanád nemzetséget* elfogadja. (*Emlékiratok* 64. l. 1. jegyz.) Épp úgy Kerékgyártó Árpád is. (*MO műv. tört.* I, 14.) A Váradi Regestrumban *Chenad* mint nemzetségnév fordul elő. (158. §. ad an. 1235.) Nagy Iván több *Csanád-*, illetőleg *Csanády*-családot hoz fel, de ezek ősi nemzékrendére mi tájékoztatást sem nyujt. (*MO családai* II, 94—96.) Ellenben az ősrégi, most már kihalt *Telegdy*-családra nézve megjegyzi, hogy a *Csanád*-nemből eredt. Törzse Csanád, Dokoka fia Sz. István király korában élt. Azonban ízenkénti nemzékrendét csak a IV. Béla király korában élt Comes Pongrácztól, ki *de gener*

legyen Csanád származása és nemzékrende bármilyen is, történetileg határozottan tudjuk, hogy ő a kereszténységben szintén nagyon gyenge, inkább is a pogánysághoz hajló volt, a miért őt egyes írók nem alaptalanul egyenest pogánynak mondják.[1] Ez okból menekült ő Erdélyből Ajtonyhoz, kiben pártfogót nyert s kinek kedvéért, nyilván a görög császárra való tekintetből, színre megkeresztelkedett a görög vallás szertartásai szerint, úgy hogy utóbb, mikor Ajtony pártját, mint látni fogjuk, elhagyta, Sz. István udvarában újból megkereszteltetett. Sz. Gellért életiratának szavai szerint »a király által Krisztusnak megtéríttetve, megkereszteltetett«.[2] Vannak, kik e szavakat úgy értik, hogy Csanád pogányból lett keresztény, de vannak olyanok is, kik ellenkezőt vitatva, a legenda közlését nem tulajdonképpeni keresztelésre, hanem csak a görög hitről a római hitre való áttérésre magyarázzák.[3] Ezek hivatkoznak a Csanád által mondottakra: Christianis novus Christianus sum, noviter baptizatus.[4] Ha tekintetbe veszszük, az egyház által úgy a laterani, mint a trienti zsinatokon megállapított s közönséges kereszténynek jellegezett tant, úgy éppen nem kételkedhetünk abban, hogy Csanád nem mint pogány kereszteltetett meg. A kereszténység objectiv érvényessége

---

Chanad iratott, ismerjük. Közli is a származási táblázatot 1653-ig, mikor III. Istvánban a család kihalt. (*MO családai* XI, 139—144.) A Telegdy-családot azonkép *Csanádtól*, Doboka fiától származtatja Budai Ferencz. (*MO polgári históriájához való Lexicon* I, 498.) Nagy Márton és Zimmermann Jakab is. (*Ifjuságot képező Ismeretek Tára* IV, 233.) Ugyancsak ezt teszi a Vállas által szerkesztett *Nemzeti Encyclopädia*. (III, 429.) Eddig valamennyinél teljesebb a Csanádok azon nemzékrendi táblája, melyet Karácsonyi Jánosnak köszönhetünk s melyet *A Csanád-nemzetség és birtokai Dél-Magyarországon* című tanulmányához csatolt s a *Tört. és rég. Értesítő*ben (1884. évf. X, 6—7. ll.) közölt. Ebben a Csanádok származását szintén nem tudja a XIII. században túl elvezetni. Legrégibb tagjaiul Beleniket és Bogyoszlót tudja kimutatni a XIII. sz. elejéről.

[1] Borovszky: *Csanád vm. tört.* I, 11.

[2] Quem Rex ad Christum convertando baptizavit, mit Wion ekkép fejez ki: convertens baptizari jussit. (*Vita S. Gerardi* cap. X.)

[3] Horváth Mihály: *MO tört.* I, 127.

[4] *Vita S. Gerardi* cap. X.

nem a keresztelő subjectiv hitétől függvén, bizonyos, hogy nálunk is a keleti egyház keresztsége, miután a kellő formában és intentióban adatik fel, elismertetett. Sem Sz. István, sem kortársai nem voltak akkora ignoránsok, sem annyira vak fanatikusok, hogy a görög egyház híveit pogányoknak tartották volna.[1] A Vita S. Gerardiban több hely van, mely félreismerhetetlen bizonyságát szolgáltatja annak, hogy a keleti egyház kereszténynek ismertetett el.[2] A novus Christianus és noviter baptizatus kifejezés tehát csakis újon való kereszteltről vehető.[3] Podhráczky is e véleményünket vallja,[4] Batthyány pedig, állításunkat ugyancsak megerősítve, úgy vélekedik, hogy a legenda szövegében több is foglaltatik, a mennyiben a kérdéses kifejezések annyit mondanak, hogy Csanádnak keresztatyja maga Sz. István volt.[5] Szentkláray szerint is Csanád a király rokona, keresztfia.[6]

Hogy Csanád Erdélyből jött, azt nemcsak onnan tudjuk, mert a kereszténység elleni reactiónak ez volt egyik főfészke: a Gyulák hazája, hanem és főleg abból, hogy az ő genusának Erdély volt a szülőföldje. Erdélyből való származását ennélfogva biztonra vehetjük.[7] Egy jeles történetkutatónk állítása szerint »Csanád családja a honfoglaláskor minden valószínűség szerint Kalocsa és Baja közt, a Duna és Vajas folyók mentén ütött tanyát, jobban mondva sátort, mert hiszen állandó lakhelyekről akkoriban alig lehetett szó«.[8] Ezzel nyilván világosan azt mondja, hogy az

[1] Fessler: *Die Gesch. d. Ungern* I, 387.

[2] Például Marosvárnak (Csanádnak) elfoglalása után az elesett *keresztények* testeit a görög monostor czintermébe temették, mit nem tettek volna, ha a helyet, hová az elesett *keresztények* testeit fektették, *keresztényileg* megáldottnak, megszenteltettnek nem hitték volna.

[3] *Tört. Adattár* III, 48.

[4] *Chronicon Budense* 131. l. jegyz.

[5] *Acta et Scripta* p. 320. nota n.

[6] *A csanádegyh. plebániák tört.* I, 2.

[7] Borovszky bizonytalanul azt írja: Csanád *úgy látszik* Erdélyből, a lázadó Gyula táborából menekült Maros városába. (*Csanád vm. tört.* I, 11.)

[8] Karácsonyi János: *Szent Gellért élete és művei* 90. l.

a genus, melyből Csanád származott, a honfoglalás idején a Duna-Tiszaközön, a mai Pest-Pilis-Solt-Kiskúnmegye déli részén nem letelepedett, hanem átvonult. De ennek daczára mindjárt azt függeszti előadásához jegyzetben: »Őseink tudvalevőleg saját nevükről nevezték el falvaikat, városaikat. Már pedig Kalocsa és Baja közt, mind Csanád vezérnek, mind atyjának Dobokának emléke fennmaradt a helynevekben. Csanádról a ma is meglevő falu, Dobokáról egy Dusnok mellett eső Doboka nevü puszta beszél. Ezzel csaknem szemközt Baranyamegyében megint van egy Doboka nevű falu. Erre mutat az is, hogy a régi csanádi apátságok egyike (a Bold. Szűzé) a Dunamentén bir egyes falukat, pl. Némedyt.[1] Az apátság ily távol nem szerzett birtokokat, pénzért közelebb is kapott volna. A dunamenti birtokokat tehát adományképp kapta. Kitől? Leghamarább Csanád vezérre gondolunk, a ki később másutt nagy birtokokat nyervén, a régit elosztogatta.«

Mindenki könnyen be fogja látni, hogy az utóbbi előadás jól meg nem egyeztethető a fentebbi szöveg értelmével. Ha a Csanádok, Dobokák a Maros-Tiszaközben csak sátort ütöttek, azaz azon csak átvonultak, akkor nem volt arra ok s alkalom, hogy e vidéken állandó letelepedéssel nevük emlékét fenntartsák, hogy Csanád és Doboka nevű helyek keletkezzenek. A helyek nevei, ha nem ily névből alakultak, mindig feltételezik azt, hogy azon személyek, kiknek neveit a helyek felvették, ott állandóan laktak, azokat bírták legyen. Különben amúgy is tudósunk ezen előadása ellenkezik egy másik előadásával, mely szerint »szinte önként kínálkozik a feltevés, hogy itt (t. i. a Maros-Tisza-Arankaközben) fekvő birtokai Csanádéknak talán még a honfoglalásból származnak; hogy a ius primae occupantis révén volt övék«.[2] Ugyanezt mondja szép tanulmánya végén mintegy beszámolva kutatása eredményéül, hogy mindaz, a mi »a mai Apátfalvától majdnem

[1] Fejér: *Cod. Dipl.* X. II, 821.

[2] *A Csanád-nemzetség és birtokai Dél-Magyarországon.* Közzétevé a *Tört. és rég. Értesítő* 1884. évf. X, 6. — Ortvay: *A csanádi püspökség* i. h. I, 363.

Szegedig, a Maros jobb partja; ezzel szemközt Csanádtól Deszkig a balpartja; és az a föld, a mi innen le Padéig huzódik (tehát a mi a Maros, Tisza és Aranka közé esik), mind a Csanád-nemzetség ősi tanyája; talán még első foglalás jogán (ius primi occupantis) birt tulajdona vala«.[1]

Igaz, mindezt csak feltevésileg mondja, de akárhogyan vegyük is, annyi kétségtelen, hogy valamennyire szilárd alapon sem az a nézet nem nyugszik, miszerint a Csanádok eredeti birtoktömege a Maros-Tiszaközben keresendő, sem ama másik nézet, miszerint e birtoktömeg a Maros-Tisza-Arankaközben nyomozandó. Az, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskún meg Baranya megyében Csanád és Doboka nevű helyek vannak, egymagában véve még mit sem bizonyít. Mert, ha ez bizonyítana, akkor azok a Csanád és Doboka helyek is bizonyítanak, melyek Hunyadban, Máramarosban, Alsó-Fehérben, Szolnok-Dobokában fekszenek. Maga a név nem elegendő, amint nem elegendő az állítás igazolására az sem, hogy egy csanádegyházmegyei apátság a Dunamentén falvakat bírt. Mit tudjuk mi, hogy hogyan jutott azok birtokába? A helynevek csak akkor bizonyítanak, ha mellettük egyéb tények és körülmények is szólnak. És e tekintetben nagyon meglepő, hogy az éleselméjű kutató, helynevekből kiindulva, éppen csak a dunatiszaköziekben akadt meg szemeivel. Miért nem tekintett Erdélyre, hol Hunyadban, Szolnok-Dobokában, Alsó-Fehérben, valamint a közeli Máramarosban is vannak Csanád és Doboka nevű helyek? De nemcsak helységek vannak itt, hanem egy nagy közigazgatási terület is, értjük Szolnok-Doboka vármegyét. Ide tekinteni nyilván nagyon érdemes lett volna, mert itt a helynevek tanuságát egyéb fontos körülmények is támogatják.[2] Ezek meggyőzően bizonyítják, hogy a Csanád-nemzetség eredeti telephelye nem a Maros-Tisza-Arankaközben s illetőleg a Maros jobboldali

---

[1] I. h. X, 63.

[2] Lásd Ortvay: *Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonya Dél-Magyarországon* i. h. XXV, 265—267.

részén, hanem Erdélyben keresendő s hogy azok a birtokok, melyek nevüket Erdélyen kívül örökítik meg, nem oly birtokok, melyek a ius primae occupantis révén kerültek kezére, amint azt később elmondjuk.

Csanád később valamelyes előttünk ismeretlen okból, talán mivel ura nem bízott őszinteségében, hatalmi féltékenységből, viszályt támasztó besugásokból [1] meghasonlott Ajtonynyal. »Ő ura előtt, mondja a szent életirat, nagy váddal vala elvádolva, miért is őt Ajtony megölni szándékozott s magában tartva titkát, csak az időt lesé, hogy őt elveszítse, mi Csanád előtt nem marada titok. Azért is elszökvén, titkon a királyhoz ment, kit a király Krisztusnak megtérítvén megkeresztelt. Hűségét azonban meg akarván tapasztalni, kikémlelteté ura titkait s úgy érté, hogy nem csalárdul menekült hozzá, megismervén azért hűségét és ragaszkodását, mondá országa nagyjainak: »készüljetek harczra ellenségem Ajtony ellen s foglaljuk el országát«. Mely beszéd közben még mind vizsgálja vala Csanádot, hogy a hűsége annál jobban bebizonyosodjék. S a mint Csanád ezt hallotta, fölötte megörvende. S aztán folytatá a király mondván: »Válaszszatok magatok közül oly férfiut, a ki a háborúban vezérünk legyen.« Kik is válaszolva mondának: »És kit lehetne alkalmasabbat találni Csanádnál?« kit is vezérökké választának.[2] István a választottat sietett megbízni a vezérlettel s nagy sereget bocsátott keze alá.

Csanád a gyűjtött sereg élére állván, Kanizsán átkelt a Tiszán s harczba elegyedett Ajtony seregével. E nagy zaj és riadás közt folyt heves harcz délig állott s mindkét részről sokan estek el és sebesültek meg.[3] Ajtony serege felülkerekedett, úgy hogy Csanád seregének meg kellett futnia. Visszavonult a kökényéri bokrok közt,[4] Szőregen

---

[1] Borovszky: *Csanád vm. tört.* I, 11.

[2] Vita S. Gerardi cap. X.

[3] duravit bellum usque ad meridiem, et ceciderunt vulnerati multi hinc et inde ex utraque parte. (*Vita S. Gerardi* cap. X.)

[4] Exercitus Chanadini fugam iniens, latuit in vepribus *Kwkyner*, mely utóbbi Wion kiadásában nincs is meg. Szabó Károly

át[1] Kanizsáig,[2] a Tiszáig s aztán táborba szállott Kanizsától északkeletre mintegy másfél mérföldre Oroszlámosnál,[3] Ajtony pedig a Nagyősz nevezetű mezőn,[4] kölcsönösen szemmel tartva egymást. Másnap megújult a csata Csanád előnyére, olyannyira, hogy az életirat írója azt csodatettként vélte magasztalhatni.[5] Ajtony is elesett, fejét levágták s a királyhoz vitték.[6] A győztes sereg kezébe sok hadizsákmány esett.[7] István király pedig földadományozáson kívül azzal is jutalmazta a győzedelmes hadvezér érdemeit, hogy Marosvárat az ő nevéről nevezte el Csanádnak. »Ez naptól fogva

---

olvasta a b. Wesselényi-család levéltárából IV. Bélának a Csanád-nemzetség tagjai közt történt osztályt megerősítő levelét 1256-ból, melyben a család roppant terjedelmű birtokai közt Csanád vármegyében, ma Torontálban villa Beeb és Rabey vagyis a mostani Béba és Rábé közt említtetik *Kukener* vagy *Kökényér* alio nomine *Wofaylese* (Vafaülése). Eszerint Kökényér Szőregtől és Kanizsától egy-egy óra távolságra fekhetett. (*Emlékiratok* 64. l. 1. jegyz. Azonk. v. ö. Bárány: *Torontál hajdana* 63. l. A név okltári orthografiáját l. Borovszkynál: *Csanád vm. tört.* I, 10.)

[1] In *Zewreg* vagyis *Szőreg* Szegedtől félórára a Maros partján. (Szabó i. h. 1. l. 2. jegyz. s Bárány i. h. 121. l. Borovszky i. h. I, 10.)

[2] In *omni Canysa* usque Tyciam. Kanizsát mint tiszai révet Béla kir. Névt. jegyzője is említi. (Szabó i. h. 1. l. 3. jegyz. Bárány i. h. 111. l. Borovszky i. h. I, 13. Az in omni Canysa kifejezés Rév-Kanizsára és Monostoros-Kanizsára vonatkoztatandó. (Karácsonyi: *Tört. és rég. Ért.* 1884. X, 5.)

[3] *Oroszlanus* = Oroszlámos, illetőleg *Majdán.* (Szabó i. h. 1. l. 4. jegyz. Azonk. v. i. Bárány: *Toront. hajd.* 115. l. s *Tört. Adattár* I, 259.)

[4] *Nagenz*, Wion kiadásában *Niger*, ez utóbbi szó teljesen el van rontva, míg amaz csak olvasási vagy leírási hibától származott, a helyes *Nagenz* azaz *Nagyősz* helyett, mely Oroszlámostól keletre mintegy 3 mérföldre esik. (L. Szabó i. h. 1. l. 5. jegyz. Bárány: *Toront. hajd.* 114. l.)

[5] Csanádnak álmában oroszlán alakjában jelenik meg Sz. György s buzdítja a csatára.

[6] Melyik város volt az? forrásunk nem mondja. Bárány Kalocsát gondolja, szerinte legalább innen indult ki Csanád seregével Ajtony leküzdésére (*Torontál hajdan* 13. l.); ellenben Horváth Mihály szerint e város Esztergom volt. (*MO tört.* I, 126.) Ez Frankl véleménye is. (*A magy. nemz. tört.* I. 48. l.)

[7] *Vita S. Gerardi* cap. X.

azt a várost nem Maros, hanem Csanád városának hívják, azért, hogy ellenségemet belőle kiölted; azon vármegye ispánja is leszesz s azt a magad nevéről fogod nevezni, Csanád vármegyének hívják nemzedékről nemzedékre.«[1]

Minde felette érdekes részleteket, az élénk és hű, bár népmesei, mondai motivumokat sem nélkülöző leírást azon becses koriratnak köszönhetjük, a melynek éppen elevensége és részletessége bizonyítja, hogy méltán kevéssel Gellért püspök, csanádi vértanu halála után írottnak tartathatik.[2]

[1] Ab hac die urbs illa non vocabitur Morisena, *sed urbs Chanadina* pro eo, quod inimicum meum interfecisti de medio ejus, comes illius provincie eris, ipsamque sub tytulo nominis tui tytulabis, provincia chanadiensis vocetur, usque in generationem. (*Vita S. Gerardi* cap. X.) Borovszky a *Vita* ez előadására vonatkozólag mondja: »Mesés dolog, hogy Marosvárát Sz. István keresztelte el Csanád nevéről; ha ez csakugyan tény lett volna, Sz. Gellért utódai már csak kegyeletből a szent király iránt is, nem nevezték volna magukat a XI. században »marosi püspököknek« (episcopus Morosenensis), mint a hogy tényleg írták magukat. A «Csanád vára» elnevezés a XI. században keletkezett népies szólás abból az időből, mikor már Csanád Marosvár helyén fölépítette a maga várát. Ez a népies elnevezés vált aztán használatossá.« (*Csanád vm. tört.* I, 11—12.) Miután Borovszky ezzel constatálja, hogy a Csanád vára elnevezés a XI. században keletkezett, kár a legendai formát kifogásolni, annál is inkább, mert csakis a királyt illethette a jog, győztes vezérét jutalmazni. Hogy a püspökök magukat hajdan *marosi* püspököknek nevezték és nem csanádiaknak, egészen erőtlen argumentum, mert ilyen névváltozáskor a régi név használata mindig fennmarad a köz- és irodalmi életben.

[2] Míg egyes írók *egykorú*, mások *későbbkorú* műnek tartják. Nem korábban mondják írottnak, mint a XIV. század közepén, mire számos bizonyítékot sorolnak fel. Miután azonban elismerik, hogy a »tiszteletünkre nagyon méltó kútfő«-ben *a XI-ik századig visszanyúló feljegyzések vannak felhasználva*, kétségtelen, hogy a XIV. századot megelőző idők történeti eseményeinek megrajzolására is történeti komoly kútfőül bátran felhasználható. (V. ö. Pauler: *Századok* 1888. XXII, 57—65. Büdinger: *Oesterr. Gesch.* 224—225.) »Szent Gellért legendájának illető helyei, írja Marczali, minden későbbi átdolgozás és betoldás daczára is, talán a legbecsesebb anyagot nyujtják az akkori Magyarország igazi megismerésére.« (*A magy. nemzet (mill.) tört.* I, 277.) Borovszky, ki az Életirat hitelességének megítélésében a benne található népies és mondai elemeket mint ellenbizonyítékokat emlegeti, ezeket mégis maga is sűrűn, »jóformán szóról-szóra«, mint

Általa tudjuk meg biztosan, hogy Csanád és nem maga Sz. István, mint a hogy azt Griselini és mások állítják,[1] indult meg a pártütő hűbéres ellen; hogy az első összecsapáskor nem Ajtony szoríttatott vissza, a mint azt Jászay[2] és Böhm[3] mondják, hanem a támadó Csanád; általa nyerünk biztos tájékoztatást az iránt, hogy az országos fontosságú véres harcz színhelye nem Orod környéke volt, a mint azt Budai hiszi,[4] hanem az Oroszlámos és Nagyősz között elterülő nagy síkság. Az Életirat elbeszélése mellett mennyire válik semmivé azok véleménye, kik Morisenáról és Csanádról úgy írtak, mintha két külön város voltak volna.[5] Mily nevetséges Róka etymologizálása, ki szerint a Csanád név a Marosceno szóból alakult.[6] És mily világításba jön azon sajátos gyanítás is, melyet Szerdahelyi akkép fejezett ki, hogy Csanád város Csanád kun-szittya vezér után kapta nevét,[7] mihez hasonlót olvashatni Oltványi István kéziratában is.[8] Csak a csata évét illetőleg maradunk bizonytalanságban. Szalay, úgy látszik, 1020-ra hajlandó azt tenni, miután 1005—1020-ig mondja Sz. István hatalmát Erdélyben s Magyarország délkeleti részében ingadozó alapon nyugodottnak.[9] Az 1028. év körüli időbe

---

maga mondja, felhasználja történeti munkájában. (L. *Csanád vm. tört.* I, 9., 11—14., 12—29.)

[1] *Gesch. d. tem. Banats* I, 17. Hasonlóan a *Beschreibung des Banats, Walachey, Moldau* cz. munka szerzője is 15. l.

[2] *A magy. nemzet napjai az arany bulláig* I, 243–5.

[3] *DMO kül. tört.* I, 81.

[4] *MOg polgári lexicona* I, 498.

[5] L. *Budapesti Szemle* XLIV–V. 237. l.

[6] Nach der Anmerkung des berühmten Stilting hiess das tschanader Domstift anfangs Ecclesia S. Georgii in agro Marosceno, die im Maruscher Felde stehende S. Georgenkirche; *mit Uiberhüpfung der zwo ersten Sylben Maro, sind die zwo letztern Sceno zum Stammworte Tschonad oder Tschanad geworden.* (*Alt- u. Neu-Waizen* 55. l. **) jegyz.)

[7] Csanadinum sive Chanadinum urbs . . . nomen a memoria Csanadii Hunnorum in Scythia ducis duxisse videtur. (*Chorographia celeberr. Hung. Urb.* p. 145.)

[8] *Annales Capit. Eccl. Csanád* § 5.

[9] *MO tört.* I, 86.

teszi Pauler,[1] 1028-ra Szentkláray,[2] 1030-ra Pálma[3] s Karácsonyi.[4] Ez évet látszik elfogadni Knauz is, ki szerint 1030-ban Csanád már elmozdítá Marosvárról a görög szerzeteseket. Borovszky az 1030 körüli időre,[5] Spányik még későbbre, 1034-re teszi,[6] valamint Virág Benedek is.[7] Egy évvel későbbre, 1035-re Peretsényi Nagy László,[8] míg ellenben Rösler nagyon is koránra, t. i. 1008-ra,[9] Pesty meg éppen 1004 vagy 1005-re mondja.[10] Az év meghatározására csupán csak a csanádi püspökség megalapításának ideje szolgálhatván tájékozásul, kétségtelen, hogy az utóbbi évszámokat a csanádi csata idejéül semmiképpen el nem fogadhatni.[11]

Az oroszlámosi csatának a mondottak szerint három nagy és országos fontosságú következménye volt: 1. Ajtony nagyterjedelmü országának becsatolása a magyar birodalom anyaterületébe, a hová az a honszerzés idejétől fogva tartozott; 2. a csanádi vármegye és 3. a csanádi püspökség megalakulása, vagyis Ajtony bitorolva birt országának politico-közigazgatási és egyházi berendezése. A visszavett országrész a törvényes korona souverain joghatósága alá helyeztetett s az ország alkotmányos rendjébe beillesztetett. Az újonnan alakított vármegye arra a nagy területre terjedt ki, mely Erdély, a Maros, a Tisza és a Duna között fekszik.[12] Ma e területen

---

[1] *A magy. nemz. tört. az Árpád-h. kir. alatt* I, 57.

[2] *A Csanád egyházmegyei plebániák tört.* I, 1.

[3] *Not. rer. Hung.* I, 269.

[4] *Egyet. Magy. Encyclop.* III, 657.

[5] *Csanád vm. tört.* I, 16.

[6] *Hist. Pragm. Reg. Hung.* p. 89.

[7] *Magyar Századok* I, 90.

[8] *Arad vármegyében levő ó- és újváraknak statistikai ismerete* cz. értekezésében a *Tud. Gyűjt.* 1817. évf. XII, 69.

[9] *Romänische Studien* 83. l. III. p.

[10] *Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi elnökök* cz. terjedelmes tanulmányában, közzétéve a *Magy. Tört. Tár* XII, 163.

[11] L. *Csanád* cz. monografiánkat, közzétéve a *Tört. Adattár* 1873. évf. III, 67—68.

[12] L. Botka Tivadar: *A vármegyék első alakulásáról és őskori*

Torontál-, Temes-, Krassó-Szörénymegyék osztozkodnak. E tágas megyének fő- és székhelye Csanád városa lett. Egy újabbkori történetíró e Csanádra vonatkozólag azt véleményezi, hogy annak vára már Szent István király korában állott, mert vármegye csak ott lehetett, a hol egyszersmind vár is volt. Nagyon hihető ennélfogva, hogy a régi Marosvár helyén Csanád már Szent István idejében fölépíttette a várat; ezt nemcsak az akkori honvédelmi szempontok tették szükségessé, hanem egyszersmind az a körülmény is, hogy Marosvár püspöki székhely lett.[1] Nem hiszszük, hogy érdemes tudósunknak állítása ebben a fogalmazványban helyes volna. Az Életirat szerint a vár nem Szent István idején épült akkor, mikor Csanád vármegyét megalapította. Mikor ezt tette, a vár akkor már fennállott, hiszen csak úgy változtathatta át nevét Marosvárból Csanádvárrá. Meglehet, hogy Csanád, mint főispán a várat utólag tökéletesbítette vagy akár újonnan építtette, bár tudjuk, hogy falazott, tornyos várak még csak a tatárjárás, a XIII. század közepén túl eső időben épültek,[2] de a vár fennállottsága Ajtony s Glád idejében kétségtelen. Marosvára, Kevevára, Orsovavára mint fennállottak ismeretesek a Névtelen jegyző közléséből, sőt fennállottsága bár csak castrumi egyszerű alakban, mintegy magva a későbbinek, visszadatálható a római időszakig. Mindaz, a mit tudósunk a római időszakra vonatkozólag állít, egytől-egyig hamis és tarthatatlan. Így, hogy a mai marosmenti Csanád területe kívül esett a római Dáczia határain. A római Dáczia határai északon a Marosmentén húzódtak el, ennélfogva Csanád területe nem »künn a pusztaságban« s nem »mindenféle ellenséges néptörzsek közepette«, hanem a határokon belül esett, úgy hogy mikor a csanádi római castrumot valónak veszszük, éppenséggel nem kell »a józan ésszel ellenkező dolgot a practikus rómaiakról feltenni«.

szervezetéről szóló jeles tanulmányát. Közzétéve a *Századok* 1870. évf. IV, 518.

[1] Borovszky: *Csanád vm. tört.* I, 27—28.

[2] L. Könyökinek *a középkori várakról* irott könyvét. Budapest 1905.

Ismeretesek azon római út nyomai, melyek a Maros torkolatától Erdélybe vezettek s így bebizonyosodik, hogy helyenkint telepítettnek kellett az útmenti vidéknek lenni s így éppen nem állhat meg a mondás, hogy »a Marosmentén Szegedtől Lippáig nincsen semmi nyoma annak, hogy e folyó partjain valahol római telep állott volna«. Ha classicus kútfők, akár geografiaiak, akár epigrafiaiak, nem is hitelesítik a Csanád helyén feküdt Morisena római helynevet, tudjuk, hogy a Maros neve a római időben is Maris, Marisos, Marisia stb. volt,[1] melyből természetszerűen alakult ki a Morisena helynév. A Csanádon talált római épületköveket s római falazattörmeléket egyszerűen úgy magyarázni, hogy ezek egytől-egyig Erdélyből vándoroltak oda, nem komoly argumentum. Építőköveket a keresztény korszak kezdetén is sokkal közelebb, ha nem is Csanád közvetlen közelében, eleget találhattak Aradmegye marosmenti részeiben.

Ugyancsak a marosmenti Csanád lett székhelye az újonnan alakított egyházi ősmegyének is. Legkisebb érvünk sincsen azon állítás megalapozására, mintha valószínüleg már előzőleg lett volna Csanádon görög püspökség.[2] Görög monostornál egyébről nem tudunk és ha lett volna tényleg görög püspökség, azt Szent István meg nem szüntette volna, a mint meg nem szüntette az ott létesült görög monostort sem. A Szent István által alapított ősmegyének területe ma is a fentemlített megyékre, sőt azokon túl is terjedt ki. Pauler szerint »a püspökség kiterjedése a XIV. században igazolja azt, a mit a legenda Ajtony birtokának kiterjedéséről mond«.[3] Határainak teljesen szabatos kijelölése mégis nagyon bajos. Szentkláray szerint »kiterjedt a csanádi egyházmegye a Köröstől és Marostól az alsó Dunáig és a Tiszától Erdély nyugati határvonaláig«.[4] Lányi szerint ez egyházmegye Csanád

[1] Ortvay: *MO régi vízrajza* I, 504.

[2] »Csanádon volt valószínüleg a görögöknek magyarországi püspöksége«, írja Marczali *A magy. nemzet (mill.) történeté*-ben I, 279.

[3] *A magy. nemz. tört. az Árpádh. királyok alatt.* I, 513.

[4] *A csanádegyh. plébániák tört.* I, 1.

Arad, Torontál, Temes, Krassó vármegyék területét, a Viddinig érő bolgár s az Oltig terjedő oláh telepeket foglalta magában.[1] Böhm szerint kiterjedt az a Körös, Tisza és Duna balpartjától egész Viddin vidékeig s Erdély határszéleig.[2] Cherrier Viddinig mondja azt kiterjedettnek[3] és az egyházmegyei Schematismus szerint quidquid trans Tibiscum ab urbe Vidino Valachiae et Transylvaniae limites versus Crysium amnem Stephanus armis sibi asseruit, ad Dioecesim hanc spectabat.[4] Desericzky szerint pedig complecteretur in altera ora Tibisci: Csanadiensem, Békésiensem, Aradiensem, Torontaliensem, ac in parte: Zarandiensem Comitatus, atque inter Daciam et Tibiscum Danubiumque iam Tibisco factum per totam provinciam que Temesis amnis excurreret, usque ad Fauces Valachiae contermineret.[5] A mi Sprunert illeti, ő az e megye északi, nyugati és keleti határait szorosan kijelölve, a mai határolásnak multban való történeti fejlését tünteti elő. A délkeleti határokat, azonosítva a kalocsai egyháztartományéival, Orsova környékéig terjeszti ki. Ezen túl az egri püspökséget gondolja létezettnek.[6] Némi ellenkezést szült az oltparti kertzi apátság a Fogarasföldön, mely Kővári szerint alkalmasint a XII. század utolsó évnegyedében alapíttatott,[7] noha Fridvaldszky és Benkő a XIII. század második tizedére teszik.[8] De legyen ez bármiként is, annyi bizonyos, hogy az apátság legelső emléke 1223-ból való,[9] és hogy sem alapítóját, sem keletkezése tulajdonképi idejét nem ismerjük. Ez apátságról azt állítja Sartori, hogy az a csanádi egyházmegye területén feküdt s a csanádegyházmegyei egresi apátságból népesíttetett meg 1229-

[1] *Magy. Egyháztört.* I, 314.
[2] *DMO kül. tört.* I, 88.
[3] *A magy. egyh. tört.* 35. l.
[4] *Brevis notitia hist. Eppatus Csanád.* p. 6.
[5] *De initiis et majorib. Hung.* L. V. p. IV. c. XVI. p. 185.
[6] *Hist. Atlas.* Ung. Nr. V. *Kirchliche Verhältnisse.* Nr. VIII.
[7] *Erdély régiségei* 238. l.
[8] *Reges Ung. Mariani* 51. l. és *Milkovia* I, 95.
[9] Fejér: *Cod. Dipl.* III. I, 400.

ben.[1] Ezt hirdeti Rosenthal is[2] s így mindezek szerint Csanád egyházmegye keleti határolását egészen másképpen kellene megrajzolnunk, ha bizonyos nem volna, hogy a dologban félreértés van. Martene,[3] Visch,[4] Heimb,[5] Fuxhoffer[6] és Czinár[7] az apátságot a nagyváradi egyházmegyébe helyezik, ellenben Knauz kimutatja ezek tévedését s bizonyítja, hogy az apátság, mint királyi apátság, az esztergomi érsekség joghatósága alá tartozott.[8]

Hogy az egyházmegyének délkeleti határai, úgy mint a vármegyének határai szintén Orsovánál végződtek, az iránt alig maradhat fenn kétség. Túl a Dunán Bodony, a mai Viddin és annak környéke nem tartozott alája. A XIII. században semmi híre-nyoma egy szörényi főesperességnek s mikor ugyancsak e században a szörényi püspökség létrejött, a csanádi püspöknek semmi tiltakozása sem ismeretes abból a rája nézve vitális alkalomból, hogy belőle az új szörényi dioecesis kihasíttatott. Nem is képzelhető, hogy a csanádi püspök ez ellen tiltakozni megfeledkezett volna. Hiszen az új püspökség kihasítása a csanádi egyházmegyének nemcsak területi kisebbítését, de a mi a püspöki administratio szempontjából még érezhetőbb baj is lett volna, a püspöki jövedelmek csökkenését is jelentené.[9]

Szent Istvánnak a csanádi egyházmegyének létesítése már régen szívén feküdt, de a fennforgott kedvezőtlen viszonyoknál fogva csak Ajtony legyőzése után valósíthatta meg azt. Hogy Sz. István tényleg már akkor, mikor a többi püspökségeket alapította, tervezte volt a csanádi püspökség

---

[1] *Cistercium bistercium* 1138. l.

[2] *Actio S. Ord. Cist.* in *Cistercium Monasteria avita.* Bécs 1640. 10. l.

[3] *Thesaurus Anecdotar.* 1266. l.

[4] *Chronol. Monast. Cist.* 386. l.

[5] *Not. hist. de Abbat. S. Gotthardi.* Bécs 1764. 164. l.

[6] *Monasteriologia* II, 143.

[7] *Monasteriologia* II, 120.

[8] *Magy. Sion* VI, 407. s kk. ll.

[9] Erre vonatkozólag l. tüzetesebben *A Csanádi püspökség* cz. monografiámat a *MO egyházi földleírásában* I. r. II. fejezetében: *A püspökség első kiterjedése* 361—371. ll.

felállítását, magából a Vita S. Gerardiból kétségtelen.[1] Csakhogy rögtönösen most sem tehette, útjában állván terve valósításának mások akarata, »kiknek tanácsadója a sátán vala.«[2] Az életirat szerint a király Gellértet magánál tartá, a magáéval szomszéd palotában adván neki szállást és ellátást s fia, Imre herczeg mesterévé tevén hosszú ideig. E hosszú időt mintegy 6 évre tehetni. Sz. Gellért ugyanis 1021 (s nem 1030)[3] körül jöhetett. Sz. Imre herczegről tudjuk, hogy 1026-ban lépett házasságra.[4] Ennek megtörténte után, a meddig Gellért folyton növendéke oldala mellett lehetett, a béli rengetegbe húzódott, hol 7 esztendőn át tartózkodott,[5] a mint azt a római breviarium jól meg-

[1] Az Életirat szerint a király már akkor, mikor Gellért neki először mutattatott be Maurus pécsi püspök által, azt mondá volt: Ne engedjétek elmenni, míg Isten segítségével ellenségemet, Ajtonyt meggyőzöm s neki adom Maros városát, *hogy abban püspökké szenteljék.* (*Vita* cap. VIII.) Majd magához Gellérthez: Ne akarj Jeruzsálembe menni, mert nem is eresztelek el. *Ime, ma neked adám a marosvári püspökséget . . . s ettől fogva őt Gellért választott püspöknek nevezték.* Egy másik helyen a király, mikor Gellértet a béli rengetegből kiszólítá, mondja: *dudum voluntatis mee fuit*, ut duodecim episcopatus, quos in regno meo statuere decreveram, espiscopis implerem (cap. XI). A lunaelaci (mondseei) kéziratban, igaz, *nunc* voluntatis mee fuit áll, azonban már Rieberer Mátyás megjegyzé, hogy nunc helyett *dudum* teendő, mi csakugyan az egész mondatszerkezetnek is inkább megfelel. Ez olvasást fogadja el Batthyány (*Acta et Scripta S. Gerardi* p. 325 not. c.) és Szabó Károly is. (*Emlékiratok* 67. l.)

[2] Pependit in arbitrio aliorum, quorum arbiter Sathanas fuit. (*Vita S. Gerardi* cap. XI.)

[3] Wion által félrevezetve Katona (*Hist. Crit.* I, 290.), Inchoffer (*Annales Eccles. Reg. Hung.* I, 346.), Timon (*Epitome Chronologica rer. Hungaric.* p. 3.) és Spangár (a Pethő S. *Magyar Krónikájához* való Toldalékban 117. l.) 1030. évre teszik. — Egy évvel későbbre, 1022-re Lányi (*Magy. Egyháztört.* I, 153.) és Knauz. (*Magy. Sion* II, 7.) — 1021—1022. Katona (*Hist. Crit.* I, 294.) Ez évet fogadta el Szalay (*MO tört.* I, 89.), Frankl (*A magy. nemz. tört.* 51. l.), Novák (*Magy. Sion* III, 488—489.) és Kerékgyártó is (*MO tört.* I, 53).

[4] Szalay: *MO tört.* I, 93. Fessler: *Geschichte* I, 116. Petrovits: *MO történetei időszaki táblákban* I. tábl. Klein Samu: *Handbuch d. Gesch. v. Ung.* 73. l. Kerékgyártó: *MO tört. kézikönyve* I, 153.

[5] Nem 2 esztendőn át, mint tévesen Engel írja. (*Gesch. d.*

határozza[1] s a Vita S. Gerardi is világosan előadja. E szerint Gellért a (bakony)béli rengetegből hét álló esztendőn át, bőjtnek, imádkozásnak és virrasztásnak adván magát, ki sem mozdula.[2] Így tehát, a fentebbi combinatio alapján, mondhatni, hogy Sz. István 12—13 éven át ápolta vallásos szívében a csanádi püspökség megalapításának tervét.[3] Hogy ő maga alapította s nem mint egyesek véleményezik, Gellért püspök vagy Csanád főispán, kétségtelen. Az alapítás, mint egyházpolitikai főfőténykedés, különben is az apostoli királynak vallásügy körüli egyik jelesb jogát tette. A szándék kivitelében s az alakított dioecesis rendezésében segédkezet nyujthatott s tényleg nyujtott is úgy Gellért, mint Csanád, de magát az alapítás tényét azért el nem vitathatni az apostoli királytól.

A püspökség alapításának évét azért nem határozhatjuk meg, mert alapító oklevele nem maradt ránk. Egyes könyveink tévesen hivatkoznak e diplomára mint meglevőre.[4] Hiányában s azon körülménynél fogva, hogy Sz. Gellért életirata sem közli ezt velünk, csupán csak combinatióra szorítkozhatunk. Severini, noha az évet egyenesen meg nem határozza, a püspökség alapítását az *1004*-iki év eseményei között említi fel.[5] Stilting *1008*-ban mondja azt alapítottnak.[6] Pray, Stilting alapján félrevezetve, egy időn át *1010*-re

ung. Reichs I, 130.), sem nem *4* éven át, mint Cherrier ugyancsak helytelenül. (*A magy. egyház tört.* 35. l.), sem nem *6* éven át, mint Vályi állítja (*MO leírása* I, 309.)

[1] *Breviarium Romanum.* Festa Sept. XXV. Nocturno II. Lect.

[2] *Vita* cap. XI.

[3] L. Ortvay: *Tört. Adattár* III, 75.

[4] L. Szabó Károlyt: *Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról* 71. l. 3. jegyz. — Cherriert: *A magy. egyh. tört.* 35. l. — Az egyházm. Névtárt (*Brevis Notitia historica Eppatus Csanadiensis.*) Csakhogy a Cherrier és a Névtár által említett okirat, melyet Rubeus Jeromos (*Italicarum et Ravenatum historiarum* Lib. V. p. 249.), Burmann (*Thesauri antiquit. et hist. Italiae.* Tom. VII. pars I.), Pray (*Annales Regum* I, 41.) és Kollár (*Hist. Juris Patronatus* p. 88.) közölnek, nem a csanádi püspökség, hanem a *ravennai zárda* oklevele.

[5] *Conspectus historiae Hung. a prima gentis origine.* P. II. p. 2.

[6] *Acta Sanctorum.* Septembris VI, 717.

tette,[1] de később megváltoztatta ebbeli véleményét. A kisebbik pozsonyi krónika már *1030*-ra szökell fel, szerinte akkor szenteltetvén Gellért püspökké,[2] mire azonban Pray megjegyzi, hogy Gellért ekkor ugyan felszenteltetett, de azért még nem jutott volt egyszersmind dioecesise tényleges birtokába. Emezt a felszentelés mindig megelőzi.[3] Ugyancsak az *1030*-iki évet fogadta el Katona,[4] valamint Pálma,[5] Fessler,[6] Koller,[7] Bárány,[8] Szalay,[9] Horváth Mihály,[10] Kerékgyártó,[11] Palugyay,[12] Svastics,[13] Vass,[14] Böhm,[15] Schwicker,[16] Pór Antal,[17] Karácsonyi,[18] Csánki,[19] Szentkláray.[20] Ez utóbbi később 1029—1030-ra teszi.[21] *1035*-re teszik Batthyány,[22]

[1] *Annales Regum Hung.* I, 23.

[2] Endlichernél: *Monum. Arpadiana* I, 55., de Kollernél is: *Episcopatus Quinqueeccles.* I, 403.

[3] *Hierarchia* II, 286. not.

[4] *Hist. Crit.* I, 354.

[5] *Notit. rer. Hungaric.* 3-ik kiad. I, 110—232.

[6] Klein-féle kiad. *Gesch. v. Ung.* I, 105 és 113. Másutt már későbbre, 1035-re teszi, miután szerinte Gellért Sz. István utolsó életévében már 3 éves püspök volt. *Die drei grossen Könige der Hungarn* 197. l.

[7] *Hist. Eppat. Quinqueeccl.* I, 104.

[8] *Temes várm. emléke* I. r. 153. l. s ugyanő: *Torontál vm. hajd.* I. r. 89. és 137. ll.

[9] *MO tört.* I, 103.

[10] *MO tört.* I, 132 és ugyanő: *Kisebb tört. munkái* II, 248.

[11] *MO tört. kézikönyve* I, 67.

[12] *MO legúj. leírása* IV, 14.

[13] *Magyarok Esmérete* 104. l.

[14] *Erdély országgyűlései a vajdák alatt* 30. l.

[15] *DMO kül. tört.* I, 87.

[16] *Oesterr. Vierteljahrschrift f. kath. Theologie* VII. Jhrg. II. Hft és kül. nyom. 6. l. Előbb azonban 1035-re tette volt azt: *Gesch. d. tem. Banats* 40. l.

[17] *Sz. István király.* Közzétéve a *Házi Könyvtár* II. k. 95. l.

[18] *Sz. Gellért csanádi püspök élete és művei* 219. l.

[19] *MO tört. földrajza a Hunyadiak korában* I, 691.

[20] *MO történeté*-ben, mellékelve a Holzwarth-féle *Világtörténet* Szabó Ferencz által kiadott magyar fordításához. III, 586.

[21] *Csanádegyházmegyei plebániák története I, 1.*

[22] *Acta et Scripta S. Gerardi* in Serie Eppor. Chanad. I. 1.

Fejér György,[1] noha másutt 1036-ra teszi,[2] Pray,[3] bár előbb, mint láttuk, 1010-re tette, Szvorényi,[4] Virág,[5] Török,[6] Lányi,[7] bár ezzel merő ellenmondásban ugyanazon könyvben előbb 1030-ra határozza,[8] Cherrier.[9] Ugyancsak 1035 tájára a megyei Névtár[10] és Frankl is.[11] Az *1030—1035.* évi időközbe Novák[12] s annyiból Fuxhoffer is, amennyiben szerinte 1030-ban Sz. Gellért a Sz. Györgyről címzett csanádi apátságot már felépítette.[13] — *1036*-ra Spangár,[14] Timon,[15] Inchoffer,[16] Bombardi,[17] Thuróczy,[18] Vályi,[19] Nagy és Zimmermann,[20] Podhráczky,[21] Oltványi István[22] és Fényes.[23] — *1037*-re Czinár[24] és De Luca.[25] Legkésőbbre, Sz. István halála utáni időre teszi Bonfin.[26] A sz. király tudvalevő-

[1] *Religionis et Ecclesiae Christianae ap. Hung. initia* 129. l.
[2] *Dissertationes in res Hung. veteres* 1837. p. 160.
[3] *Specimen Hierarchiae Hung.* II, 285. és 290.
[4] *Hist. Ecclesiastice Reg. Hung. Amoenitates* I, 13.
[5] *Magyar Századok* I, 82. és 91.
[6] *MO primása* 9. l.
[7] *Magyar egyháztört.* I, 313.
[8] U. o. I, 259.
[9] *A magy. egyh. tört.* 35. l.
[10] *Brevis notitia hist. Eppal. Csanád.* 6. l.
[11] *Egyet. Magy. Encyclopaedia* VII, 129.
[12] *Sz. Gellért élete.* Közzétéve a *Magy. Sion* III, 500.
[13] *Monasteriologia* I, 199.
[14] Pethő Gergely *Magyar Krónikájá*-hoz csatolt IV. toldalékában 132. és 117. ll.
[15] *Epitome chronologica rer. Hung.* 4. l.
[16] *Annales Ecclesiastici Reg. Hung.* I, 356.
[17] *Topographia Magni Regni Hung.* p. 558.
[18] *Hung. Occident.* 153. és 205. ll.
[19] *MO leírása* I, 369.
[20] *Ifjuságot képező Ismeretek Tára* II, 91.
[21] *A Chronicon Budense* 1838. évi kiadásához mellékelt tud. jegyz. 83. l. 6. jegyz.
[22] *Annales V. Capituli Csanád* §. VIII.
[23] *MO geografiai Szótára* I, 198.
[24] L. *Fejér György magyarorsz. okmánytárának betürendi tárgymutatója.* Pest 1866. 520. l.
[25] *Geogr. Handbuch von dem österr. Staate* IV, 329.
[26] Gerardum Monachum, írja ő, virum quidem religiosissimum, contemplativam vitam (in Beel) agentem . . . *post Regis obitum* ad

leg 1038-ban halt meg s azt állítani, hogy a püspökség ekkor alapíttatott volna, merő képtelenség. Hiszen a Sz. István által Ravennában alapított Vasas Szent Péter monostor részére 1037-ben kiállított okmánylevélben maga megemlíti, hogy ő e zárdát »ad consilium Gerardi, venerabilis Episcopi Ecclesiae Morisenae« alapítá et per praedicti Gerardi manus proprias felszenteltette[1] s így helyesen kérdezheti Novák: »Hogyan nevezhetné tehát Sz. István Gellértet marosi püspöknek s hogyan szenteltethette volna fel ez a sz. király uralkodása alatt a ravennai egyházat, ha csak István halála után lett püspökké kinevezve?«[2]

Ennyi eltérő vélemény közt a püspökség alapításának idejét csakis combinatio útján állapíthatjuk meg. Láttuk, hogy Bonfin vélekedése tarthatatlan, de mondottuk azt is, hogy azok véleménye sem állhat meg, kik úgy az Ajtonynyal való harcz, mint pedig a püspökség megalapítása idejét az 1000-ik év első és második tizedére teszik. Tekintetbe véve, hogy Wion jegyzetei nyomán Sz. Gellért 1021-ben Velenczében még apáti méltóságot viselt, ezen év előtt nem is jelenhetett meg Sz. István előtt. Megerősíti ezen ítéletet azon körülmény is, hogy ha Gellért a XI. század első tizedében már Magyarországon lett volna, akkor ő csak 24—28 éves lehetett, mi pedig maga a Vita S. Gerardi alapján lehetetlenség. Hogy pedig ő 986. évnél sokkal előbb nem születhetett, kitünik abból, hogy Sz. György monostora, hová ő 5 éves korában került, csak 982-ben lőn alapítva.[3] Ha továbbá Gellért akkor már Csanád püspöke lett volna, úgy ő Sz. Imre herczeg nevelője semmi módon

---

pontificatum evectum fuisse ferunt. (*Historia Pannonica sive Hungaricarum rer. Decadis* IV. A kölni 1690-ik évi kiad. Decad. I. Lib. X. p. 124. Az 1543-ik évi kiad. pedig Dec. II. Lib. I. p. 180.)

[1] Az oklevelet közli: Rubens (Rossi) Jeromos: *Hist. Ravenn. libri* VI, 3., utána Pray: *Annales reg. Hung.* I, 41., Katona: *Hist. Crit.* I, 432—33., Fejér: *Cod. Dipl.* 331—32., Stilting: *Vita S. Stephani Reg. Hung.* 240—241. Legújabban Karácsonyi: *Szent István király oklevelei.* Budapest 1891. 16—17. ll.

[2] *Magy. Sion* III, 500.

[3] Wion Katonánál: *Hist. Crit.* I, 292.

nem lehetett, mert Imre csak 1007-ben született,[1] Gellértről pedig a legenda írja, hogy ő befejezve az ifju trónörökös nevelését, még 7 évet a bakonybéli magányban töltött s csak úgy lőn Csanád püspökévé. Ám ilyképpen az évszámokat semmi módon sem lehet megegyeztetni.[2] Azok véleménye ellenben, kik Sz. Gellért jöttét a XI. század harmadik tizedének utolsó évére teszik, szintén megdől, mert hiszen ekkor Sz. Gellért Sz. Imre nevelője szintén nem lehetett, miután a herczegről tudjuk, hogy ő 1026-ban nős volt, az életirat pedig határozottan említi, hogy Gellért csakis növendéke megnősüléseig volt oldala mellett.

Hogy a kiindulási alap bizonytalansága mellett menynyire illusorius minden igyekezet Sz. Gellért életének chronologiáját megállapítani, azt legjobban azon combinatio bizonyítja, melyet legújabban Karácsonyi János állított fel.[3] Szerinte a 980 körül született, 1005 körül perjellé, 1012 körül apáttá lett Sz. Gellért 1015-ben jött hazánkba, 1023-ban vonult Bakonybélbe, 1030-ban lett püspökké s 1046. szept. 24-ikén vértanuvá. Ebben az egész combinatióban csak egy évszám olyan, melyet elfogadhatunk, t. i. az utolsó. Mert hogy a nagy legendának és a pozsonyi kis krónikának[4] időmeghatározását, mely szerint szentünk 1047-ben halt volna meg, el nem fogadhatjuk, abból bizonyos, hogy az egykorú Hermannus Contractus, valamint az altaichi évkönyvek és Hersfeldi Lambert 1046-ra teszik a Vata-féle lázadást.[5] S ezt hitelesíti az a körülmény, hogy I. Endre király, kinek megérkeztekor a lázadás kitört, 1046-tól számította uralkodási éveit, amint azt Radó nádor oklevele bizonyítja.[6]

Az említett combinatiónak minden egyéb évszáma

---

[1] Pray: *Dissertatio hist. critica de S. Emerico* p. 43.

[2] Novák Lajos: *Sz. Gellért élete*, közzétéve a *Magy. Sion* III, 488.

[3] *Sz. Gellért élete és művei* 316—324. ll.

[4] Batthyánynál i. h. 35. l. Mátyás Flórián: *Hist. fontes domestici* III. 208.

[5] Katona: *Hist. Crit.* I, 688.

[6] Fejérnél: *Cod Dipl.* I, 397.

bizonytalan. Akként állapította meg azokat Karácsonyi, hogy ismételten merő hozzávetés mellett határozta meg a kiindulási időpontot. Ilyen hozzávetés Sz. Gellértnek Záráből Pécsig való útjának tartama. Ilyen a »iuvenilis etas«-ra vonatkozó meghatározása; ilyen az Imre herczeg nevelésére fordított időnek megállapítása s ilyen a csanádi egyházmegye megtérítését igénylő időnek meghatározása. Mindez úgy lehetett, de nem is. Szóval nagyon inog combinatiójának talaja, következőleg inog mindaz is, mit rája épített vagy belőle következtetett.

Legyen tehát bármily elmés és körültekintő nevezett tudósunk combinatiója, úgy mégis merő combinatiónál nagyobb értéket annak nem tulajdoníthatunk. Éppen nem olyan combinatio ez, melynek alapján »mi egész nyugodtan tehetjük Sz. Gellért hazánkba érkeztét 1015-re«. Vagy hogy ennek alapján azt mondhatnók, miszerint a csanádi püspökség tényleges megalapítása 1030-ra esik. Inkább is következtetésünk az: ha Sz. Gellért 1021 táján jött Magyarországba, Imre herczeget mintegy 5—6 éven át nevelte, azután pedig 7 évet a magányban töltött, akkor az egyedül lehetséges combinatio alapján meglehetős valószínüséggel van feltüntetve, hogy a csanádi püspökség Sz. István halála előtt néhány évvel alapíttatott.[1]

Úgy a vármegye, mint a püspökség alapítására és berendezésére nem csekély anyagi eszközök voltak szükségesek. Legelsőbben nagy fekvőségekre. Ezeket szent királyunk a neki rendelkezésére és szabad adományozására álló területekből hasíthatta ki. Kétségtelen, hogy a Maros-Duna-Tiszaközben és a Maroson túl levő részekben sok volt az első megszállásból származó megszállási birtok, melyekhez a korona csak a birtokos nemzetségek és családok magvaszakadása esetén nyulhatott, de nyilvánvaló az is, hogy az óriási nagy területeken oly földek is voltak nem csekély mennyiségben, melyek nem képeztek elsőfoglalási javakat s így a királyi donatio tárgyaiul szolgálhattak. A mi legsúlyosabban eshetett az adományozás mérlegébe s

[1] L. *A csanádi püspökség* monografiáját i. h. I, 357—360.

a királyi donatio legkiadósb tőkéjét tette, az az a birtoktömeg volt, mely a legyőzött Ajtony után állott az alapító király rendelkezésére. Ez óriási birtoktömeg felosztásáról tudjuk, hogy egyik része ezentúl is az Ajtony-nemzetség kezén maradt, mert nem volt ok, hogy a király a legyőzött s a csatában életét vesztett pártütő Ajtony azon utódait is megfoszsza minden megillető forrástól, kik a kereszténység megbízható híveinek s a király hűséges meghódoltjainak mutatkoztak. Ezt a király részéről a politikai raison is megkívánta, mint kinek főtörekvése volt úgy az állami, mint az egyházi alkotásokat minél gyorsabban megszilárdítani. A levert nemzetséget megkeseríteni és földönfutókká tenni, helytelen cselekvés lett volna s a király politikai és emberséges józanságától fel sem volna tételezhető.[1] És hogy tényleg az Ajtony-nemzetség, mint birtokos nemzetség, Ajtony főúr elpusztulása után is fennmaradt, azt kétségbevonhatatlanul bizonyítják azok az okiratok, melyek a birtoklásról tanuskodnak. Már szóba hoztuk az Ajtonymonostoráról szóló okiratokat. Az Ajtonymonostora nevű helynév fennen hirdeti, hogy alapítója az Ajtony-nemzetség egyik tagja volt. E tag, monostort alapítva, a keresztény vallás vallójának kellett lennie s míg a nemzetség birtokai, melyekben István király őket meghagyta, utóbb birtokosztásokba estek, az Ajtonymonostor nevű birtok osztatlan maradt, mert a nemzetség közös temetkezési helye volt.

Az eredeti Ajtony-féle földtömeg egy másik része Ajtony legyőzőjéé, Csanádé lett, mert a király fejedelmi bőkezűséggel akarta megjutalmazni a személye és az egész ország körül nagy érdemeket szerzett győzedelmes vezért. Melyek voltak e birtokok, ezt ma, hála történetnyomozóink sikeres kutatásainak, eléggé kimerítően tudjuk, nevezetesen Karácsonyi Jánosnak sikerült okiratok segélyével kimutatni. Csanád e birtokai összefüggő tömegekben a Maros-Tisza-Arankaközben feküdtek s a Maros északi vidékén.[2] Csak-

[1] Lásd *Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon* című tanulmányunkat a *Századok*-ban XXV. 276.

[2] *A Csanád-nemzetség és birtokai Dél-Magyarországon* i. h.

hogy Karácsonyi a kimutatott birtokokat hajlandó elsőfoglalási birtokokul tekinteni, mely véleménye ellen már fentebb szabadkoztunk, kimutatván, hogy a Csanád-nemzetség elsőfoglalási szállásföldei nem a Délvidéken, hanem Erdélyben nyomozandók. A Délvidéken csak oly földek lehettek a Csanádok kezén, melyek adományozás útján juthattak rájok.[1] Ezek a délvidéki birtokok valósággal Ajtony-birtokok voltak s belőlök egyes részek királyi donatióval Csanádra szállottak.

Ám nemcsak összefüggő birtokaik voltak a Csanádok kezén, hanem széjjelszórtak is. IV. Béla egy 1247. évi febr. 11-iki okirata meghagyja a csanádi és orodi káptalanoknak, hogy a Csanád-nemzetségbeli Kelemenös bán fiának birtokain határjárást tartsanak.[2] Ez okiratból kitetszik, hogy a határjáró jószágok Orod, Csanád, Temes- és Szerémmegyében feküdtek. A káptalanok teljesítvén megbizatásukat, erről ugyanazon évben április 14-ikén jelentést tesznek a királynak.[3] Egy másik, 1256-ból való okiratban, melylyel IV. Béla király a Csanád-nemzetségbeliek birtokosztályozását helybenhagyja, ugyancsak azok temes- és berzavamenti birtokai említvék.[4] Egy harmadik, 1337-iki oklevél azonkép a Csanádok birtokosztályát tárgyalja.[5] Bár az ez okiratokban tárgyalt birtokok már XIII. és XIV. századbeliek, mégis minthogy azokon a régi birtoklásmód emlékezete még fenn volt, még mindig alkalmatosak a következtetésekre. Az a körülmény, hogy e birtokokat nem jellemzi az egy helyen való fekvés, a területi tömegesség,

---

[1] Ortvay: *Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon.* Közölve a *Századok* 1891. évf. XXV, 269. s kk. ll.

[2] Az okiratot közli Wenzel: *Árpádkori Új Okmánytár* VII, 220–221.

[3] Közli Báthory István erdélyi vajda 1572-iki átiratából Wenzel: *Árpádk. Új Okmánytár* VII, 242—245.

[4] Az okiratot közli ugyancsak Báthory István vajda 1572-iki átiratából Wenzel: *Árpádk. Új Okmánytár* VII, 429—431.

[5] Közzétette Nagy Imre: *Anjou-k. Okmánytár* III, 365—371. és 383–385.

nem hagy fenn kétséget aziránt, hogy ezek csak később-ben, akár adomány, akár ajándék és öröklés, akár vétel, akár házasság útján kerültek a Csanádok kezeire. Adományra gondolhatunk, mert a nemzetségnek, ha nem is ismerjük országos szereplését, annyira nem, hogy még a családokra szakadt nemzetségek rendes s közönséges birtokosztályos pereiben sem tudott jelentősb feltünést kelteni, lehettek mégis a Sz. István utáni időkben oly tagjai, kik a hon körül szerzett hasznos munkásságuk révén jutottak elismeréshez és jutalmazáshoz. Mégis valószinűbbnek gondolhatjuk, hogy az utódok adás-vevés vagy házasság útján jutottak a szétszórt jószágokhoz, s így abban a vélekedésben vagyunk, hogy azok a temesmegyei birtokok is, a melyekről mint Csanádiakról tudomásunk van, szintén csak utólag s nem az első Ajtony-birtok tömegéből kerültek a Csanádok kezeire.

Az Ajtony-birtokcomplexum egy harmadik része az újalapitású vármegyéé és püspöki megyéé lett. Fekvőségek kellettek a vármegyei várföldek, valamint a püspöki alapítványos jószágok kihasításához. Kétségtelen, hogy erre is, arra is nem egymaguk a hadizsákmányt tevő Ajtony-birtokok, hanem a vármegye területének szabad, le nem kötött ingatlanai is felhasználtattak, azonkívül, hogy az alapító szent király a püspökség dotatióját ingó és jogi értékekkel is gyarapította. Egyházak építésére és berendezésére készpénzbeli segélylyel és drága, ékes műipari termékekkel[1] járult s azonkívül a tizedszedési jog kiutalványozásával kiválóképpen gondoskodott a püspöki javadalmakról.[2] A tizeden kívül dúsan jövedelmeztek a püspöknek

[1] A székesfejérvári egyházról beszélvén a krónika, mondja, hogy azt »arany oltárokkal, keresztekkel és kelyhekkel, továbbá a legtisztább aranynyal és legdrágább kövekkel hímzett főpapi öltönyökkel bőven megajándékozá. S azon egyháznak, *valamint az isten más egyházainak is*, szükséges szent edényeket és egyéb eszközöket királyi bőkezűséggel ajándékoza«. (*Marci Chronic.* XXXVIII. fej.)

[2] Ezt igazolják az alapítónak Gellért püspökhöz intézett szavai: »Én ispánjaimnak megparancsoltam, hogy *a néptől annak idejében tizedet szedjenek a gabonából, a melyből megélj*. Akarom pedig,

a hívek részéről származott önkényes adományok is.[1] A mi magát Marosvárat, vagyis Csanádot illeti, vannak íróink, kik azt véleményezik, hogy Sz. István e várost Ajtony legyőzőjének, Csanádnak adományozta.[2] Ezt azonban mi nem merjük állítani. Az Életirat közlése arra nem szolgáltat alapot, mert határozottan csak Ajtony palotáját említi olyannak, melyet a király Csanádnak adott.[3] Szóval sem említi magát Marosvárost is. A vár maga mindenesetre a vármegyéé lett, mert alapját tette a vármegyei közigazgatásnak. Mint ilyen a vár püspökmegyei tulajdont sem képezhetett. A város egyes fundusai lehettek püspöki és káptalani tulajdonok. Vissza való következtetés szempontjából hivatkozunk egy 1421 aug. 12-iki okiratra, melynek tanuskodása szerint Marczali Dózsa püspök Csanád városának összeírott portáiból tizet kap és pedig nove donationis titulo,[4] tehát a püspökség már régóta bírta azokat. Egy 1427 ápr. 13-iki okirat szerint a csanádi káptalan végrendelkezési jogot ad ad supplicationem civium et jobagionum nostrorum de Chanadino.[5] 1459-ben okt. 11-ikén jelenti Hangácsi Albert csanádi püspök a pápának, hogy egész Csanád városa a káptalané.[6] Az 1561. évi adóösszeírás szerint Csanád városának 44 portája volt, mind

hogy senki se maradjon, ki tizedet ne fizessen, mert világi vagyonban semmi szükséget sem fogsz szenvedni«. (*Vita S. Gerardi* cap. XI.)

[1] A hívek, írja a Vita, a »püspöknek különféle ajándékokat és drágaságokat: tudniillik lovakat, ökröket, juhokat és igen sok szőnyeget, az asszonyok pedig aranygyűrűket és nyaklánczokat ajándékoztak«, és hogy a püspököt és barátokat, midőn kimentek a megyét látogatni »úgy fogadják vala, mint a szent apostolokat... és mindenből a mijök volt, ajándékokat készségesen visznek oda eléjök«. (*Vita* cap. XII.)

[2] Így Spányik szerint Sz. István urbem ipsam Morisenam Achtumi sedem, *Duci Chanado victori donavit.* (*Hist. pragm. regni Hung.* 90. l.)

[3] Constituit principem domus regis, et domus Achtum.

[4] Decem sessiones jobagionales in Chanadiensi civitate existentes ad curiam episcopalem spectantes. (Borovszkynál: *Csanád vm. tört.* I, 12.)

[5] Ugyanott I, 12.

[6] Ugyanott I, 12.

capituli Chanadiensis.[1] Nem írja tehát egészen szabatosan Karácsonyi János »Nem adja át (Sz. István) neki (Csanádnak) Marosvárat, mert ezt az újonnan rendezendő megye és püspökség számára kénytelen megtartani«.[2] Szabatosan azt kell írni, hogy »a vármegye, a püspökség és a püspökség káptalana számára kénytelen volt megtartani«.

[1] Ugyanott I, 12.
[2] *Tört. és rég. Ért.* 1884. évf. X, 5.

A MÁSODIK KÖNYV TARTALOMJEGYZÉKE

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓJA.

I.

Tartalomjegyzék.

I. A római foglalás okai. A Caesarok politikájának kezdeményezései. Traján első dák hadjárata. 1—28. ll.

Caesar, Augustus, Tiberius, Domitianus meddő foglalási tervei. — A dákok alkalmatlankodásai és színleges meghódolásuk. — Traján császár fellépése. — Az első dák hadjárat előkészítése. — A hadjáratban résztvett legiók. — A hadjáratban résztvett legiók kritikai bírálata. — A hadjáratban résztvett vezéregyének. — A hadjárat megindítása. — Traján császár tengeri útja. — A császár dunai átkelése. — A dunai híd s rommaradványai. — A dunai átkelés domborképi feltüntetése. — A dunai híd kettős feltüntetésének magyarázata. — A hadsereg lustratiója temesi földön. — A császár óvatos menetelése. — Szorgos hadi intézkedései. — A hadsereg útja. — A hadjárat részleteinek hiányos ismerete. — A történeti forrásművek meddősége. — A sereg másik osztagának útja. — Trajánnak Tibiscumba érkezése. — Téli szállása. — A tapaei ütközet. — Az első dák hadjárat befejezése. — Traján római diadalmenete.

II. Traján második hadjárata. 28—40. ll.

A háború oka. — Decebal esküszegése. — Előkészületek a második dácziai hadjáratra. — Az állandó dunai kőhíd építése. — A híd mai romjai. — Építőmestere és munkásai. — A híd elkészülése. — Traján második elindulása. — Tengeri útja. — Legiói és kísérői. — A kettős dunai átkelés. — Decebal szorongatása és halála. — Dácia római provincia lesz. — A háború befejezésének éve. — Római diadalünnepségek. — A dácziai zsákmány. — Az adamklissii emlékmű jelentősége.

III. A rómaiság és culturájának térfoglalása. Temesmegyei római leletek. 41—60. ll.

A római cultura megindulása Dácziában. — Gyarmatosok letelepítése. — Az anyagi cultura felvirágoztatása. — A szellemi és erkölcsi cultura felvirágoztatása. — A római védrendszer kiépítése. — A római

castrumok nyomai Temesmegyében. — A polgári telepítés maradványai. — A fehértemplomi járás római leletei. — A kevei járás római leletei. — A verseczi járás római leletei. — A dettai járás római leletei. — A csáki járás római leletei. — A temesrékási járás római leletei. — A buziásfürdői járás római leletei. — A központi járás római leletei. — A vingai járás római leletei. — Az újaradi járás római leletei.

IV. Temesmegyei római telepek topografiai meghatározása. 61—71. ll.

A topografiai csoportosítás. — A topografiai csoportosítás tanuságas — Temesi helyek megállapítása. — Genucla. — Lederata. — Apo fluvius. — Arcidava. — A Peutinger-térkép állomáshelyei. — Kétes meghatározású római helynevek. — Temesvár régiségkérdése. — A kettős Tibiscum. — A két Tibiscum magyarázata. — Temesvár rómaiságának kérdése. — Római maradványai csekélységének magyarázata.

V. Temesmegyei római utak. Az ú. n. római sánczok. 72—96. ll.

A rómaiak elve a közutak vezetésében. — A katonai nagy út nyomai Temesmegyében. — A mellékutak nyomai Temesmegyében. — Szeged tájékának földrajzi és közlekedési fontossága. — A marosmenti út. — A szeged-délkeleti út. — A krassói utak. — A dunabalparti és a temesi délészaki utak. — Az utak eredeti építői. — A délmagyarországi sánczművek. — E sánczművek irányvonalai. — Térképi feltüntetésük. — Elnevezésük. — Építői. — Pontelly vizsgálatainak eredménye. — Vizsgálatai eredményének tévessége. — Nem római sánczok. — Avar eredetük hirdetői. — Nem avar eredetüek. — Az avar ringek szerkezete. — Pontelly hibás térképi constructiója. — Tévedése a méretek alkalmazásában. — Az avar gyürük, a bácskai és a temesi sánczok építési különbsége. — A gyürük és a sánczok védelmi különbsége. — Rendeltetésük vizsgálata. — A bácskai és a temesi sánczok össze nem tartozása. — Buday Árpád vizsgálatainak eredménye. — Vizsgálatai eredményének elégtelensége. — A bácskai sánczok nem tekinthetők limesül. — A temesi sánczok építésének valószínü ideje.

VI. A közigazgatási beosztás kérdése. Hová tartozott a temesmegyei terület? A különálló temesi vidék. 97—110. ll.

Dácziának római provinciává történt berendezése ideje. — A közigazgatási beosztás első nyoma. — Az egyrészes Dáczia. — A kétrészes Dáczia. — A Dacia prima és secunda. — A Dacia inferior és superior. — A háromrészes Dáczia. — Dacia Apulensis, Malvensis

és Porolissensis. — A háromrészes Dáczia kialakulásának ideje. — A háromrészes Dáczia kialakulásának éve. — Dáczia részeinek geografiai meghatározása. — Tartozott-e a Temesvidék Moesia Superiorhoz? — A Temesvidék különállása. — Marcus Papirius praefectussága. — Dáczia kormányzásának kérdése. — Dáczia kormányzói.

VII. A dácziai római helyőrség területi eloszlása. 111—124. ll.

A legioállomány időközi változása. — Hamis állítások. — Mommsen kritikájának érdeme. — A legio XIII. Gemina helyőrsége. — A legio I. Adiutrix helyőrsége. — A legio V. Macedonica helyőrsége. — A legio IV. Flavia F. F. helyőrsége. — A legio VII. Claudia helyőrsége. — A legio XI. Claudia helyőrsége. — A segélycsapatok helyőrségei. — A cohorsok. — Az alák. — A numerusok. — A legiók és segélycsapatok számbeli nagysága.

VIII. A tartomány összeomlása. Temesmegye területének sorsa. 125—137. ll.

Dáczia ingadozó békéje. — A dunai kőhíd lerontásának kérdése. — Hadrián császár politikai felfogása. — Hadrián császár védelmi intézkedései. — A barbár törzsek támadása. — M. Claudius Fronto hadserege megsemmisítésének színhelye. — Julius Berenicianus hadtestének védelmi szereplése. — Septimius Severus s utódai védelmi intézkedései. — A temes- és tiszavidéki tájak közbiztonsági állapotai. — A Dacia Felix értelmezése. — Dáczia elvesztésének ideje. — A római elem pusztulása Dácziában. — A római elem pusztulásának bizonyítékai.

IX. A népvándorlás bekövetkezése. Temesmegye a népvándorlás idején. 138—161. ll.

Népvándorlási rajok Dél-Magyarországon. — Népvándorlási leletek Temesmegyében. — A temesi népvándorlási leletek ethnografiai meghatározásának nehézsége. — A tajfalok, gótok, hunok, gepidák. — A netádi irtó csata színhelyének kérdése. — Az avarok fellépése és térfoglalása. — Az avarok uralmának elnyomása. — Világtörténelmi események Temesmegyében. — A barbárok műveltségi viszonyai. — A hunok műveltségi viszonyai. — Az avarok műveltségi viszonyai. — Politikai és nemzetközi események a barbárság idején. — Attila székhelyének kérdése. — Theodosius császár követségének útja. — Priscus Rhetor útleírásának értelmezése. — Az értelmezés összfoglalata.

X. A magyarság megérkezése. A magyar uralom megalapítása. Temesmegye honfoglalási története. 162—186. ll.

Az avarság ideiglenes fennmaradása. — A szlávok. — A bolgárok. — A magyarok. — A honfoglalás. — A Névtelen jegyző krónikája. — A Névtelen jegyző elbeszélésének hihetősége. — A magyarok

bevándorlásának útja. — Az aldunai betörés valószínűtlensége. — Glád fejedelem hatalmának érvényesülése. — Glád személyiségének történeti valósága. — Országának kiterjedése. — Glád születésének ideje. — Neveltetése. — A Kubrátok ivadéka. — Vitézségének fogyatkozása. — Tartományának a magyarok által történt elfoglalása. — A fövényesrévi csata. — A fövényesrévi csata színhelyének kérdése. — A Kundkapitányság kérdése. — A honfoglaló magyarok első kormányszervezete. — A Temesvidék története a vezérek idején. — A keleti első betörés valószínűtlensége. — A görög források által hitelesített betörések. — A keleti betörések megszünése.

XI. Ajtony országa. A Temesvidék Ajtony alatt. Az Ajtony-nemzetség. Ajtony személye, uralma és kereszténysége. Ajtony lázadása. 187—208 ll.

A magyarok honfoglalási elvei. — A temesközi clientelaris terület politikai fejlődése. — Ajtony uralma és származása. — Ajtony nevének értelmezése. — Archon vagy nemzetségnév? — Ajtony nemzetisége. — Nem szláv, nem bolgár, nem bolgár-szláv. — Nem azonos Keán bolgár-szláv vezérrel. — Ajtony magyar törzsfőnök. — Ajtony genealogiai származása. — Nincs egyenes vérségi összeköttetésben a Gyulákkal. — A Gyulák kereszténysége. — A Temesköz a pogányság menekülési területe. — Csanádnak Temesközbe való futása. — Ajtonynak Sz. Istvánnal való ellenkezésének alapja. — Fegyveres szembeszállása. — Vallási ellenkezése. — A marosvári görög monostor alapítása. — A monostor szerzetesei nem voltak tótok. — Ajtony kereszténységének lanyhasága. — Ajtony többnejűsége.

XII. Az Ajtony-lázadás leverése. Csanád vezér. Csanád nemzetsége és kereszténysége. Az oroszlámosi csata. A csata következményei. 209—236. ll.

Csanád származása. — Csanád neve és nemzékrende. — Csanád vallása. — Újonvaló keresztelése. — Csanád szűkebb hazája nem a Maros-Tisza-Arankaköz. — A Csanád-nemzetség eredeti telephelye Erdély. — Csanád meghasonlása Ajtonynyal. — Hadakozása Ajtonynyal. — Győzelme és megjutalmazása. — A Vita S. Gerardi közlésének fontossága. — Az oroszlámosi csata éve. — Az oroszlámosi csata következményei. — Csanád vármegye alakulása. — A csanádi püspökség alakulása. — A püspökség területének kijelölése. — Alapítása tervének húzódása. — Királyi alapítás. — Alapító oklevele elveszett. — Alapításának éve. — Combinatio útján való meghatározása. — Sz. Gellért életének chronologiája. — Karácsonyi combinatiójának ingadozása. — Az alapított egyházmegye fekvőségei. — Az Ajtony-Csanád-birtokok. — Az Ajtony-birtokcomplexum felosztása. — Ingó és jogi értékek biztosítása. — A káptalani birtok.

II.

Név- és tárgymutató.

Adamklissii emlékmű 39—40.
Ad Mediam római állomáshely 68.
Ad Pannonios róm. állomáshely 68.
Ahibis római állomáshely 66.
Ajtony országa 187, — uralma és származása 188, — neve 189, — nevének értelmezése 190—192, — nemzetsége 192, — magyarsága 195—196, — vérségi összeköttetésének kérdése az erdélyi Gyulákkal 198, — kereszténysége 207, — sz. István elleni harczának okai 202—208, — sz. István elleni harcza 209, — az Ajtony-nemzetség birtokai 232.
Ajtony marosvári udvartartása 202.
Aldunai honfoglaló betörés valószínűtlensége 168.
Állattenyésztés Dácziában 43.
Apo fluvius meghatározása 63—64.
Arcidava 65, — magyarázata 65—66.
Attila dunavidéki táborhelye 156.
Attila születése és uralkodása 150, — székhelyének kérdése 151—152.
Attila udvarszállási tábora 156.
Avarok műveltségi viszonyai 149—150.
Avarok Temesmegyében 143, — uralmuk vége 144, — Ideiglenes fennmaradásuk 162.
Avar ring átmetszete 90.
Avar ringek 84—89.
Ázsiai telepesek Dáczíában 42.
Bácskai sánczok 92.
Bácskai sánczok irodalma 89.
Bácskai sánczok felőli tudományos vélemények 90.
Bácskai sánczok össze nem köthetők a temesi sánczokkal 92.
Bányászat Dáczíában 43—44.
Berényi földvár 140.
Bersovia magyarázata 66.
Boerebistás dák fejedelem hatalma 3.
Bolgárok betelepedése 163.
Böhm véleménye a délmagyarországi sánczokról 95.
Britanniai gyöngyhalászat 3.
Buday Árpád véleménye a bácskai sánczokról 93.
Buziásfürdői róm. falak 58.
Canonia római helynév 68, — bizonytalan. meghatározása 68.
Caput Bubali római hely 66—67.
Centum putea 65, — meghatározása 66.
Claudius Fronto catastrofája 129, — catastrofájának színhelye 129—130.

Claudianus Livianus a dácziai hadjáratban 12.
Cornelius Fuscus veresége 4.
Csanád származása 209—210, — neve és nemzékrende 210—211, — vallása 212—213, — szűkebb hazája 213—214, — erdélyi származása 215, — meghasonlása Ajtonynyal 216, — hadakozása Ajtonynyal 217, — győzelme és megjutalmazása 217—218, — birtokai 232—234.
Csanád vármegye alakulása 220, — földbirtokai 234.
Csanádi görög monostor 205—207.
Csanádi káptalan fekvőségei 235—236.
Csanádi püspökség megalakulása 220, — területének kijelölése 223—224, — alapítási tervének húzódása 225, — alapító oklevele 226, — alapításának éve 226—230, — fekvő birtokai 232.
Cziráky Gyula véleménye a bácskai sánczokról 91.
Dáczia elfoglalásának politikai oka 3.
Dáczia elvesztésének politikai oka 3.
Dáczia elvesztésének ideje 135.
Dacia Felix értelmezése 134.
Dácziai róm. helytartók 109—110.
Dáczia eredeti helyneveinek pusztulása 42.
Dáczia kormányzásának kérdése 108—109.
Dáczia összeomlása 125.
Dáczia közigazgatási beosztása 97.
Dáczia részeinek geográfiai meghatározása 105—106.
Dácziai róm. helyőrségek 111—119, — területi eloszlásuk 112—119.
Dáczia római provinciává lesz 37.
Dáczia tartomány 97.
Dacia Trajana 98.
Provincia Augusta 98.
Felix 98.
Istenség 98.
Prima 99.
Secunda 99.
Inferior 99, 103.
Superior 99, 103.
Apulensis 102.
Malvensis 102.
Porolissensis 102—103.
Dácziai segélycsapatok helyőrsége 120—123.
Dák háború befejezésének éve 37.
Dákok
alkalmatlankodnak a rómaiaknak 2, 3, 4. — színleges meghódolásuk 4, — első ellenállásuk 18, — meghódolásuk 27.
a római társadalomban az érdeklődés népe 1.
ellentállottak-e Temesben? 18.
Decebal szorongatása 36.
Decebal
meghódolása — halála 36.
Délmagyarországi sánczművek 79, — térképi feltüntetésük 79, — építőik 81.
Dentai róm. erősség 48, — róm. téglák 56, — feliratos kő 57.
Dézsánfalvi róm. leletek 56.
Domitian vezére Julianus 2.
Dudás véleménye a bácskai sánczokról 91.
Dunadombi róm. régiségek 52.
Fehértemplomi népvándorlási leletek 138—139.
Fehértemplomi róm. leletek 50.
Földművelés Dácziában 43.
Fövényesrévi csata 174—175, — a csata színhelyének kérdése 176—178, — a csata lefolyása és végeredménye 179.
Fröhlich Róbert véleménye a bácskai sánczokról 91, 93, 96.
Furlug római neve 66.

Fünfguldenfeldi sánczok 48, — érmek 50.
Gaganis római állomáshely 68.
Gellért püspök életének chronologiája 225—230.
Genucla meghatározásának nehézsége 63.
Gepidák Temesmegyében 141.
Gerebenczi róm. erőd 47, — róm. leletek 51.
Germáni róm. régiség-leletek 56.
Germánok Temesmegyében 141.
Giládi róm. bronzarmilla 57.
Glád tartománya 169—171, — személyisége 169, — személyiségének történeti valósága 170, — származása 171, — nevelése 171, — vitézségének kérdése 172—173, — magyarokkal való megütközése.
Glád utódainak kérdése 188.
Gótok műveltségi állapota 144—145.
Gótok Temesmegyében 141.
Gradistjei terepviszonyok 10.
Gyulák nemzetsége 198, — kereszténységük 199.
Gyüregi (gyiroki) földvár 140.
Hadrián a dák háborúban 34, — behatolása a vöröstornyi szorosba 36.
Hadrián irígysége 126.
Hadrián politikai felfogása 127, — védelmi intézkedései 128.
Henszlmann véleménye a bácskai sánczokról 91.
Hidak
dunai római hidak 14—17, 30—32.
Homokbálványosi római régiségek 52.
Homokdiódi római leletek 50, 51.
Honfoglalás 165.
Hun fejedelmi kripta 146.
Hunok fényűzése 147, — házi ipara 148, — lakásai 145—146.
Hunok műveltségi állapota 145—149.
Hunok pusztuló harcza 142.
Iktári földvár 140.
Ipar Dácziában 43.
Izbistei agyagedények 50.
Jezvini népvándorlási leletek 138.
Julianus Domitian császár vezére 2.
Julius Berenicianus védelmi szereplése 131.
Julius Caesar
Dáczia elfoglalásának terve 1.
Julius Maximus kitüntetésének magyarázata 10.
Karasmenti római mansio 64.
Kenézi földvár 140.
Kevepallósi római érmek 52.
Kétrészes Dáczia 99—100, — Háromrészes Dáczia 100—101, 103, 104.
Kiszetői római éremlelet 58.
Krassószörénymegyei római utak nyomai 76.
Kund kapitányság kérdése 180.
Laberius hadi útja 24.
Latin helynevek pusztulása Dácziában 136—137.
Lederata helymeghatározása 63.
Lederata—tibiscumi culturút 44—45.
Legio I. Adiutrix részvéte az első dák háborúban 7.
Legio II. Adiutrix részvéte a dák háborúban 9.
Legio I. Italica részvéte az első dák háborúban 7, 8.
Legio IV. Flavia részvéte az első dák háborúban 7, 8.
Legio VII. Claudia részvéte az első dák háborúban 7, 8.
Legio X. Gemina résztvett-e az első dák háborúban 10.
Legio XIII. Gemina részvéte az első dák háborúban 7.
Legio XIII. helyőrsége 112—113.

Legio V. Macedonica helyőrsége 115—116.
Legio IV. Flavia helyőrsége 117.
Legio VII. Claudia helyőrsége 118—119.
Legio XI. Claudia helyőrsége 119.
Legiók nagysága 11, 123.
Licinius Sura dácziai hadviselése 12, 34.
Lippai római leletek 59—60.
Longinus a dák háborúban 34.
Lusius Quietus dácziai hadviselése 27, 34, 36.
Lustratio temesi területen 17—18.
Magyarok bevándorlása és honfoglalása 164—165, — bevándorlásuk útja 166—168.
Magyarok megérkezése 164.
Magyarok első kormányszervezete 181.
Magyarok keleti betörései 183, — görög források által hitelesített betöréseik 184—185, — a betörések megszünése 185—186.
Marcus Papirius emlékköve 108.
Marosmenti római út 76.
Marosvári Keresztelő Sz. János-monostor 204.
Masclianis római állomáshely 68.
Mauretanok Temesben 107.
Mauretanok törzse 11.
Mehádiai római felirásos kő 2.
Mehádia római neve 68.
Mehádiai római régiségek 135.
Merczyfalvi földsánczok 139.
Minucius Natalis a dák háborúban 12.
Monostori földvár 140.
Monumentum Ancyranum 2.
Nagyosztrovai római régiségek 51.
Nagyszeredi római leletek 56.
Netádi csata 142, — színhelye 142—143.
Népvándorlás 138.
Névtelen jegyző hitelességének kérdése 165.
Obádi földvár 140.
Ochtum nem Archon 189—190.
Octavianus Augustus terve Dáczia elfoglalására 1, — az elfoglalás szükségessége 3.
Onegésziosz fürdője 146.
Oppius Sabinus veresége 4.
Orczifalvi zománczos fibula 59.
Oroszlámosi csata 217, — éve 220, — következményei 221.
Orsova római neve 68.
Orsovai római régiségek 132.
Orsova—tibiscumi útvonal római régiségei 132, 133.
Ószadova római neve 68.
Óscsanádi római út nyomai 75.
Palánk—tibiscumi római út nyomai Temesmegyében 72—73.
Palánk római helyneve 63.
Palánki római leletek 48—50.
Peutingeri úti térkép 63, — egyes részleteinek kiadása 63—64.
Plugova római neve 68.
Podporányi népvándorlási lelet 139.
Pogányság tömeges megtérése Marosvárt 201.
Pontelly véleménye a délmagyarországi sánczművekről 82, — vizsgálatainak eredménye 82, — eredményeinek tévessége 83, — hibás térképi reconstructiója 87, — tévedése a méretek alkalmazásában 88.
Porányi rómaikori régiségek 56.
Potula római helynév 68, — bizonytalan meghatározása 68.
Pozsazsenai római régiségek 131.
Prebul római neve 67.
Pretorium római állomáshely 68.
Priscus Rhetor követségi útleírásának értelmezése 153—161.
Provincia Temesiensis 108.
Pulszky a dák háborúról 25.
Punok Traján császár hídépítői 14.

Ráma-palánki népvándorláskori rév 141.
Ráma-palánki híd maradványai 14.
Rebenbergi római aranyérem 50.
Rékási népvándorlási leletek 138—139.
Rohonyi Gyula véleménye a bácskai sánczokról 91.
Római cultura Temesmegyében 41, — telepítések 41—43, — érmek 44, 48, 50, 52, 54, 55, 58, 59, — védművek 45, — téglák 49—50, — utak 51.
Római elv a közutak vezetésében 72—73.
Római mellékutak nyomai Temesmegyében 75, — Krassó-Szörénymegyében 75—76.
Római polgári elem elvonulása Dácziából 134.
Rómaiság pusztulása Dácziában 136.
Rómer Flóris véleménye a bácskai sánczokról 91.
Rónai István véleménye a bácskai sánczokról 93.
Ruszka római neve 68.
Salamon combinatiója Priscus útleirása magyarázatában 153—156.
Sánczok (délmagyarországi) átmetszete 90.
Segélycsapatok helyőrségei Dácziában 120—123.
Septimius Severus védelmi intézkedései 132.
Starigrad nevű romok 15.
Szapaja nevű romok 15.
Szegedvidéki római út 74—75.
Szentandrási földvár 140.
Szurdok római neve 66.
Szurdoki római bélyeges téglák 66.
Tajfalok Temesmegyében 140—141.
Tamásfalvi (dragsinai) földvár 140.
Tapae hely fekvése 26.
Tapaei csata 26.
Tarrasvidéki magyar letelepedés 179—180.
Tema római helynév 68, — bizonytalan meghatározása 68.
Temes-bisztratoroki római város 67.
Temeskubini római erőd 46.
Temesi folyóvizek szerepe Priscus útleirásában 158.
Temesi külön római kerület 107.
Temesi sánczok 92, — építésük ideje 96.
Temesi folyóvizek szerepe Priscus útleirásában 158.
Temesköz a pogányság menekülési területe 200.
Temesközi magyar pogányság 199.
Temeskubini római régiségek 52—35.
Temesmegye a népvándorlás idején 138, — népvándorlási leletek Temesmegyében 139—140, — népvándorlási leletek ethnografiai meghatározásának nehézsége 140.
Temesmegye római utai 72—78.
Temesőri római leletek 50—51.
Temespaulisi római leletek 56.
Temesrékási római leletek 57.
Temesszigeti római régiségek 51.
Temesváraljai római leletek 51.
Temesvár régiségkérdése 69, — római neve 69, — római emlékei 71.
Temesvári római erősség 48, — római régiségek 58—59.
Temesvidék honfoglaláskori története 182.
Temesvidék praefectusa 108.
Temesvidék római különállósága 107.
Temesvidék közbiztonsági állapotai a rómaiak idején 133.
Tergova római neve 68.

Theodosius császár követségének délmagyarországi útja 152.
Tiberius császár
terve Dáczia elfoglalására 2, — hadviselése 4.
Tiberius császár útja 2, 15, — útjának készítői 5.
Tibiscenses (numerus militum Tibiscensium, Mauretana Tibiscensium, numerus Tibiscensium) 107.
Tibiscum helynév 69, — a kettős Tibiscum kérdése 69—70.
Tibiscumi római régiségek 132.
Tierna római helynév 68.
Topografiai meghatározások nehézsége 61.
Törökszákosi földvár 140.
Traján császár hadi erényei 18—21.
Traján császár
terve Dáczia elfoglalására 2, — ennek oka 2, 3, — első hadjárata 5, — serege 5—10, kísérő vezérei 11—12, — seregének összpontosítása 13, — a hadjárat megkezdésének ideje 13, — hadi útja 13, 21, — dunai hajóhídja 14—17, — temesi területen 17, — óvatossága 18—19, — emlékiratai 22, — dák háborúra vonatkozó emlékiratok s történeti forrásművek 22—23, — Tibiscumba érkezése 25, — téli szállása 25—, első diadalmenete 28, — második dák hadjárata 29, — állandó dunai kőhídja 29—32, — útja 32—33, — Decebal leverése 36, — Dáczia elfoglalása 37, — második római diadalmenete 38.
Traján-oszlop 11, — reproductiói 11, 16, 25.
Trans-Lederata hely fekvése 63.
Turnszeverini római hídromok 30.
Turnszeverini római sírkő 132, — emlékkő 133.
Udvarszállási hún tábor 156.
Újaradi római tégla 59.
Újaradi római út nyomai 75.
Varadiai római castrum 47, — alapfalak 55, — érmek 55, — urnák és bronzok 55.
Varázsligeti római út 73.
Varázsligeti római lelet 50.
Verseczi castrum 48, — vízvezeték 53.
Verseczi népvándorlási leletek 138—139.
Világtörténelmi események Temesmegyében 144.
Vita S. Gerardi nagy fontossága 218—219.
Vöröstemplomi római lelet 50, — római útnyomok 51, 73.
Zsadányi sánczok 59, 129, — római érem 59, — avarkori maradványok 139.
Zsidovini római régiségek 132.
Zsidovin római neve 66.
Zurobara helynév 70—71.